

NARXOZ
UNIVERSITY

ISSN 2789-4398
e-ISSN 2789-4401

CENTRAL ASIAN ECONOMIC REVIEW

**CENTRAL ASIAN
ECONOMIC REVIEW
VOLUME 4 (145)**

2022

Central Asian Economic Review

Журнал Қазақстан Республикасының
Ақпарат және коммуникация
министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16353-Ж
23.02.2017 ж.

№4 (145) 2022
1996 жылдан бастап
шыға бастады

Негізін қалаушы
«Нархоз Университеті» КеАҚ
ISSN 2789-4398
e-ISSN 2789-4401

«Нархоз Университеті» КеАҚ Central Asian Economic Review ғылыми-редакциялық кеңесі

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Бас редактор Святов С.А.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Редактордың орынбасары Арыстанбаева С.С.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Адамбекова А.А.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Байтенова Л.М.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Сейтказиева А. М.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Смағұлова Ш. А.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Өмірзақов С. Ы.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Каршалова А.	—	Ph.D., қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті
Раимжанова А.Ж.	—	Ph.D., қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті
Айтенов Н.Ж.	—	Ғылыми зерттеулер бөлімінің бастығы, журналдың техникалық редакторы, Нархоз Университеті

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор Святов С. А.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Бас редактор орынбасары Арыстанбаева С. С.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Адамбекова А.А.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Байтенова Л.М.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Кантарбаева Ш.М.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Сейтказиева А.М.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Симанавичене Ж.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Munksgaard University
Смағұлова Ш.А.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Умирзаков С.Ы.	—	экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Абенова Е.А.	—	педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті
Акимов А.	—	PhD, профессор, Griffith Business School
Баймағамбетова Л.К.	—	экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Нархоз Университеті
Браувайлер К.	—	PhD, профессор, West Saxon University of Zwickau
Дюсембекова Ж.М.	—	экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті
Елшибаев Р.К.	—	экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Нархоз Университеті
Исабаев М.	—	Ph.D., зерттеуші-профессор, Нархоз Университеті
Каршалова А.	—	Ph.D., қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті
Ким Д.	—	PhD, зерттеуші-профессор, Нархоз Университеті
Кожаммет С.	—	Ph.D., зерттеуші-профессор, Нархоз Университеті
Медени Т.	—	PhD, профессор, Ankara Yildirim Beyazit University
Рузиева Э.	—	экономика ғылымдарының кандидаты, зерттеуші-профессор, Нархоз Университеті
Рыскулова М.М.	—	экономика ғылымдарының кандидаты, зерттеуші-профессор, Нархоз Университеті
Сарсенбаева А.Ж.	—	«Фортуна Полиграф» Баспасы» ЖШС бас директоры, журналдың жауапты редакторы
Айтенов Н.Ж.	—	МА, Ғылыми-зерттеулер бөлімінің аға үйлестірушісі, Нархоз Университеті, журналдың техникалық редакторы

Central Asian Economic Review

Журнал зарегистрирован в
Министерстве информации и
коммуникаций Республики Казахстан

Свидетельство № 16353-Ж
23.02.2017 г.

№4 (145) 2022

Издается с 1996 года

Учредитель
НАО «Университет Нархоз»
ISSN 2789-4398
e-ISSN 2789-4401

Редакционный совет Central Asian Economic Review НАО «Университет Нархоз»

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Главный редактор Святов С. А.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Заместитель главного редактора Арыстанбаева С. С.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Адамбекова А. А.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Байтенова Л. М.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Сейтказиева А. М.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Смагулова Ш. А.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Умирзаков С. Ы.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Каршалова А.	–	Ph.D., ассоциированный профессор, Университет Нархоз
Раимжанова А. Ж.	–	Ph.D., ассоциированный профессор, Университет Нархоз
Айтенов Н. Ж.	–	МА, начальник Отдела НИР, Университет Нархоз, технический редактор журнала

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор Святов С. А.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Заместитель главного редактора Арыстанбаева С. С.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Адамбекова А. А.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Байтенова Л. М.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Кантарбаева Ш. М.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Сейтказиева А. М.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Симанавичене Ж.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Mykolas Romeris
Смагулова Ш. А.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Умирзаков С. Ы.	–	доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Абенова Е. А.	–	кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз
Акимов А.	–	PhD, профессор, Griffith Business School
Баймагамбетова Л. К.	–	кандидат экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Браувайлер К.	–	PhD, профессор, West Saxon University of Zwickau
Дюсембекова Ж. М.	–	кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз
Елшибаев Р. К.	–	кандидат экономических наук, профессор, Университет Нархоз
Исабаев М.	–	Ph.D., профессор-исследователь, Университет Нархоз,
Каршалова А.	–	Ph.D., ассоциированный профессор, Университет Нархоз
Ким Д.	–	PhD, профессор-исследователь, Университет Нархоз
Кожаммет С.	–	Ph.D., профессор-исследователь, Университет Нархоз
Медени Т.	–	PhD, профессор, Ankara Yildirim Beyazit University
Рузиева Э.	–	кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз
Рыскулова М. М.	–	кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз
Сарсенбаева А. Ж.	–	генеральный директор ТОО «Издательство «Фортуна Полиграф», ответственный редактор журнала
Айтенов Н. Ж.	–	МА, старший координатор Отдела НИР, Университет Нархоз, технический редактор журнала

Central Asian Economic Review

This Journal is Registered in the Ministry
of Information and Communication of
The Republic of
Kazakhstan

Document №16353-Ж
23.02.2017 year

Volume 4 No. (145) 2022

*The journal has been published
since 1996*

The Founder
NP JSC «Narxoz University»

ISSN 2789-4398
e-ISSN 2789-4401

Editorial Board Central Asian Economic Review NP JSC «Narxoz University»

EDITORIAL COUNCIL

Chief Editor Svyatov S.A.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Deputy Chief Editor Arystanbayeva S. S.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Adambekova A. A.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Baytenova L. M.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Seitkazyieva A. M.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Smagulova Sh. A.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Umirzakov S. Y.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Karshalova A.	–	<i>Ph.D., Associate Professor; Narxoz University</i>
Raimzhanova A. Zh.	–	<i>Ph.D., Associate Professor; Narxoz University</i>
Aitenov N. Zh.	–	<i>MA, Head of the Research Department, Narxoz University, Technical Editor</i>

EDITORIAL BOARD

Chief Editor Svyatov S.A.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Deputy Chief Editor Arystanbayeva S. S.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Adambekova A. A.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Baytenova L. M.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Kantarbaeva Sh. M.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Seitkazyieva A. M.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Simanaviciene Ž.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Mykolas Romeris University</i>
Smagulova Sh. A.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Umirzakov S.Y.	–	<i>Doctor of Economics, Professor; Narxoz University</i>
Abenova E. A.	–	<i>Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor; Narxoz University</i>
Akimov A.	–	<i>Ph.D., Professor, Griffith Business School</i>
Baimagambetova L. K.	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Professor; Narxoz University</i>
Brauweiler C.	–	<i>Ph.D., Professor, West Saxon University of Zwickau</i>
Dyussebekova Zh. M.	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Narxoz University</i>
Elshibaev R. K.	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Professor; Narxoz University</i>
Issabayev M.	–	<i>Ph.D., Research Professor; Narxoz University</i>
Karshalova A.	–	<i>Ph.D., Associate Professor; Narxoz University</i>
Kim D.	–	<i>PhD, Research Professor; Narxoz University</i>
Kozhakhmet S.	–	<i>Ph.D., Research Professor; Narxoz University</i>
Medeni T.	–	<i>Ph.D., Professor, Ankara Yildirim Beyazit University</i>
Ruziyeva E.	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Narxoz University</i>
Ryskulova M. M.	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Narxoz University</i>
Sarsenbayeva A. Zh.	–	<i>General Director of Fortuna Polygraph Publishing House LLP, Executive Editor</i>
Aitenov N. Zh.	–	<i>MA, Senior Coordinator of the Research Department, Narxoz University, Technical Editor</i>

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ

ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКА: ДАМУ БАҒЫТТАРЫ
НАЦИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА: ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ӨСІМДІК ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАЛПЫ ӨНІМНІҢ НҮКТЕЛІК ЖӘНЕ ИНТЕРВАЛДЫҚ БОЛЖАУЫ	
А. А. Нурпеисова, Б. Ж. Нурахова	6
KAZAKHSTAN'S FOREIGN TRADE IN AGRICULTURAL PRODUCTS: OPPORTUNITIES FOR GROWTH AND DIFFERENTIATION	
E. A. Rustenova, B. K. Korbulsynova, B. T. Bazarova.....	18
НЕОБХОДИМОСТЬ СОЗДАНИЯ АЛЬЯНСА ВУЗОВ С ОРГАНИЗАЦИЯМИ ТЕХНИЧЕСКОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	
А. М. Нургалиева, С. А. Святлов, Г. К. Муханова	33
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАДЗОРА ЗА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УЧАСТНИКОВ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ	
А. Б. Баймагамбетова	45
«ТАРБАҒАТАЙ» ҰЛТТЫҚ ПАРКІНІҢ АУМАҒЫНДА ЭКОТУРИЗМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ОҢТАЙЛЫ МОДЕЛЬДЕРІ: ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ҰСЫНЫСТАРЫ	
А. Б. Қалиева, А. С. Ақтымбаева, А. Ж. Сапиева.....	56

БИЗНЕС ЖӘНЕ БАСҚАРУ: МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ШЕШІМДЕР
БИЗНЕС И УПРАВЛЕНИЕ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

МАРКЕТИНГОВАЯ ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ НА РАЗВИТИЕ МАЛОГО БИЗНЕСА	
А. О. Туреханова, О. Ж. Устенова	70
КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТ – ҰЙЫМ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ	
М. К. Кожамметова, М. М. Алиева, К. А. Мадыханова	82
ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДА ЖӘНЕ ПАНДЕМИЯДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАЛАЛЫҚ ТҮРҒЫНДАРДЫҢ ӨМІР САЛТЫМЕН ҚАНАҒАТТАНУЫН МАРКЕТИНГТІК ТАЛДАУ	
А. Т. Басымбекова, Ж. Т. Кожамкулова	94
СТРАТЕГИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП ҰЙЫМДАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН БАҒАЛАУ	
Р. Е. Джаншанло, Г. Е. Жунисова, М. С. Агзамов	106

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ БИЗНЕС:
БАСҚАРУ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫ
ГОСУДАРСТВО И БИЗНЕС: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА УПРАВЛЕНИЯ

ИНДУСТРИЯ 4.0 ЖАҒДАЙЫНДА ТАЛАНТТАРДЫ БАСҚАРУ	
Д. Б. Жуламанова, Г. К. Ниеталина	119
TOURISM DEVELOPMENT ON THE EXAMPLE OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES	
S. E. Abdrakhmanova, S. Moghavyemi	130
МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ ҚАМТУДЫ ДАМУДА СТАНДАРТТАУ ЖҮЙЕСІН ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІГІ	
Д. Б. Есмағамбетов, Л. И. Кусайнова, Ш. М. Қаңтарбаева	140

CONTENT

NATIONAL ECONOMY: DEVELOPMENT VECTORS

POINT AND INTERVAL FORECAST OF GROSS CROP PRODUCT OUTPUT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN A. A. Nurpeissova, B. Zh. Nurakhova.....	6
KAZAKHSTAN'S FOREIGN TRADE IN AGRICULTURAL PRODUCTS: OPPORTUNITIES FOR GROWTH AND DIFERENTIATION E. A. Rustenova, B. K. Kopbulsynova, B. T. Bazarova.....	18
THE NEED TO CREATE AN ALLIANCE OF UNIVERSITIES WITH TECHNICAL AND VOCATIONAL EDUCATION AND TRAINING ORGANIZATIONS A. M. Nurgaliyeva, S. A. Svyatov, G. M. Mukhanova	33
IMPROVEMENT OF SUPERVISION OVER THE ACTIVITIES OF PROFESSIONAL PARTICIPANTS OF THE SECURITIES MARKET A. B. Baimagambetova	45
OPTIMAL MODELS OF ECOTOURISM ORGANIZATION ON THE TERRITORY OF THE TARBAGATAI NATIONAL PARK: APPLICATION POSSIBILITIES AND RECOMMENDATIONS A. B. Kaliyeva, A. S. Aktymbaeva, A. Zh. Sapiyeva.....	56

BUSINESS AND ADMINISTRATION:
PROBLEMS AND SOLUTIONS

THE RELATIONSHIP BETWEEN CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND SMALL BUSINESS DEVELOPMENT A. O. Turekhanova, O. Zh. Ustenova	70
CORPORATE CULTURE AS AN EFFECTIVE TOOL FOR ORGANIZATIONS M. K. Kozhakhmetova, M. M. Alieva, K. A. Madykhanova	82
MARKETING ANALYSIS OF THE POPULATION'S SATISFACTION WITH THE URBAN LIFESTYLE IN THE CONDITIONS OF THE PANDEMIC AND THE POST-PANDEMIC PERIOD A. T. Bassymbekova, Zh. T. Kozhamkulova.....	94
ASSESSMENT OF THE COMPETITIVENESS OF ORGANIZATIONS TAKING INTO ACCOUNT THE STRATEGIC POTENTIAL R. E. Janshanlo, G. E. Zhunissova, M. S. Agzamov.....	106

STATE AND BUSINESS:
THEORY AND PRACTICE OF MANAGEMENT

TALENT MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF INDUSTRY 4.0 D. B. Zhulamanova, G. K. Niyetalina	119
TOURISM DEVELOPMENT ON THE EXAMPLE OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES S. E. Abdrakhmanova, S. Moghavyemi	130
THE POSSIBILITY OF USING THE STANDARDIZATION SYSTEM IN THE DEVELOPMENT OF LOCAL CONTENT IN PUBLIC PROCUREMENT D. B. Yesmagambetov, L. I. Kusainova, Sh. M. Kantarbayeva	140

MPHTI 06.71.07

JEL Classification: C1; C5; C53; Q1

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-4-6-18>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ӨСІМДІК ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАЛПЫ ӨНІМНІҢ НҮКТЕЛІК ЖӘНЕ ИНТЕРВАЛДЫҚ БОЛЖАУЫ

А. А. Нурпеисова¹, Б. Ж. Нурахова^{1*}

¹Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты – жұптық сызықтық регрессия моделін құру негізінде 2000-2021 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасының егіс алқаптарының көлеміне өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымының өзгеруіне талдау жүргізілді, егіс алқабының көлемінен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы көрсеткіштерінің өзгеруіне интервалдық болжам әзірленді.

Әдіснамасы. Бұл жұмыста жұптық сызықтық регрессия моделін құру және талдау әдістері, жұптық регрессия моделіне сәйкес нүктелік және интервалдық болжамдарды құру әдістері қолданылды. Зерттеуде деректерді өңдеу үшін Excel инструменттері пайдаланылған.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы Қазақстан Республикасында өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру көлемін арттыру және жер ресурстарының әлеуетін тиімді пайдалану үшін ауыл шаруашылығы жерлерін қайта құрылымдаудың мемлекеттік саясатын жетілдіру кезінде егіс алқаптарының көлемінен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымының болжамды есептеулерін пайдалану мүмкіндігінен тұрады. Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасында шаруашылықтардың әртүрлі санаттарында өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру көлемін есептеудің әдістемелік негіздерін дамытуға үлес қосады.

Зерттеу нәтижелері. Бұл жұмыста жұптық сызықтық регрессия моделін құру негізінде 2000-2021 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасының егіс алқабы мен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымының өзгеруіне талдау жүргізілді. Модель сапасына бағалау жүргізілді, егіс алқабының көлемінен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы көрсеткіштерінің өзгеруі болжамының төменгі және жоғарғы шекаралары үшін аралық есептелді. Сызықтық жұптық регрессия моделін құру нәтижесінде алынған есептелген деректердің экономикалық түсіндірмесі келтірілген. Зерттеу Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің стратегиялық міндетін негізге ала отырып, егіс алқаптарының ұтымды құрылымын әзірлеуге негізделген көзқарастың маңыздылығын растайды.

Түйін сөздер: өсімдік шаруашылығы, ауылшаруашылық өнімдерінің шығарылымы, егіс алқаптары, азық-түлік қауіпсіздігі.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы өндірісінің маңызды салаларының бірі өсімдік шаруашылығы болып табылады, оның маңызды міндеті – Қазақстан Республикасының халқын азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ бәсекеге қабілетті өсімдік шаруашылығы өнімдерін экспорттау бойынша экспорттық мәмілелерді ұлғайту.

Қазақстан Республикасы әр түрлі типті өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру үшін жарамды ел болып саналады, өйткені оның өңірлерінің аумақтары әртүрлі климаттық және топырақтық сипаттамаларға ие.

Қазақстан әлемдегі ең ірі астық өндіруші елдердің бірі ретінде танымал. Әлемдік деңгейде сыртқы нарықта сәтті сатылатын қазақстандық астықтың бренді қалыптасты. Соңғы жылдары дәнді дақылдарының жалпы егісі ауыл шаруашылығы дақылдарының егіс алқабының 80 %-дан астамын алды. Қазақстанда шамамен 13,5-20,1 млн. тонна астық өндіріледі, бұл оның Ресей мен Украинадан сәл артта қалуына мүмкіндік береді. Астықтың орташа өнімділігі 10-14 ц/га құрайды [1]. Республикада бидаймен қатар басқа да дәнді дақылдар өсіріледі: арпа, сұлы, тары, күріш, дәнді жүгері, дәнді бұршақты дақылдар және т. б. [2].

Жалпы, Қазақстандағы өсімдік шаруашылығы салаларының маңыздылығын өткен ғасырдың 50-жылдарындағы тың жерлерді игеруге байланысты тарихи оқиғалар анықтайды. Тың жерлердің арқасында егістік алқаптары мен өнімділікті ұлғайту, елдің ауыл шаруашылығында мамандандыру мен кооперация нысандарының дамуы байқалды. Қазіргі Қазақстанда агроөнеркәсіптік кешенді және ауыл шаруашылығын дамыту мемлекеттік саясаттың басым міндеттерінің бірі болып қала береді, бұған ауылдық аумақтардың, фермерлердің дамуын қолдау жөніндегі қабылданған мемлекеттік бағдарламалар дәлел. Мысалы, Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылуда, «ҚазАгро» холдингі» АҚ құрылды [3].

Алайда, саланы мемлекеттік қолдауға қарамастан, әлі күнге дейін көптеген мәселелер бар: ескірген техника, материалдық-техникалық саланы жаңарту үшін қаражаттың жетіспеушілігі, кадрлардың тапшылығы, еңбек өнімділігінің төмендігі және т. б. [4; 5]. Өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру – бұл халық үшін азық-түлік құндылығы ғана емес, сонымен бірге ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеті болып табылады, оның үстіне сала жеңіл, тамақ және құрылыс өнеркәсіптерін дамытуға негіз болады. Агроөнеркәсіптік кешенінің өзекті мәселелерінің бірі, атап айтқанда Қазақстандағы өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы мен өнімділікті арттыру республиканың егістік алқаптарының құрылымын оңтайлы-тиімді түзету міндеті болып саналады. Соңғы 5 жылда ауыл шаруашылығы дақылдарының егістік көлемі шамамен 21 млн. гектарға жуық болды және шамалы өзгерді, оның құрылымында негізгі өзгерістер атап өтілді. Бұрын ауыл шаруашылығы дақылдарының негізгі үлесі бидайды өсіруге арналған болса, 2011 жылдан бастап өсімдік шаруашылығын әртараптандырудың мемлекеттік саясатының нәтижесінде бидай егісі 2 млн. гектарға азайды. Оның орнына арпа, сұлы, жүгері, майлы дақылдар, жемшөп, көкөніс және бақша дақылдарының егістігі ұлғайды [6].

Әдебиетке шолу. Осы саладағы зерттеулерге сүйене отырып, өсімдік шаруашылығы өнімділігі мен көптеген факторлардың, соның ішінде егістік алқаптарының көлемінің өзара байланысы мәселелері көптеген ресейлік ғалымдарының еңбектерінде көтерілген. Мысалы, В. В. Кожарский «Анализ эффективности растениеводства» [7] басылымында өсімдік шаруашылығы өнімділігі факторларына талдау жүргізді, бірақ талдау барысында экономикалық үрдістерді модельдеудің экономикалық және статистикалық әдістерін қолданбады.

Е. Егушова, Р. Нурлыгаянов Кемерово облысындағы климаттың өзгеруінің өсімдік шаруашылығы өнімдерінің өндірісіне әсерін зерттеді [8]. Бұл зерттеу климаттың жылынуынан Ресей Федерациясының Кемерово облысында ауылшаруашылық дақылдардың өнімділігінің өсуінің әсерін көрсетеді.

Р. В. Шамилов, С. Р. Шамилов ең маңызды өсімдік шаруашылығы өнімдерін өнімділігі тұрғысынан өндірістің тиімділігінің серпінін бағалау және талдау жүргізді [9]. Атап айтқанда, Ресей Федерациясының 2009 жылға арналған өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы түсіміне болжамы жасалды.

Қырғызстан Республикасынан ғалымдар арасында өсімдік шаруашылығы өнімдерінің болжау әдістерін қолдана отырып, экспорттық әлеуетін арттыру мәселелерімен айналысатын А. Ж. Асаналиевтің, С. Ж. Козубековтің зерттеулерін атап өтуге болады [10].

Бұл зерттеулер Ресей, Қырғыз Республикасының ерекшеліктеріне негізделген және олардың Қазақстанда қолданылуын шектейді.

Өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жекелеген түрлерінің шығарылуын болжаудың экономико-математикалық әдістерін қолдану аспектілері бойынша зерттеулер бар. Мысалы, АҚШ және Италия ғалымдарының тобы Р. К. Jha, Р. Athanasiadis, S. Gualdi, A. Trabucco, V. Mereu, V. Shelia, G. Hoogenboom

«Using daily data from seasonal forecasts in dynamic crop models for yield prediction: A case study for rice in Nepal's Terai» мақалада күріштің түсімін болжау нәтижелерін Непалдың Терайының мысалында көрсетті [11].

М. Сапа-Morocho, A. V. M. Ines, W. E. Baethgen, B. Rodríguez-Fonseca, E. Han, M. Ruiz-Ramos Пиреней түбегінде өнімділікті болжауды жақсарту үшін маусымдық климаттық болжамдардың негізінде егінге болжам жасауға тырысты [12].

Бұл зерттеулердің ерекшеліктері, сондай-ақ олардың Непалдағы, Пиреней түбегіндегі әрбір ел үшін ауыл шаруашылығы өнімдерін өсіру жағдайларына бағытталғандығы болып табылады.

Ауыл шаруашылығындағы су ресурстарын басқару мәселелері [13] көтерілді. Бұл зерттеу Қазақстан үшін қызығушылық тудырады, өйткені тиімді ауыл шаруашылығы үшін су ресурстарын басқару мәселесі қазақстандық фермерлер үшін өте өзекті. Жұмыста спутниктік бақылаулар негізінде Монтана штатының фермерлері үшін су ресурстарын басқарудың аймақтық климаттық моделі жасалды.

Алдыңғы зерттеулерден айырмашылығы, F. Schierhorn, M. Hofmann, I. Adrian, I. Bobojonov, D. Müller авторлық ұжымының зерттеу нәтижелері ерекше қызықты [14]. Авторлар бұл еңбекте 1980 жылдан 2015 жылға дейін белгіленген әсермен панельдік регрессияны қолдана отырып, Қазақстанның солтүстік бөлігіндегі бидай мен арпа түсіміне климаттық үрдістердің әсерін сандық бағалауды жүргізді.

Осылайша, қарастырылған зерттеулерде ғалымдар негізінен ауыл шаруашылығы өнімі өнімділігінің факторларға: климат пен су ресурстарына өзара тәуелділігінің теориялық- әдістемелік мәселелерін көтерді. Өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы жинауына осы факторлар, сондай-ақ тыңайтқыштар сияқты басқа да факторлар әсер етеді. Бірақ әсер етуші факторлардың бірі – егіс алқаптарының құрылымы. Сонымен қатар, Қазақстанға қатысты егіс алқаптарының көлемі мен құрылымының және жалпы өсімдік шаруашылығы өнімдерін жалпы жинаудың әсерін анықтау бойынша зерттеулер жүргізілмеген.

Өнімдердің жалпы шығарылымы мен егіс алқабымен байланысты екендігіне қарамастан, бұл қатынастың априорлық сипатта екендігін анықтап алу қажет. Экономико-математикалық болжау әдістерін қолдану негізінде тәуелді фактордың икемділік коэффициентін анықтап, талданып отырған көрсеткіштердің ауытқуының шектік диапазонының нүктелік және аралық болжамдарын құруға тырысу қажет.

Осыған байланысты өсімдік шаруашылығының жалпы шығарылымы мен егіс алқаптарының көлемі арасындағы өзара байланысты нүктелік және аралық болжамдарды құру үшін біз осы зерттеуде келесідей міндеттерді қойдық:

- Microsoft Excel деректерді талдау пакетін қолдана отырып, жұптық сызықтық регрессия моделін құру;
- әр түрлі әдістер көмегімен құрастырылған модельдің сапасын тексеру;
- егіс алқаптарының көлемінен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы көрсеткіштерінің өзгеруінің нүктелік және аралық болжамдарын есептеу;
- жұптық сызықтық регрессия моделін құру нәтижесінде алынған мәліметтерге экономикалық түсінік беру.

ЗЕРТТЕУДІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Зерттеу объектісі ретінде біз егіс алқабының көлеміне байланысты Қазақстан Республикасында өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымын алдық. Зерттеу барысында біз 2000-2021 жылдар аралығындағы көрсеткіштерді алдық. Осылайша, соңғы жылдары Қазақстанда ауыл шаруашылығы, орман және балық шаруашылығы, оның ішінде өсімдік шаруашылығындағы өнімдерінің (қызметтердің) жалпы шығарылымының өсуі байқалады.

Егер 2000 жылы өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы 223 503,3 млн. теңгені құраса, ал 2021 жылы ол көрсеткіш 19 еседен астам өсіп, 4 234 050,0 млн. теңгені құрады (Кесте 1).

Кесте 1 – Жұптық сызықтық регрессия моделін құруға арналған бастапқы деректер

Кезең	Көрсеткіштер	
	Ауылшаруашылық дақылдарының егіс алқабы, мың гектар	Өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы, млн. теңге
	X	Y
2000	16 195,3	223 503,3
2001	16 785,2	325 770,2
2002	17 756,3	325 770,2
2003	17 454,2	321 466,2
2004	18 036,4	351 448,7
2005	18 445,2	389 526,6
2006	18 369,1	413 666,9
2007	18 954,5	608 392,3
2008	20 119,2	770 239,6
2009	21 424,9	932 305,1
2010	21 438,7	895 425,2
2011	21 083,0	1 654 428,5
2012	21 190,7	1 241 517,0
2013	21 271,0	1 683 851,4
2014	21 244,6	1 739 436,4
2015	21 022,9	1 825 236,7
2016	21 473,6	2 047 580,8
2017	21 839,9	2 249 166,9
2018	21 899,4	2 411 486,7
2019	22 135,8	2 817 660,6
2020	22 700,0	3 600 670,6
2021	22 900,0	4 234 050,0

Ескерту – [15] мәлімет негізінде авторлармен құрастырылған

1-кестеде көрсетілгендей, елдегі егіс алқабының көрсеткіші де өсуге бейім болды. Сонымен, қарастырылып отырған кезеңде егіс алқабының орташа көрсеткіші 19 638 мың га құрады.

Республиканың жер ресурстарын қоса алғанда, қажетті ресурстық әлеуеті бар: шамамен 94 млн. га ауыл шаруашылығы алқаптары, оның ішінде ауылшаруашылық алқаптарының 84,7 % жайылымдармен ұсынылған. Алайда, агроөнеркәсіптік өндірісті дамытудың белгілі бір оң тенденцияларына қарамастан, осы саладағы сарапшылары мен ғалымдары азық-түлік қауіпсіздігін және отандық өнімдердің төмен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мәселелерін әлі күнге дейін айтып келеді. Атап айтқанда, өсімдік майына, қарақұмық жармасына, алмаға, картопқа және басқа да өсімдік шаруашылығы өнімдеріне импорттық тәуелділік бар.

«Қазақстандағы аграрлық өнімнің импортын алмастыру мәселесі» зерттеу авторларының пікірінше, Қазақ аграрлық-өнеркәсіптік кешенінің экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институтының қызметкерлері мен профессорлары М. Сигарев пен Л. Алшамбаеваның отандық фермерлердің бәсекеге қабілеттілігінің төмендігі және импортқа тәуелділіктің себептері ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тиімді пайдаланбау, ғылыми негізделген ауыспалы егістердің сақталмауы, тұқым шаруашылығының жеткіліксіз дамуы, техникалық жабдықталуы нашар, ауыл шаруашылығы жануарлары мен құстардың өнімділігі төмен, асыл тұқымды мал мен құстың шағын үлесі, жем-шөп базасын қамтамасыз ету жеткіліксіздігі, нәтижесінде өсірілетін ауыл шаруашылығы дақылдарының түсімділігі мен жануарлардың өнімділігінің төмен болуы болып табылады [16].

Сондықтан сарапшылар қоғамдастығы, ғалымдар, мамандар мен мемлекеттік билік органдарының алдында өсімдік шаруашылығы саласын жетілдірудің жолдарын, бағыттары мен механизмдерін негіздеудің маңызды міндеттері тұр. Осыған байланысты біз ауыл шаруашылығы мәселелерін зерттеуде экономика-статистикалық әдістерді қолданудың ғылыми және тәжірибелік маңызы зор деп санаймыз, атап айтқанда ауыл шаруашылығы дақылдарының әртүрлі түрлеріне жерді тиімді бөлу үшін егіс алқаптарының көлемін өзгерту жағдайында өсімдік шаруашылығы өнімдерін жалпы жинаудың болжамды нұсқаларын құру үшін жұптық сызықтық регрессия моделін құру әдісін қолдану.

Осы себеппен, зерттеу барысында біз екі негізгі көрсеткіштердің өзара ықпалдастығын анықтауға шешім жасадық: жұптық сызықтық регрессия моделін құру және талданып отырған көрсеткіштердің вариациясын нүктелік және интервалдық болжауын есептеу негізінде өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы және Қазақстан Республикасындағы егіс алқаптарының көлемі алынды. Зерттеу жүргізу кезінде statistica.ru [17] интеллектуалды білім порталының әдістемелік материалдары мен эконометрика бойынша оқу құралдарына [18] сүйендік.

Зерттеу бірнеше кезеңнен тұрды, онда келесі ғылыми-талдау әдістері қолданылды:

1. Дайындық кезеңі Қазақстандағы өсімдік шаруашылығы өнімдерінің көлеміне әсер ететін факторларды анықтаудан және жұптық сызықтық регрессияны жүргізу факторын таңдаудан тұрды. Мұнда ауыл шаруашылығы салаларының өнімділігін арттыру мәселесі бойынша ғылыми зерттеулерді жүйелеу әдісі, сондай-ақ ресми статистикалық мәліметтерді жинау және өңдеу әдісі қолданылды.

2. Талдаушылық кезеңі корреляциялық өрісті немесе сызықтық регрессиялық модельдің дисперсиясында гомоскедастиканың болуын анықтау мақсатында сейілту диаграммасын құрудан тұрды. Тренд сызығын құру арқылы біз егіс алқабы мен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы арасындағы байланысты сипаттайтын модельдік теңдеу алдық.

Алынған модельдің сапасын тексеру үшін біз Студенттің t-критерийін пайдала отырып, регрессия коэффициенттерінің маңыздылығын бағаладық, сонымен қатар дисперсиялық және корреляциялық талдау көмегімен тексеру әдісін қолдандық.

3. Тексеру кезеңі. Салынған модельдің сапасын талдап, регрессия коэффициенттерінің маңыздылығын куәландырғаннан кейін, біз зерттеу нәтижелеріне экономикалық интерпретация бердік, сонымен қатар экономика-статистикалық әдістерді қолдана отырып, біз Қазақстандағы егіс алқаптарының 1 % өзгеруінен өсімдік шаруашылығының жалпы өнімінің өзгеруінің нүктелік және интервалдық болжамдарын құрдық.

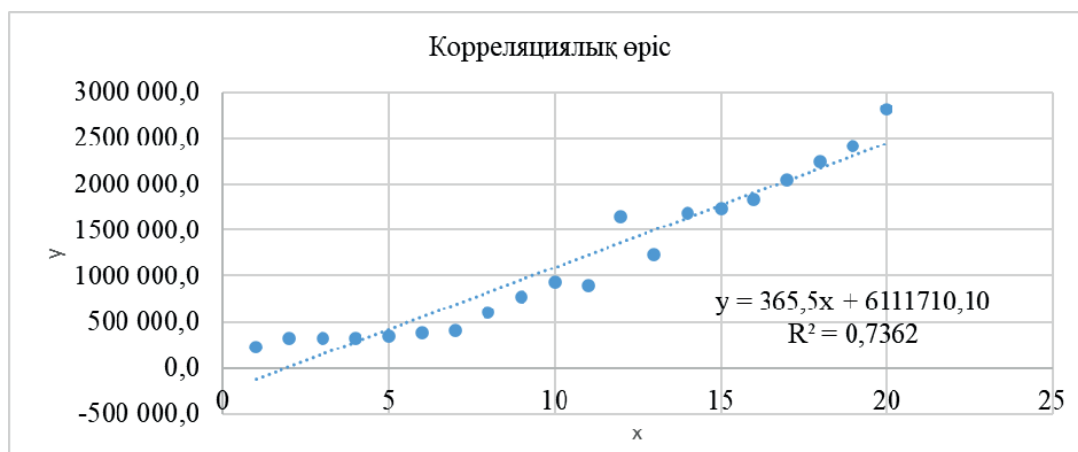
Икемділік коэффициентін есептеу негізінде тәуелді айнымалыдан – егіс алқабынан өсімдік шаруашылығының жалпы өнімі көрсеткішінің икемділігі гипотезасын растадық және осы көрсеткішті есептедік. Болжамның дәлдігін растау үшін біз бірқатар есептеулер жүргіздік, атап айтқанда, бұл үшін сенімділік интервалын құру әдісін қолдана отырып, D көрсеткіші мен жоғарғы және төменгі шекара арасындағы айырмашылықтардың салыстырмалы мәнін таптық.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛҚЫЛАУ

Қазақстан Республикасында егіс алқабының өсімдік шаруашылығының өнімділігіне әсерінің күші мен сипатын зерттеу үшін 1-кестедегі мәліметтер негізінде жұптық сызықтық регрессия моделі құрылды.

Бастапқыда 1-суретке сәйкес корреляциялық өріс немесе сейілту диаграммасы салынды.

Графиктен көрсетілгендей, талданған деректер ұзартылған «бұлтты» құрды, яғни бұл бақылаудың біртектілігінің болуы немесе жұптық сызықтық регрессия моделінің дисперсиясының гомоскедастикалық шарты туралы айтуға мүмкіндік берді. Excel-де сызықтық трендті қосу функциясының көмегімен біз регрессия теңдеуі мен r-квадратын анықтау коэффициентін шығардық. Тиісті есептелген деректер 2-кестеде келтірілген.

Сурет 1 – Корреляциялық өрістің графигі және бастапқы деректердің регрессия сызығы
Ескерту – авторлармен құрастырылған

Кесте 2 – Жұптық сызықтық регрессия моделін құру үшін есептелген мәліметтер

ҚОРЫТЫНДЫЛАР НӘТИЖЕСІ								
Регрессиялық статистика								
Көптік R	0,858		H0_r:r=0	t бақ.	7,087			
R-квадрат	0,736	73,62 %	H1_r:r≠0	7,087>2,101 корреляция коэффициенті 95 % ықтималдығымен статистикалық маңызды				
Нормаланған R-квадрат	0,722	у айнымалысының вариациясы – өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы 73,62 %-ға өзгеруі x (егіс алқабының көлемі) айнымалысының өзгеруімен түсіндіріледі						
Стандартты ауытқу	433995,392	26,38 %	бұл модельде ескерілмеген басқа факторларға байланысты, мысалы: техникалық жабдықтар, өнімділік, тыңайтқыштарды қолдану және т. б.					
Бақылау саны	22							
Дисперсиялық талдау								
	df	SS	MS	F	F маңыздылығы	H0:b=0 (x және y арасындағы сызықтық байланыс жоқ)		
Регрессия	1	9,5E+12	9,46E+12	5,02E+01	1,31E-06	f крит	4,414	
Қалдық	20	3,39E+12	1,88E+11			5,02>4,414=>H0 ауытқиды, яғни x және y арасында сызықтық байланыс болады		
Барлығы	22	1,29E+13						
	Коэффициенттер	Стандартты қателік	t-статистика	P-мәні	95 % төменгі	95 % жоғарғы	99 % төменгі	99 % жоғарғы
Y- Y-қиылысу	6111710,10	1031193,68	-5,93	0,0000131	-8278167,64	-3945252,57	-9079939,74	-3143480,47
x0	365,50	51,57	7,09	0,0000013	257,16	473,85	217,06	513,95
	t- критикалық = 2,101							
Ескерту – зерттеу нәтижелері бойынша авторлар құрастырған								

Сонымен, егіс алқабы мен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы арасындағы тәуелділікті сипаттайтын модельдік теңдеу келесі түрге ие:

$$Y = 6111710,1 + 365,50 * X \quad (1)$$

Құрастырылған модельдің сапасын бағалау үшін біз Стьюденттің t -критеріі арқылы регрессия коэффициентінің маңыздылығын анықтадық, ол 5 % қателік ықтималдығымен 2,101 болды.

Әрі қарай a және b коэффициенттері үшін 2 балама гипотезаны ұсынамыз:

1 гипотеза – $H0_a: a=0$, a коэффициенті статистикалық маңызды емес.

2 гипотеза – $H1_a: a \neq 0$, a коэффициенті статистикалық маңызды.

және b коэффициентінің маңыздылығын тексеру үшін келесі екі гипотезаны ұсынамыз:

1 гипотеза – $H0_b: b=0$, b коэффициенті статистикалық маңызды емес.

2 гипотеза – $H1_b: b \neq 0$, b коэффициенті статистикалық маңызды.

Біз екі коэффициенттің статистикалық маңызды екенін анықтадық, бұл t -статистиканы t -критикалық мәнімен салыстырудан туындайды, ол келесі нәтижелерді көрсетті:

$a = 5,93$ коэффициентінің t -статистикасы 2,101-ден жоғары;

$b = 7,09$ коэффициентінің t -статистикасы 2,101-ден жоғары.

Осылайша, 95 % ықтималдылықпен $H0_a$ және $H0_b$ гипотезалары жоққа шығарылады және екі коэффициент те (егіс алқабының көлемі мен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы) маңызды.

Сенімділік интервалын талдау бойынша тексеру әдісі жұптық сызықтық регрессияны құру үшін бұл екі коэффициент те статистикалық маңызды деген тұжырымды растады. Осылайша, 2-кестедегі деректерді дисперсиялық талдауда көрсетілгендей, 95 % ықтималдықпен, сондай-ақ 99 % ықтималдықпен де жоғарғы және төменгі шекаралардың сенімді интервалына енгізілмегенін көрсетті.

Оның үстіне, егер біз 2-кестедегі екі коэффициент үшін P -мәнінің деректерін қарастыратын болсақ, онда олардың стандартты қателіктен (0,5-тен төмен) де кем екенін көреміз.

Осылайша, модельдің сапасын үш тәсілмен жүргізілген талдау: Стьюденттің t -критеріі көмегімен регрессия коэффициентінің маңыздылығы бойынша, сенімділік интервалын талдау бойынша, P -мәндерін талдау арқылы жұптық сызықтық регрессиялық модель үшін талданатын екі коэффициенттердің статистикалық маңыздылығын орнатуға мүмкіндік берді.

Әрі қарай регрессияны дисперсиялық жүргізу үшін біз ұсынған гипотезаны x пен y арасында, яғни өзгермелі факторлардың – егіс алқабы мен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы арасында сызықтық функционалды байланыс бар деп жорамалдадық: $H0: b = 0$

Біздің жағдайда Фишердің f -критерийінің бақыланған мәнін f -критикалық мәнімен салыстыру x және y екі айнымалы арасында сызықтық байланыс бар екенін көрсетті, өйткені $5,02 > 4,414 \Rightarrow H0: b = 0$ ауытқиды.

Бұл байланыстың беріктігін анықтау үшін, регрессия статистикасының мәліметтерін қолдана отырып (2-кесте), біз корреляция коэффициенті немесе көптік R 0,858 екенін білдік, ол 0,7 мен 0,9 диапозон аралығында, яғни, біз егіс алқабы мен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы арасындағы байланыс күшті және тікелей деген қорытындыға келеміз.

Корреляция коэффициентінің маңыздылығын тексеру оның маңызды екенін көрсетті. t -бақыланатын 7,087 мен t -критикалық мәні 2,101 салыстыра отырып, біз $H0_r: r = 0$ гипотезасының қабылданбайтынын және 95 % ықтималдылықпен корреляция коэффициентінің статистикалық маңызды екенін анықтадық.

R -квадраттың детерминация коэффициентінің мәнін талдау келесі экономикалық талдауға мүмкіндік берді: y айнымалысының өзгеруі, атап айтқанда өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы 74 %-ға x айнымалысының өзгеруімен түсіндіріледі, x ол өсімдік шаруашылығы өнімдерінің егіс алқабы.

Модельде ескерілмеген басқа факторлар, әрине, Қазақстандағы өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымына әсер ететін басқа факторлар шамамен 26 % құрайды. Мысалы, техникалық жабдықталу дәрежесі, тракторлардың саны, егін жинау машиналарының саны, өнім түрлерінің түсімділік дәрежесі, тыңайтқыштарды себу және т. б.

Негізгі сапа көрсеткішінің орташа жақындату қателігі ретінде есебі көрсеткендей, ол 5,7 %-ды құрады, яғни модельге сәйкес келу сапасы жоғары, себебі ол 7 %-дан аспауы керек.

Осылайша, біз талдайтын коэффициенттердің экономикалық түсіндірмесі келесі түрде көрінеді.

Егер x коэффициенті, атап айтқанда егіс алқабы 1 мың гектарға ұлғайса, онда y айнымалысы – өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы 365,5 млн. теңгеге өседі.

Сызықтық модель үшін икемділік коэффициенті тұрғысынан, егер ол 1-ден көп немесе 1-ден аз болса, онда y айнымалысы x әсер ететін айнымалыға қатысты икемді болады. Біздің жағдайда икемділік коэффициенті 6,2 %-ды құрады, бұл егіс алқабының көлеміне қатысты өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы икемді деп айтуға болады.

Басқаша айтқанда, біз келесідей тұжырым жасауымызға болады: егер егіс алқабының көлемі 1 %-ға өссе, онда өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы 6,2 %-ға көбейеді.

Бұдан әрі болжаудың стандартты қателігі мен тиісті сенімділік интервалының шекараларын [18] формулаларын қолдана отырып есептелді:

Болжаудың стандартты қателік формуласы:

$$m_{\hat{y}_p} = \sigma_{ост} \cdot \sqrt{1 + \frac{1}{n} + \frac{(x_p - \bar{x})^2}{\sum (x - \bar{x})^2}} \quad (2)$$

Төменгі шекараны есептеу формуласы:

$$\hat{y} - t(\gamma, p) s_{\hat{y}} \quad (3)$$

Жоғарғы шекараны есептеу формуласы:

$$\hat{y} + t(\gamma, p) s_{\hat{y}} \quad (4)$$

3-кестеде нүктелік және интервалдық болжау бойынша x және y айнымалыларының болжамды мәндерін есептеу нәтижелері көрсетілген.

Кесте 3 – x және y айнымалыларының болжамды мәндерін есептеу нәтижелері

Хр - егіс алқабының болжамды мәні	20106,060
Ур - өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы болжамды мәні	1237091,967
$(x_p - x_{ср})^2$	39628,83
сумма $(x_i - x_{ср})^2 / x$ айнымалысының n дисперсиясы	3 541 069,0
Сост – бейтарап дисперсияның түбірі	433995,39
m ур болжаудың стандартты қателігі	444831,42
Дельта = t -критикалық мәні * болжаудың стандартты қателігі	934556,14
Ур min	302535,83
Ур max	2171648,11
Қорытынды: егіс алқабының көлемін 1 %-ға ұлғайта отырып, 95 % ықтималдықпен Қазақстандағы өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы 302535,83-тен 2171648,11 млн. теңге аралығында болады	
Ескерту – зерттеу нәтижелері бойынша авторлар құрастырған	

Нүктелік болжам үшін біз X_p көрсеткішін есептедік, x (егіс алқабы) айнымалысы үшін бұл болжамдық мән және оның 1 %-ға өсу шарты негізінде есептелді, сондай-ақ оның талданатын көрсеткішке әсері есептелді, ол U_p болжамды мәні – өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымының болжамы.

Сонымен, нүктелік болжам үшін біз келесі мәліметтерді алдық: егіс алқабы орташа деңгейден 1 %-ға ұлғайса, онда Қазақстандағы өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы 1 237 091,9 млн. теңгені құрайды.

Әрі қарай, интервалдық болжамды құру үшін болжамның стандартты қателігі мен t-критикалық көбейтіндісі ретінде есептелетін дельта мәнін білуіміз керек, біздің жағдайда ол 934 556,14 болды.

Интервалдық болжамның төменгі шегін Ur_{min} есептеу үшін біз өнімнің жалпы шығарылымының болжамды мәнінен дельта мәнін аламыз:

$Ur_{min} = Ur - \text{дельта}$, ол бізде 302 535,83 құрады.

Интервалдық болжамның жоғарғы шегін Ur_{max} есептеу үшін біз өнімнің жалпы шығарылымының болжамды мәніне дельта мәнін қосамыз:

$Ur_{max} = Ur + \text{дельта}$, ол бізде 2 171 648,11 құрады.

Осылайша, біз Ur болжамды мәнінің интервалдарын құру үшін төменгі және жоғарғы шекаралар бойынша мәліметтер алдық және келесі қорытынды жасадық: егіс алқабының көлемі 1 %-ға ұлғайған кезде 95 % ықтималдылықпен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы 302 535,83-тен 2 171 648,11 млн. теңгеге дейін болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша, жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша келесі қорытындыларды жасауға болады.

Біріншіден, Қазақстан Республикасындағы өсімдік шаруашылығы саласы тарихи, табиғи-климаттық, әлеуметтік-экономикалық құндылықтарына байланысты ұлттық қауіпсіздікті және елдің бәсекеге қабілетті дамуын қамтамасыз етуде маңызды стратегиялық рөл атқарады. Қазақстанның жалпы ішкі өніміндегі ауыл шаруашылығының үлесі 6 %-дан аз болғанына қарамастан, осы салада экономикалық белсенді халықтың 15 %-дан астамы жұмыс істейді, елдің барлық халқының 40 %-дан астамы ауылдық жерлерде тұрады. Қазір, біз бәріміз Ресей мен Батыс елдері арасындағы санкциялық текетірестердің Қазақстанның аграрлық азық-түлік қауіпсіздігіне теріс ықпалының куәсі болып отырмыз. Өз кезегінде геосаяси, қаржы-экономикалық дағдарыс азық-түлік дағдарысына ұласты, қант, өсімдік майы және т.б. тапшылығы байқалады. Ел астық экспорты бойынша шектеулер енгізуге мәжбүр, оның ішінде әлеуметтік маңызы бар ауыл шаруашылығы өнімдері бағасының инфляциялық өсуі жүріп жатыр. Осының барлығы біздің еліміз үшін ауыл шаруашылығын дағдарысқа қарсы дамытудың стратегиялық маңыздылығын, оның ішінде экономиканы қайта құрудың ішкі мәселелеріне және сыртқы қауіп-қатерлерге қарсы тұрудың жаңа жағдайында егіншіліктің тиімділігін арттыру қажеттілігін растайды.

Екіншіден, өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы көрсеткіштерінің егіс алқаптарының өсуімен тәуелділігін сипаттайтын жұптық сызықтық регрессияның алынған моделі адекватты, статистикалық маңызды болып табылады. Осыған байланысты, республиканың егіс алқаптарының ұтымды құрылымының стратегиясын әзірлеу үшін ауыл шаруашылығы дақылдары үшін егіс алқаптарын өзгерту тұрғысында өсімдік шаруашылығы өнімі өндірісін ұлғайтудың нүктелік және интервалдық болжамдарының алынған нәтижелері іс жүзінде пайдаланатын болады, сондай-ақ осы саладағы кейінгі зерттеулер үшін негіз болады деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аналитическая служба Рейтингового Агентства РФЦА. Анализ отрасли растениеводства. – Алматы, 2013. – 68 с.
2. Растениеводство в Казахстане [Электронды ресурс] // «Silk Road Adventures» [web-сайт]. – б.д. – URL: <https://silkadv.com/ru/node/2687> (Қарау уақыты: 15.12.2021).
3. Государственная программа развития агропромышленного комплекса РК на 2017-2021 годы [Электронды ресурс] // Электронное правительство Республики Казахстан [web-сайт]. – URL: <https://egov.kz/cms/ru/law/list/U1700000420> (Қарау уақыты: 15.12.2021).
4. Альмухамедова Н. Что мешает сельскому хозяйству Казахстана стать драйвером экономики? [Электронды ресурс] // Central Asian Bureau for Analytical Reporting [web-сайт]. – 2019. – URL: <https://>

cabar.asia/ru/chto-meshaet-selskomu-hozyajstvu-kazahstana-stat-drajverom-ekonomiki (Қарау уақыты: 15.12.2021).

5. Давыдова Ю. В. Особенности сельского хозяйства, влияющие на эффективность сельскохозяйственного производства // Международный научно-исследовательский журнал. – 2016. – № 6(48), Часть 1. – С. 26-28. – DOI: 10.18454/IRJ.2016.48.041.

6. Минсельхоз Казахстана прогнозирует в 2019 году снижение сбора зерна в стране на 14,5 % [Электронды ресурс] // Аграрий [web-сайт]. – 2019. – URL: <https://agrarii.com/minselhoz-kazahstana-prognoziruet-v-2019-godu-snizhenie-sbora-zerna-v-strane-na-14-5/> (Қарау уақыты: 20.12.2021).

7. Кожарский В. В. Анализ эффективности растениеводства // Планово-экономический отдел. – 2005. – № 7(25). – Статья 2.

8. Егушова Е., Нурлыгаянов Р. Влияние климатических изменений на производство продукции растениеводства (на примере Кемеровской области) // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2015. – № 3. – С. 45-49.

9. Шамилев Р. В., Шамилев С. Р. Оценка и анализ динамики и эффективности производства некоторых растениеводческих культур в РФ // Современные проблемы науки и образования. – 2011. – № 6. – Статья 229.

10. Асаналиева А. Ж., Козубекова С. Ж. Корреляционная взаимосвязь посевных площадей, урожайности и валовой продуктивности растениеводства // Вестник Кыргызского национального аграрного университета им. К. И. Скрябина. – Бишкек, 2015. – № 1(33). – С. 129-134.

11. Jha P. K., Athanasiadis P., Gualdi S., Trabucco A., Mereu V., Shelia V., Hoogenboom G. Using daily data from seasonal forecasts in dynamic crop models for yield prediction: A case study for rice in Nepal's Terai // Agricultural and Forest Meteorology. – 2019. – № 265. – P. 349-358.

12. Capa-Morocho M., Ines A. V. M., Baethgen W. E., Rodríguez-Fonseca B., Han E., Ruiz-Ramos M. Crop yield outlooks in the Iberian Peninsula: Connecting seasonal climate forecasts with crop simulation models // Agricultural Systems. – 2016. – № 149. – P. 75-87.

13. Maneta M. P., Cobourn K., Kimball S., He M., Silverman N. L., Chaffin B. C., Ewing S., Ji X., Maxwell B. A satellite-driven hydro-economic model to support agricultural water resources management // Environmental Modelling & Software. – 2020. – № 134. – P. 104-106.

14. Schierhorn F., Hofmann M., Adrian I., Bobojonov I., Müller D. Spatially varying impacts of climate change on wheat and barley yields in Kazakhstan // Journal of Arid Environments. – 2020. – № 178. – P. 104-164.

15. Статистика сельского, лесного, охотничьего и рыбного хозяйства [Электронды ресурс] // Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной статистики [web-сайт]. – 2021. – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/8> (Қарау уақыты: 20.12.2021).

16. Миллер О. К вопросу об импортозамещении аграрной продукции в Казахстане: интервью с Сигаревым М., Алшембаевой Л. [Электронды ресурс] // КазахЗерно.kz [web-сайт]. – 2020. – URL: <https://kazakh-zerno.net/169278-importozameshhenie-agrarnoj-produkcii-ne-mif/> (Қарау уақыты: 22.12.2021).

17. Основы линейной регрессии [Электронды ресурс] // Портал Знаний statistica.ru [web-сайт]. – б.д. – URL: <http://statistica.ru/theory/osnovy-lineynoy-regressii/> (Қарау уақыты: 22.12.2021).

18. Домбровский В. В. Эконометрика. Учебник [Электронды ресурс] // Научная Библиотека Томского государственного университета [web-сайт]. – 2016. – URL: <http://sun.tsu.ru/mminfo/2016/Dombrovski/book/toc.htm> (Қарау уақыты: 22.12.2021).

REFERENCES

1. Analiticheskaya sluzhba Rejtingovogo Agenstva RFCA. (2013). Analiz otrasli rastenievodstva. Almaty, 68 p. (In Russian).
2. Rastenievodstvo v Kazahstane. (n.d.). «Silk Road Adventures» website. Retrieved December 15, 2021, from <https://silkadv.com/ru/node/2687> (In Russian).

3. Gosudarstvennaya programma razvitiya agropromyshlennogo kompleksa RK na 2017-2021 gody. (2018). Electronic government of the Republic of Kazakhstan. Retrieved December 15, 2021, from <https://egov.kz/cms/ru/law/list/U1700000420> (In Russian).
4. Almuhamedova, N. (2019). Chto meshaet sel'skomu hozyajstvu Kazakhstana stat' drajverom ekonomiki? Central Asian Bureau for Analytical Reporting. Retrieved December 15, 2021, from <https://cabar.asia/ru/chto-meshaet-sel'skomu-hozyajstvu-kazakhstana-stat-drajverom-ekonomiki> (In Russian).
5. Davydova, Yu. V. (2016). Osobennosti sel'skogo hozyajstva, vliyayushchie na effektivnost' sel'skohozyajstvennogo proizvodstva. International research journal, 6(48), Ch. 1, 26-28, DOI: 10.18454/IRJ.2016.48.041 (In Russian).
6. Minselhoz Kazakhstana prognoziruet v 2019 godu snizhenie sbora zerna v strane na 14,5 %. (2019). Agrarii. Retrieved December 20, 2021, from <https://agrarii.com/minselhoz-kazakhstana-prognoziruet-v-2019-godu-snizhenie-sbora-zerna-v-strane-na-14-5/> (In Russian).
7. Kozharskii, V. V. (2005). Analiz effektivnosti rstenievodstva. Planovo-ekonomicheskij otdel, 7(25), 2 (In Russian).
8. Egushova, E. and Nurlygayanov, R. (2015). Vliyanie klimaticheskikh izmenenij na proizvodstvo produkcii rastenievodstva (na primere Kemerovskoj oblasti). International Agricultural Journal, 3, 45-49 (In Russian).
9. Shamilev, R. V. and Shamilev, S. R. (2011). Ocenka i analiz dinamiki i effektivnosti proizvodstva nekotorykh rastenievodcheskikh kul'tur v RF. Modern Problems of Science and Education, 6, 229 (In Russian).
10. Asanalieva, A. Zh. and Kozubekova, S. Zh. (2015). Korrelyacionnaya vzaimosvyaz' posevnykh ploshchadej, urozhajnosti i valovoj produktivnosti rastenievodstva. Vestnik Kyrgyzskogo nacional'nogo agrarnogo universiteta im. K. I. Skryabina, 1(33), 129-134 (In Russian).
11. Jha, P. K., Athanasiadis, P., Gualdi, S., Trabucco, A., Mereu, V., Shelia, V. and Hoogenboom, G. (2019). Using daily data from seasonal forecasts in dynamic crop models for yield prediction: A case study for rice in Nepal's Terai. Agricultural and Forest Meteorology, 265, 349-358.
12. Capa-Morocho, M., Ines, A. V. M., Baethgen, W. E., Rodríguez-Fonseca, B., Han, E. and Ruiz-Ramos, M. (2016). Crop yield outlooks in the Iberian Peninsula: Connecting seasonal climate forecasts with crop simulation models. Agricultural Systems, 149, 75-87.
13. Maneta, M. P., Cobourn, K., Kimball, S., He, M., Silverman, N. L., Chaffin, B. C., Ewing, S., Ji, X. and Maxwell, B. (2020). A satellite-driven hydro-economic model to support agricultural water resources management. Environmental Modelling & Software, 134, 104-106.
14. Schierhorn, F., Hofmann, M., Adrian, I., Bobojonov, I. and Müller, D. (2020). Spatially varying impacts of climate change on wheat and barley yields in Kazakhstan. Journal of Arid Environments, 178, 104164.
15. Statistika sel'skogo, lesnogo, ohotnich'ego i rybnogo hozyajstva. (2021). Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan Bureau of National Statistics. Retrieved December 20, 2021, from <https://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/8> (In Russian).
16. Miller, O. (2020). K voprosu ob importozameshchenii agrarnoj produkcii v Kazahstane: interv'yu s Sigarevym M., Alshembaevoy L. KazakhZerno.kz. Retrieved December 22, 2021, from <https://kazakh-zerno.net/169278-importozameshchenie-agrarnoj-produkcii-ne-mif/> (In Russian).
17. Osnovy linejnoj regressii. (n.d.). StatSoft statistica.ru. Retrieved December 22, 2021, from <http://statistica.ru/theory/osnovy-lineynoy-regressii/> (In Russian).
18. Dombrovskii, V. V. (2016). Ekonometrika. Uchebnik. Scientific Library of Tomsk State University website. Retrieved December 22, 2021, from <http://sun.tsu.ru/mminfo/2016/Dombrovski/book/toc.htm> (In Russian).

**POINT AND INTERVAL FORECAST OF GROSS CROP
PRODUCT OUTPUT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

A. A. Nurpeissova¹, B. Zh. Nurakhova^{1*}

¹Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

Purpose of the research is to develop an interval forecast of changes in the indicators of gross crop production from the volume of sown area based on the construction of a paired linear regression model and analysis of changes in the total output of crop production depending on the volume of sown areas of the Republic of Kazakhstan for the period 2000-2021.

Methodology. In this work, we used methods for constructing and analyzing a paired linear regression model, methods for constructing precise and interval forecasts using a paired regression model.

Originality / value of the research lies in the possibility of using predictive calculations of the gross production of crop production from the volume of sown area while improving the state policy of restructuring agricultural land for the effective use of the potential of land resources and increasing the volume of crop production in the Republic of Kazakhstan. The results of the study contribute to the development of methodological foundations for calculating the volume of crop production in the Republic of Kazakhstan in various categories of farms.

Findings. This paper analyzes the change in the gross output of crop production and sown areas of the Republic of Kazakhstan for the period 2000-2021 based on the construction of a paired linear regression model. The quality of the model was assessed, the interval for the lower and upper limits of the forecast of changes in the gross output of crop production from the volume of the sown area was calculated. An economic interpretation of the calculated data obtained as a result of building a linear pair regression model is given. The research confirms the importance of a reasonable approach to the development of a rational structure of sown areas, based on the strategic task of ensuring food security in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: crop production, agricultural output, acreage, food security.

**ТОЧЕЧНЫЙ И ИНТЕРВАЛЬНЫЙ ПРОГНОЗ ВАЛОВОГО ВЫПУСКА
ПРОДУКЦИИ РАСТЕНИЕВОДСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

А. А. Нурпеисова¹, Б. Ж. Нурахова^{1*}

¹Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – на основе построения модели парной линейной регрессии и анализа изменения общего выпуска продукции растениеводства в зависимости от объема посевных площадей Республики Казахстан за период 2000-2021 годы разработать интервальный прогноз изменения показателей валового производства растениеводческой продукции от объемов посевной площади.

Методология исследования. В данной работе применялись методы построения, анализа модели парной линейной регрессии, методы построения точечных и интервальных прогнозов по модели парной регрессии.

Оригинальность / ценность исследования заключается в возможности использования прогнозных расчетов валового производства растениеводческой продукции от объемов посевной площади при совершенствовании государственной политики реструктуризации сельскохозяйственных земель для эффективного использования потенциала земельных ресурсов и повышения объемов производства продукции растениеводства в Республике Казахстан. Результаты исследования вносят вклад в развитие

методических основ расчетов объемов производства продукции растениеводства в Республике Казахстан в различных категориях хозяйств.

Результаты исследования. В данной работе проведен анализ изменения валового выпуска продукции растениеводства и посевных площадей Республики Казахстан за период 2000-2021 годы на основе построения модели парной линейной регрессии. Произведена оценка качества модели, рассчитан интервал для нижней и верхней границ прогноза изменения показателей валового выпуска продукции растениеводства от объемов посевной площади. Дана экономическая интерпретация полученных в результате построения модели линейной парной регрессии расчетных данных. Исследование подтверждает значимость разумного подхода к разработке рациональной структуры посевных площадей, исходя из стратегической задачи обеспечения продовольственной безопасности Республики Казахстан.

Ключевые слова: растениеводство, выпуск сельскохозяйственной продукции, посевные площади, продовольственная безопасность.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Нурпеисова Айгуль Аралбаевна – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigul.nurpeisova@narхоз.kz; <https://orcid.org/0000-0002-4853-6686>

Нурахова Ботагоз Жанабаевна – экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: botagoz.nurakhova@narхоз.kz; <https://orcid.org/0000-0002-7220-0226>*

МРНТИ 06.71.07

JEL Classification: F1, Q17

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-4-18-32>

KAZAKHSTAN'S FOREIGN TRADE IN AGRICULTURAL PRODUCTS: OPPORTUNITIES FOR GROWTH AND DIFFERENTIATION

E. A. Rustenova¹, B. K. Kopbulsynova^{1*}, B. T. Bazarova¹

¹Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University,
Uralsk, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

Purpose of the study. Assessment of the dynamics and structure of agro-food exports of the Republic of Kazakhstan and justification of the development prospects of exports of agricultural products as a factor of growth of competitiveness of the national agro-food complex

Methodology. The article used the classical methodology of scientific research in economics and calculated a number of specific indicators of country and product exports. The sources of data were the materials of statistical compilations of official state agencies of the Republic of Kazakhstan, COMTRADE international trade database.

Originality / value of the research. The article substantiates the prospects of development of exports of agricultural and food products as a factor of growth of competitiveness of the national agro-food complex. The system of universal indicators that characterize structural changes in the agro-food complex is calculated.

Findings. The calculation of the degree of concentration of exports of the Republic of Kazakhstan in the studied sector characterizes the weak level of diversification of agro-industrial exports. This trend persists for

a long time. Research on the trend of parameters of structural shifts in the export of agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan showed the stabilization of the structure of agro-food export, strengthening the specialization and concentration of domestic agro-food export. However, the main share of exported products is agricultural raw materials, which negatively affects the development prospects of the national agro-food complex.

Keywords: economics of agro-industrial complex, food industry, export, export diversification.

INTRODUCTION

At present, there are dynamic changes in the external and domestic markets for agricultural products, in this regard, opportunities for growth and diversification of foreign trade require in-depth study.

Note that given the current geopolitical situation, import substitution is of particular importance for the economy of Kazakhstan. Thus, to ensure its competitiveness, on behalf of the Head of State the Import Substitution Program until 2025 is being developed, under which the share of Kazakhstan content is planned to reach 60 %. In turn, the head of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan Yerbol Karashukkeyev said that by the end of 2021, the provision of the domestic market for 29 major food products through domestic production is 80 % or more. In addition, the commissioning of 24 meat packing plants, the implementation of 22 projects on laying gardens on the area of 8.2 thousand hectares, the launch of 20 milk processing plants, the construction and expansion of 23 poultry farms, the construction of a new sugar factory by the end of 2025 [1].

It is known that the improvement of living standards based on the acceleration of economic growth is possible based on the process of industrialization, where the main role is played by the optimal foreign trade policy with a change in the priority of import substitution to export orientation [2-3].

In his work, B. B. Imanbayev talks about the need to diversify Kazakhstan's economy as a whole, including the agro-industrial sector. He notes the partnership of the country with various countries of the European Union, the EAEU and China, which provides an opportunity not only to move to a new level of economic development, but also to become an important participant in the geopolitical map of the Asia-Pacific region and the Eurasian space [4].

R. K. Konuspaeva, T. J. Demesinova and T. A. Taipova studied the diversification of agribusiness production in more detail, as a result of which they highlighted the organization of new crop and livestock production sectors as a priority, contributing to the growth of revenue from sales of products, and as a consequence, profit and profitability [5].

The results of T. S. Zaurbekov's research have shown that over the last decade there has been an increase in trade in agricultural products of Kazakhstan, but at the same time there has been an increase in demand for imported foodstuffs. The problem for Kazakhstani exporters of agro-industrial products is the "hidden" import substitution of subsidies in the markets of other member states of the Eurasian Economic Union [6].

Studies by a number of authors, such as V. A. Semakin, T. N. Solovyov, V. V. Safronov and V. P. Terekhov have shown that import substitution based on the diversification of the agro-industrial economy will increase the efficiency of foreign economic relations, employment of able-bodied population, strengthen the ruble exchange rate, and reduce foreign debt [7].

Having studied the development trend of agricultural exports, the authors N. A. Yakovenko, I. S. Ivanenko and A. S. Voronov substantiate the importance of its diversification in modern conditions. In their opinion, entering the foreign market of competitive products allows the agro-industrial complex to be more resistant to external influences and to use the available resources rationally [8].

The work of D. J. Ermekbaev, A. U. Mukhammedov and A. B. Tasmagambetov analyses the indicators of agricultural exports in the country.

The authors analyzed indicators of the country's agricultural export, which allowed them to identify a low share of agricultural exports in the overall structure of the country's exports. The key factor of economic growth is recommended to expand foreign trade activities, markets and increase exports of agricultural sector products [9].

Kazakhstan has a huge potential for integration into the world trade in agro-industrial products. The existing conditions and limitations cause the need to improve the state agro-food policy of the country, the main

priority of which should be the development of the system to promote agricultural exports as a factor in the growth of competitiveness of the national agro-food complex.

Problem (problem) formulation. Under context of globalization and the strengthening of the international division of labor, it is particularly important to assess the export potential of the agro-food complex of Kazakhstan, to study its development trends and implementation details. New challenges and constraints require further improvement of Kazakhstan's national agro-food policy. The main priorities are the creation of long-term factors for increasing competitiveness, the development of export promotion and financial activities to increase the geographical access of Kazakh products to foreign markets.

There is an extensive literature on agricultural export competitiveness. However, most studies focus on developing countries [10-13] and only a few studies on developed countries [14; 15]. In recent years, interest in studying the Kazakh food market has increased in anticipation of promising export opportunities.

The export-oriented strategy for the development of the agro-food system of Kazakhstan should be supported within the framework of ensuring food safety, which includes the development and implementation of export potential, as well as the resolution of the conflict between the national interest in the saturation of the domestic market of the Republic and the emphasis on increasing competitiveness in the global food market. In this context, we were tasked with studying the export potential of Kazakhstan's agro-food system, identifying the main problems in the development of agricultural exports and outlining possible ways of addressing them within the framework of this study.

MAIN PART

Research methods. In order to assess and monitor the multifaceted aspects of export efficiency and competitiveness of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan, the article used the indicators of foreign trade efficiency of Kazakhstan, and specifically – indicators of commodity diversification and concentration, calculated on the basis of COMTRADE data (UN Statistics Division).

Taking into account the large volumes of information used in the analysis of trade on the tariff line, as well as the difficulty of perceiving such volumes for the study, statistical data on trade on 6 signs of the HS were used.

In dividing goods into processed products and raw materials, we used the classification of Broad Economic Categories (BEC) adopted by the UN Statistics Division, as well as the General Classifier of Economic Activities (OKED).

COMTRADE information is generated by direct and mirror methods. About 130 countries of the world systematically provide information from official sources to the UN Statistics Division. Export and import transactions of other countries are consolidated by the "mirror method" based on export-import data of trading partner countries.

To determine the development of product exports, we used the indicators accepted in international practice: the degree of export concentration, the standard deviation from the average export value, the unit weight of the standard deviation from the average export value [16-18].

The degree of export concentration is a theoretical value determining the number of similarly sized export products. This indicator is more suitable for sectoral studies, as it is less sensitive to evaluation relative to overall indicators. The degree of export concentration is estimated using the formula below:

$$NE_{ict}^t = \frac{1}{\sum_{k=1}^n \left(\frac{X_{i,k}^t}{X_{i,cl}^t} \right)^2} \quad (1)$$

Where:

$X_{i,k}$ – exports of products k from country i in period t ;

$X_{i,cl}$ – export of commodity group cl from country i in period t ;

$X_{i,k}/X_{i,cl}$ – the share of products k in the exports of commodity group cl of country i

The standard deviation from the average export value complements the degree of export concentration and is the dispersion—a measure of dispersion between the highest and lowest values of a statistical series, that is, the deviation from the average. This index reflects the distribution of each country's export production and compares it to the average export value.

The specific weight of the standard deviation from the average export value (SD_{cl}) is calculated as follows: first we find the variance, then the standard deviation (SD) and then the specific weight by the following formula:

$$S_{cl}^t = \left[\frac{\sqrt{\sum_{k=1}^{cl} (X_{i,k}^t - \bar{X}_{i,cl}^t)^2}}{N(\bar{X}_{i,cl}^t)} \right] \quad (2)$$

Where:

$X_{i,k}$ – exports of products k from country i in period t ;

$\bar{X}_{i,cl}$ is the average export value of country i for all the products included in product group cl for period t ;

$(X_{i,k} - \bar{X}_{i,cl})$ is the deviation from the average value of production k from country i for period t ;

$\sqrt{\sum_{k=1}^{cl} (X_{i,k}^t - \bar{X}_{i,cl}^t)^2}$ – standard deviation;

S_{cl}^t – the specific weight of the standard deviation.

Findings and Discussions. The Republic of Kazakhstan is an industrial-agrarian country, where the stabilizer of economic development is the creation of conditions to ensure the competitiveness of products of animal and plant origin and support the timely sale, processing and export of agro-industrial products.

Improving the competitiveness of agricultural products is impossible without state support, where the main measures are additional state subsidizing of interest on loans of agricultural producers, insurance of agricultural activities, development of infrastructure and other levers of effective impact.

Agriculture of the country specializes in the production of meat – beef, lamb, horse meat and grain – wheat, barley, rye, millet.

Currently, Kazakhstan's high-quality and environmentally friendly organic agricultural products are exported to almost 70 countries around the world. Kazakhstan plays a leading role in food security in the entire Central Asian region, occupying the leading position in the production and export of grain and oilseeds.

In addition, Kazakhstan is among the world leaders in the export of wheat and flour, where Kazakh grain ranks high on quality indicators.

The analysis of relative indicators – the production of major agricultural products per capita in the country for 2016-2020 is presented in Table 1.

This table shows that the dynamics of production growth is observed for almost all types of presented agricultural products, except for cereals and legumes. The decrease in the production of this indicator per capita in 2019-2020 was caused by the abnormal drought, due to which the volume of crop production decreased by 6.7 % (4.2 trillion tenge), while the volume of livestock production achieved growth by 3.6 % (3.1 trillion tenge) [19].

Thus, in 2020 the production of livestock and poultry increased by 15.4 % compared with the base year. The growth of meat production is due to the availability of pastures, forage of own production and the possibility of distant cattle breeding, which complies with Halal requirements and confirms the huge export potential of the country.

In 2021, the volume of exports of Kazakhstani products of animal and plant origin increased threefold compared to 2020. Thus, this indicator amounted to \$20.101 million and 13.376 million euros, \$1.457 million and 9.226 million euros respectively.

Table 1 – Production of main agricultural products per capita in the Republic of Kazakhstan, kg

Types of products	2016	2017	2018	2019	2020	2020 as % of 2016	On average in the Republic of Kazakhstan
Cereals and legumes	1159,6	1141,2	1109,3	941,4	1069,8	92,3	1084,3
Potatoes	199,3	196,9	208,3	211,3	213,6	107,2	205,9
Vegetables	213,3	210,2	223,3	235,2	244,8	114,8	225,4
Bahrain crops	116,4	116,1	117,2	128,7	129,3	111,1	121,5
Meat of livestock and poultry (slaughter weight)	54,0	56,4	58,0	60,5	62,3	115,4	58,2
Milk	300,2	305,1	311,1	316,8	322,6	107,5	311,2
Eggs (pieces)	267,3	282,9	305,9	298,8	270,1	101,0	285,0
Note – Data are based on the source [11].							

The main countries that consume agricultural products from Kazakhstan are: Germany, Sweden, Great Britain, as well as Belgium, the Czech Republic, and Lithuania. In 2021, for the first time agricultural products were supplied to Ukraine and China. Thus, for the years 2020-2021 Kazakhstan exported 5.576 tons and 29.219 tons of organic wheat, 14.727 tons and 12.07 tons of organic flax, 321.4 tons and 9.61 tons of organic soybeans and 328 tons of organic millet, respectively [20].

It is planned to maintain a similar trend in the future. The trends observed in the agricultural sector are due to the fact that this market is a priority for the economy of West Kazakhstan region. Farmers and agricultural producers are supported by the state within the framework of the State Program of Agro-industrial Complex Development of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021.

The Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 sets the target for non-resource exports at \$41 billion. The target indicator of non-resource exports is \$41 billion. Achievement of the target indicator of the Strategic Plan on the volume of non-resource exports is only possible with the creation of favorable conditions for entrepreneurs and the provision of government support measures for domestic producers and service providers.

The food industry of Kazakhstan is one of the strategically important industries, designed to provide a sustainable supply of the population with the necessary quantity and quality of food products. Domestic market of livestock products, is characterized by a sufficient degree of saturation in the form of raw materials, which fully covers the solvent demand of the population. At the same time, the annual growth of livestock production in the Republic is within 5 %. The Republic of Kazakhstan in recent years confidently takes the third place in the world in terms of flour exports. For the past period flour exports were 4.7 % higher compared to the previous year, in addition, exports of condensed milk increased by 73 times, processed milk by 2 times, canned fruit by 1.9 times, rice by 85.5 % [21].

Since 2010, over the past 10 years, the volume of food production in the country as a whole grew by 2.45 times and amounted to 1,708 billion tenge.

Kazakhstan's key challenges in expanding the food industry are:

- support for innovative enterprises in the food industry;

- expansion of the product range and improvement of marketable appearance;
- improving the quality and safety of food and other products to preserve public health [22].

Increasing domestic food production could help improve the structure of social production, since the successful development of the food industry stimulates the development of agriculture, as well as related industries.

Analysis of the development of the food industry of the Republic of Kazakhstan shows its stable growth (Table 2).

Table 2 – Growth of food industry production by sector

Industries, billion tenge	2016	2017	2018	2019	2020	Growth 2020/2016	Growth 2020/2019
Meat processing and canning, and production of meat products	204	205	228	297	313	53 %	5 %
Processing and canning of fish, crustaceans and mollusks	14	17	19	22	27	89 %	19 %
Processing and canning of fruits and vegetables	105	106	103	93	99	-6 %	7 %
Production of vegetable and animal oils and fats	121	138	136	154	175	45 %	13 %
Production of dairy products	225	245	277	311	359	59 %	16 %
Production of flour industry products, starches and starch products	307	302	265	309	375	22 %	21 %
Production of bakery and flour products	196	223	223	210	252	28 %	20 %
Production of other food products	241	233	210	230	240	0 %	5 %
Production of finished animal feed	35	55	69	82	89	153 %	8 %
Beverage production	254	312	344	398	433	70 %	9 %
Note – Data are based on the source [23]							

Considering the structure of the food industry in comparison with 2020 in 2016, the last 5 years high growth showed such commodity items as «Production of ready-made animal feed» growth – 153 % from 35 billion tenge in 2016 to 89 billion tenge in 2020, «Processing and canning of fish, crustaceans and molluscs» growth – 89 % from 14 billion tenge in 2016 to 27 billion tenge in 2020, «Beverage production» growth – 70 % from 254 billion tenge in 2016 to 433 billion tenge in 2020. Decrease is observed in «Processing and preserving of fruits and vegetables» sectors decrease by 6 % from 105 billion tenge in 2016 to 99 billion tenge in 2020 and «Production of other food products» decrease by 0,1 % from 241 billion tenge in 2016 to 240 billion tenge in 2020.

Given the difficult year of 2020 caused by the coronavirus pandemic, the food industry has a positive growth in relation to 2019. Thus, high growth for the year was shown by «Production of flour industry products, starches and starch products» – 21 %, «Production of bakery and flour products» – 20 %, «Processing and canning of fish, crustaceans and mollusks» – 19 % and «Production of dairy products» – 16 %.

There are more than 59 export destinations in 2020, and the main supply markets for the Kazakh food industry are six countries, which account for 90 % of the market. Afghanistan accounts for about 24 per cent of exports and Russia for 19 per cent of products. The Uzbek market accounts for 18 % of Kazakhstan's total exports, China 12 %, Kyrgyzstan 11 % and Tajikistan 7 %. Other countries account for about 10 % (Figure 1).

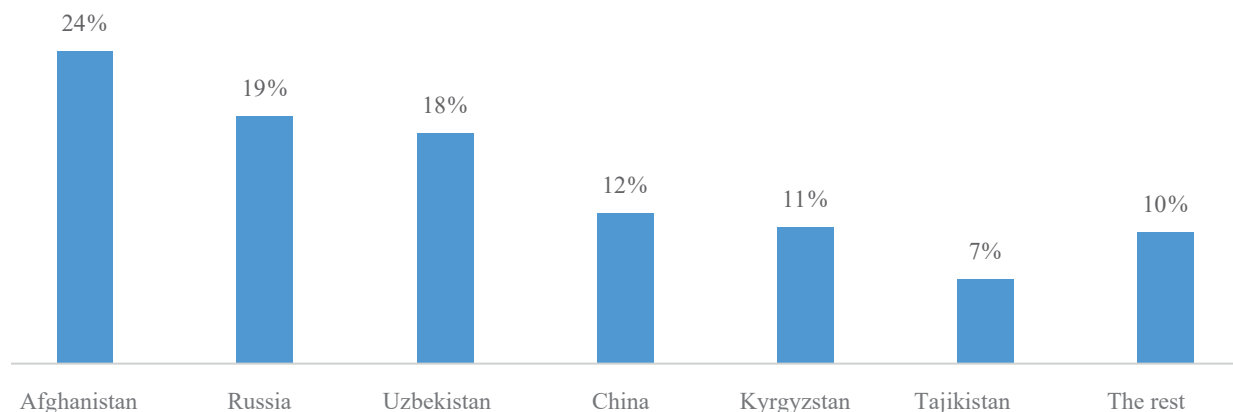

Figure 1 – Share of Kazakhstan's exports by importer, %

Note – Data are based on the source [23]

In comparing Kazakhstan's export volumes with the world leaders in this industry, our country is at a relatively low level. Thus, the volume of U.S. exports exceeds that of Kazakhstan by 55 times, Germany – by 51 times, the Netherlands – by 48 times. The volume of exports of Kazakhstan's food industry products is 11 times less than that of Russia (Figure 2).

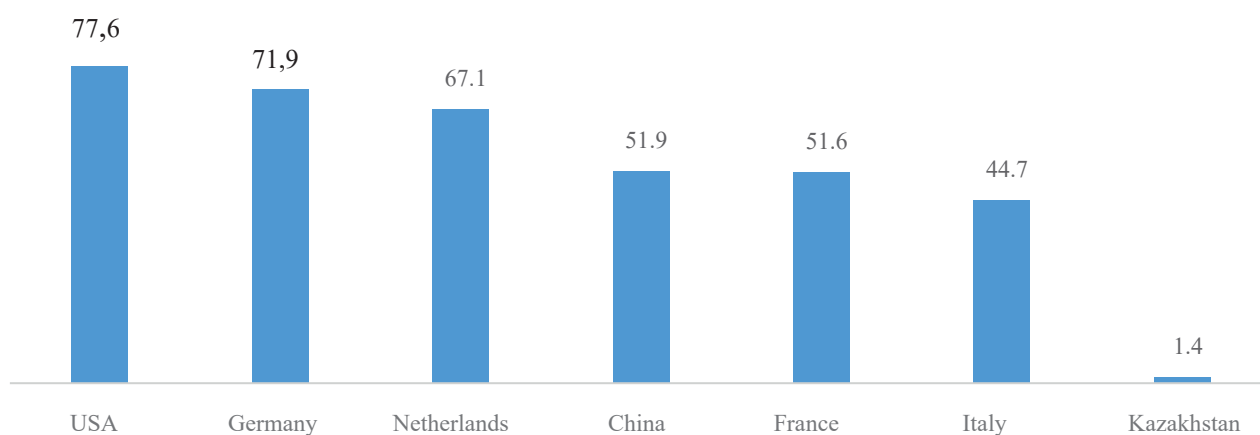

Figure 2 – Comparison of Kazakhstan's food industry exports with the world leaders, \$ billion USD

Note – Data are based on the source [24]

The main instruments of export support in our country are the creation of a favorable tax environment for exported products of deep processing. Also, state institutions provide advisory support to exporters and compensate them for participation in international exhibitions, fairs, etc.

Support for exports of products of the agro-industrial complex and its processing industry will increase their competitiveness. This can be achieved through additional state subsidies for payment of interest on loans, insurance of activities, development of infrastructure, and creation of other competitive advantages.

The head of state has set a goal of increasing productivity and exports of processed agricultural products by 2.5 times by 2022.

In 2019, exports of agribusiness products totaled 12.41 million tons worth \$3.29 billion, an increase of \$198 million or 6.4 % over 2018 (according to the MNE Statistics Committee).

At the same time, the share of exports of processed products in the total exports of agribusiness products in 2018 was 33.65 % (2.8 million tons worth USD 1.107 billion). The State Agribusiness Development Program over-fulfilled its targets for exports of agribusiness products by 24.1 % (\$3.29 billion vs. the plan of \$2.65 billion).

Export of Kazakhstan's agro-industrial products to priority markets is growing. Thus, the export of agricultural products to China increased by 50.5 % (total export – 388 million USD), to the Persian Gulf countries (Qatar, Kuwait, UAE, KSA, Oman, Bahrain) by 3.2 times (11.5 million USD), to Central Asian countries (Uzbekistan, Afghanistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan) by 7.4 % (1,559 million USD), to the EAEC countries by 8.2 % (598.0 million USD) [23].

Support for exports of products of the agro-industrial complex and its processing industry will increase their competitiveness. This can be achieved through additional state subsidies for payment of interest on loans, insurance of activities, development of infrastructure, and creation of other competitive advantages.

Deliveries of the top 15 commodities in the 10 digits of the TN VED account for 80.4 % of exports, with crude oil accounting for 57.8 % of all exports. In the structure of Kazakhstan's processed exports, exports of intermediate goods have the largest specific weight. For 2019, exports of passenger cars increased 2.7 times compared to 2018. Exports of gasoline fuel (2.9 times) and means of production (2.2 times) also increased markedly.

Commodity diversification and concentration, measured through exports, is an important indicator of the efficiency of the production structure and level of industrial development. Diversification reduces dependence on a limited number of products and hence reduces a country's vulnerability to external shocks associated with a particular industry. Two indicators are calculated to determine the degree of diversification: the degree of export concentration (equivalent number of products) and the standard deviation of average exports (standard deviation or distributional index) (Table 3).

The higher the value of the index, the more exports are diversified and, as a consequence, the rating of the exporting country is higher.

The lower the value of the «standard deviation from the average export value» in the total volume of exports, the more diversified exports are. Ideally, when a country exports all types of goods, the use of one of these indices is sufficient, but since this assumption is impossible, the simultaneous use of both indicators provides the most realistic picture of diversification of goods.

Table 3 – The main indicators of the commodity group «Products of animal and plant origin, finished food products» in the Republic of Kazakhstan

Export performance	Unit.	2016	2017	2018	2019	2020
Export volume	million dollars. USD	2 150,0	2 417,6	3 102,1	3 282,5	3 352,7
Number of export items at the 4-digit level of TN VED	export article	165	164	166	171	169
Degree of export concentration (equivalent number)	number	5,901	8,049	7,396	8,116	6,672
Standard deviation from the average export value (standard deviation)	million dollars. USD	67,66	64,89	86,54	86,00	97,80
Specific weight of the standard deviation from the total volume of exports	%	3,15	2,68	2,79	2,62	2,90
Note – Data are based on the source [24]						

In 2016-2020, 165-169 types of products were exported in the commodity groups «Products of animal and plant origin, finished food products» at the level of 4 digits of the TN VED. At the same time, the indices that characterize the diversification of products have the following values:

Degree of export concentration: 5.901 to 6.672. Standard deviation from the average value of exports: from 67.66 to 97.8 million USD, or 3.15 % to 2.90 % by share of total exports by commodity group.

Wheat and flour have the largest share by commodity, their aggregate share in this commodity group by the end of 2020 was 48.9 %. In recent years, there is a trend of increasing exports of flour and decreasing exports of wheat. The impact on the diversification of other goods is insignificant. Below are the first 14 types of export products of the considered commodity group.

The structure of foreign trade in agro-food products for the period 2016-2020 is becoming more and more stable. The set of goods that make up domestic agro-food exports has stabilized.

Over the past 10 years, there has been an increase in Kazakhstan's specialization in the global food market. With all the diversity of export structure, the share of export of traditional products for the country is increasing. This trend has persisted for a long period of time. The results of the analysis show that in recent years, there has been an increase in the specialization and concentration of Kazakhstan's agro-food exports. With a significant increase in exports, its raw material orientation remains. The main share of exported products is agricultural raw materials, which negatively affects the development prospects of the national agro-food complex.

Table 4 shows the data on the dynamics of exports of agro-industrial products of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021. Products of animal and plant origin occupy on average 0.3 % of total exports of the region.

Table 4 – Export of TOP 14 agro-industrial products in the total exports of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021

№	Name	2017	2018	2019	2020	2021	
						thousand dollars U.S.	% of total
1	Live cattle	555,5	1 228,6	50,6	179,9	507,3	0,07
2	Cattle meat	595,3	2631,6	2 527,9	1078,8	262,7	0,04
3	Pork	77,0	133,1	187,9	123,9	0	0,00
4	Lamb	96,0	230,7	232,8	720,9	0	0,00
5	Poultry meat	883,5	1 033,1	1 562,1	2 399,5	1 610,1	0,23
6	Cheeses and cottage cheese	817,1	543,7	1 360,1	695,0	821,7	0,12
7	Eggs	277,0	1 348,5	1 014,6	54,4	718,5	0,10
8	Wheat	3 899,6	11 174,2	9 022,9	11 331,0	1 095,9	0,16
9	Barley	43,4	1469,9	543,3	163,1	0	0,00
10	Rice	734,8	539,4	1 054,3	810,4	2 077,4	0,30
11	Wheat flour or wheat and rye flour	978,9	1 687,4	2 164,3	1 399,0	1 109,3	0,16
12	Flax seeds	1 134,1	138,0	2 233,4	1 187,0	2 250,4	0,33
13	Sunflower oil	644,5	588,8	790,4	904,0	328,1	0,05
14	Margarine	1 087,7	1 060,7	1 231,9	668,6	1 051,6	0,15
15	Other	471 010,90	484 589,62	639 853,44	531 241,55	674 835,80	98,28
	Total	482 835,40	508 397,50	663 830,0	552 956,9	686 668,8	100

Note – Data are based on the source [24]

According to the data on the export of agro-industrial complex products for the last 5 years, it can be seen that the largest share in the total exports of agro-industrial complex of Kazakhstan is wheat flour (wheat and rye), so the average indicator is – 25.6 %. Until 2020, there were growth dynamics, but due to the pandemic COVID-19, as well as changes in climatic conditions, wheat flour exports decreased by 8 % compared to 2019, and in 2021 by 9 % compared to the previous year.

In addition, Kazakhstan exports livestock products, where the leading position is taken by the meat of cattle and poultry, so the average share for the analyzed period is 25 % and 26 %, respectively.

In 2021 the export of rice to the amount of 1,267.0 thousand dollars sharply increases and reaches 0.3 % in the total structure of exports. While the export of mutton and pork is not observed due to the need to supply the domestic market. Earlier, the main export of mutton (up to 97 %) was made to the United Arab Emirates (UAE), Uzbekistan and Russia. And also to Iran, Azerbaijan, Bahrain and Oman.

Also in 2021 there were no barley exports, this is due to the fact that there were problems with the shipment of barley to China. In addition, some other major buyers of Kazakh barley began active purchases only since December, which also affected the final volume of shipments.

According to FAO projections, the world will need to feed 8.5 billion people by 2030. At the same time, the expected growth of world crop production by 2030 will be achieved by increasing crop yields by 87 %, by introducing new lands into circulation by 6 %, by increasing the intensity of farming by 7 %. The expected growth of livestock and fishery production will also be achieved, primarily due to an increase in productivity. An increase in livestock numbers in emerging and low-income countries is expected to be one of the most important drivers of livestock production growth.

The next billion consumers are diverse, ranging from low-income consumers in Africa, rural consumers in Asia, all the way to the emerging middle class in Latin America and consumers in many developed markets who developed the habit of consuming online shopping products during the COVID-19 pandemic.

At the same time, amid the pandemic and the Russian Federation's military invasion of Ukraine and subsequent sanctions, food prices continue to rise. The FAO Food Price Index (FFPI) averaged 154.2 points in June 2022, up 23.1 % from June 2021 and 48.7 % from June 2020. This is the highest level since June 2011. The increase from the previous month was mainly due to the continued rise in world prices for vegetable oils and grains.

Today, the key trends in the food industry are:

- consumer interest in environmentally friendly products;
- Tightening environmental standards (both by certain countries and international organizations), a priority for «green technology» – the main factor in the development of industry, including the production of finished and semi-finished products, will be the availability of raw materials for processing.

In the developed countries of the world a qualitatively new economy based on technological innovation, digitalization and resource saving has been developing over the last 20 years. In the future, these three trends will drive the development of the world economy, and the competitiveness of export efficiency depends on how successfully we join this movement. Therefore, we believe that the new strategy for the development of Kazakhstan's agro-food complex should be focused on the adaptation of Kazakh producers to the changes taking place in the global agro-food system. The expansion and deepening of global value chains is actively developing. Innovative changes in the process of agricultural production and processing should form effective conditions for the diversification of Kazakh exports. The calculation of the index of export concentration showed that for the period under study there is a low level of export diversification. Only 5-8 nomenclature positions from the average 167 leave the main share of Kazakhstan's exports.

The long-term economic growth potential of the agro-food complex of Kazakhstan is associated with an increase in the volume of food exports and its diversification. Further growth in the production of agricultural products and food will bring domestic agro-food markets closer to their capacity limits. In these conditions, development of a new policy in the field of agro-food exports aimed at its diversification will expand the basis for economic growth and reduce the vulnerability of the national agro-food complex to the impact of external factors [8].

The activation of measures of state support for foreign trade in agricultural products and food will create opportunities for national commodity producers to enter international markets and will help them to acquire the necessary qualities for this. The priority task enshrined in the program «National Export Strategy» is the diversification of agro-food exports, development of new commodity markets, production of new commodity mass, including products with high added value. The implementation of this task is possible with the creation of favorable conditions for the development of productions, institutional support of products with high added value, supplied to domestic and foreign markets, assistance with access to premium segments [25].

CONCLUSION

Managerial Implications and Limitation. Thus, the food industry is one of the leading manufacturing industries of the country. The state is taking measures to cover domestic demand with local products, investments in the industry are increasing significantly, including at the expense of its own funds. global and regional

comparative advantage in a number of products has already been achieved. At the same time, we should take into account such features of the industry as excess of imports over exports, high concentration of exports by individual products, and high concentration of enterprises in the context of sectors.

Active state support of the national agro-food complex stimulated the growth of agro-food exports. Since 2016, there is not only a positive dynamics of exports, but also a significant increase in the share of Kazakhstan in global agro-food exports.

Kazakh producers have strengthened their competitive advantages in traditional markets – wheat, vegetable oil, fish and meat. The dynamics of the export diversification index characterizes the growth of export concentration, strengthening of specialization of the national agro-food complex in the foreign market. The values of the indicators of structural shifts in the agro-food export show that the process of diversification develops slowly.

Diversification of agro-industrial exports involves structural reorganization of agricultural production and processing aimed at the accelerated development of industries with high added value, development of digitalization and resource saving.

REFERENCES

1. Программа импортозамещения до 2025 года разрабатывается в Казахстане [Electronic resource] // Kazlenta.kz [website]. – 2022. – URL: <https://kazlenta.kz/49592-programma-importozamescheniya-do-2025-goda-razrabatyvaetsya-v-kazahstane.html> (Accessed: 07.07.2022).
2. Starostin V. S., Chernova V. Y., Fedorenko E. A. Potential of export-oriented import substitution in the eurasian economic union: The case study of the agro-industrial complex // WSEAS Transactions on Business and Economics. – 2019. – № 16. – С. 145-152.
3. Внешнеторговая стратегия: импортозамещение или экспортная ориентация? [Electronic resource] // Gazeta.uz [website]. – 2018. – URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2018/03/24/strategy/> (Accessed: 07.07.2022).
4. Иманбаев Б. Б. Диверсификация экономики Казахстана и формирование глобальных трендов его дальнейшего развития // Вестник РГГУ. Серия Экономика. Управление. Право. – 2019. – № 2. – С. 69-80.
5. Конуспаев Р. К., Демесинов Т. Ж., Тайпов Т. А. Стратегия диверсификации в агропромышленном комплексе // Проблемы агрорынка. – 2021. – № 2. – С. 31-37.
6. Заурбекова Т. С. Основные тенденции развития мер государственной поддержки сельского хозяйства в Казахстане в условиях членства в ЕАЭС и ВТО // Торговая политика. Trade policy. – 2019. – № 3. – С. 115-133.
7. Семькин В. А., Соловьева Т. Н., Сафронов В. В., Терехов В. П. Диверсификация агропромышленного производства как эффективный инструмент формирования потенциала импортозамещения агропродовольственной продукции // Вестник курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2015. – № 9. – С. 2-8.
8. Яковенко Н. А., Иваненко И. С., Воронов А. С. Диверсификация агропродовольственного экспорта России // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2019. – № 5(371). – С. 69-73.
9. Ермакбаева Д. Ж., Мухаммедов А. У., Тасмаганбетов А. Б. Экспортный потенциал агропромышленного комплекса Казахстана // Проблемы агрорынка- 2019. – № 4. – С. 33-39.
10. Henson S., Loader R. Barriers to agricultural exports from developing countries: the role of sanitary and phytosanitary requirements // World Development. – 2001. – № 29(1). – P. 85-102.
11. Srivastava D. K., Shah H., Talha M. Determinants of competitiveness of South African agricultural export firms // Competitiveness Review. – 2006. – № 16(3-4). – P. 223-232.
12. Babiker B. I., Abdullah A. J. M., Al-Feel M. A. Sudanese live sheep and mutton exports competitiveness // Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences. – 2011. – № 10. – P. 25-32.
13. Erkan B., Yildirimci E. Economic complexity and export competitiveness: the case of Turkey // The Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2015. – № 195. – P. 524-533.
14. Su H., Hou F., Yang Y., Han Z., Liu C. An assessment of the international competitiveness of China's forest products industry // Forest Policy and Economics. – 2020. – № 119. – Article 102256.

15. Gilbert J., Muchová E. Export competitiveness of central and Eastern Europe since the enlargement of the EU // *International Review of Economics & Finance*. – 2018. – № 55. – P. 78-85.
16. Analysis of Trends in World and Foreign Trade of Kazakhstan: Analytical Review: 2020. – Nur-Sultan: JSC Trade Policy Development Center «Qaztrade», 2020. – 52 p.
17. International Food Policy Research Institute (IFPRI). 2020 Global Food Policy Report: Building Inclusive Food Systems. – Washington, DC: International Food Policy Research Institute (IFPRI), 2020. – 103 p.
18. WTO. Export Prohibitions and Restrictions: Information Note. – WTO Secretariat, April 23, 2020. – 17 p.
19. Development of agricultural sector for 2021 and plans for coming period [Electronic resource] // The official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan [website]. – 2022. – URL: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-razvitiya-sfery-selskogo-hozyaystva-za-2021-god-i-plany-na-predstoyashchiy-period-22422> (Accessed: 07.07.2022).
20. Кирдасинова К. А. Современные тенденции развития пищевой промышленности в РК // Материалы Республиканской конференции «Сейфуллинские чтения – 8», посвященной 55-летию университета. – 2012. – Т.1 (преподаватели и магистранты). – С. 142.
21. Чемирбаева М. Анализ современного состояния пищевой промышленности Республики Казахстан // *Central Asian Economic Review*. – 2020. – № 1(130). – С. 201-214.
22. Доклад Председателя Комитета государственной инспекции в АПК Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан МАРС А.М. «Об итогах работы и планах в сфере обеспечения ветеринарной и фитосанитарной безопасности» [Electronic resource] // Committee of state inspection in the agro-industrial complex of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan [website]. – 2020. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/agroindust/press/article/details/6696?lang=ru> (Accessed: 07.07.2022).
23. Food Industry: Analytical Review: 2020. – Nur-Sultan: Center for Trade Policy Development "Qaztrade" JSC, 2022. – 104 p.
24. Foreign Trade of the Republic of Kazakhstan: Statistical Collection: 2020. – Nur-Sultan: Bureau of National Statistics, 2021. – 264 p.
25. Постановление Правительства Республики Казахстан от 26 августа 2017 года № 511 Об утверждении Программы "Национальная экспортная стратегия" [Electronic resource] // Әділет [website]. – 2017. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000511> (Accessed: 07.07.2022).

REFERENCES

1. Programma importozameshcheniya do 2025 goda razrabatyvaetsya v Kazahstane. (2022). Kazlenta.kz. Retrieved July 7, 2022, from <https://kazlenta.kz/49592-programma-importozameshcheniya-do-2025-goda-razrabatyvaetsya-v-kazahstane.html> (In Russian).
2. Starostin, V. S., Chernova, V. Y. and Fedorenko, E. A. (2019). Potential of export-oriented import substitution in the eurasian economic union: The case study of the agro-industrial complex. *WSEAS Transactions on Business and Economics*, 16, 145-152.
3. Vneshnetorgovaya strategiya: importozameshchenie ili eksportnaya orientaciya? (2018). *Gazeta.uz*. Retrieved July 7, 2022, from <https://www.gazeta.uz/ru/2018/03/24/strategy/> (In Russian).
4. Imanbaev, B. B. (2019). Diversifikaciya ekonomiki Kazahstana i formirovanie global'nyh trendov ego dal'nejshego razvitiya. *Vestnik RGGU. Seriya Ekonomika. Upravlenie. Pravo*, 2, 69-80 (In Kazakh).
5. Konuspaev, R. K., Demesinov, T. Zh. and Taipov, T. A. (2021). Strategiya diversifikacii v agropromyshlennom komplekse. *Problemy agrorynka*, 2, 31-37 (In Russian).
6. Zaurbekova, T. S. (2019). Osnovnye tendencii razvitiya mer gosudarstvennoj podderzhki sel'skogo hozyajstva v Kazahstane v usloviyah chlenstva v EAES i VTO. *Trade policy*, 3, 115-133 (In Russian).
7. Semykin, V. A., Soloveva, T. N., Safronov, V. V. and Terekhov, V. P. (2015). Diversifikaciya agropromyshlennogo proizvodstva kak effektivnyj instrument formirovaniya potenciala importozameshcheniya agroproduktov stvennoj produkcii. *Bulletin of the Kursk State Agricultural Academy*, 9, 2-8 (In Russian).

8. Yakovenko, N. A., Ivanenko, I. S. and Voronov, A. S. (2019). Diversifikaciya agroproduktov'stvennogo eksporta Rossii. *Mezhdunarodnyj sel'skohozyajstvennyj zhurnal*, 5(371), 69-73 (In Russian).
9. Yermekbayeva D.Zh., Mukhammedov A.U., Tasmaganbetov A.B. (2019). Export potential of agro-industrial complex of Kazakhstan. *Problemy agrorynka*, 4, 33-39 (In Russian).
10. Henson, S. and Loader, R. (2001). Barriers to agricultural exports from developing countries: the role of sanitary and phytosanitary requirements. *World Development*, 29(1), 85-102.
11. Srivastava, D. K., Shah, H. and Talha, M. (2006). Determinants of competitiveness of South African agricultural export firms. *Competitiveness Review*, 16(3-4), 223-232.
12. Babiker, B. I., Abdullah, A. J. M. and Al-Feel, M. A. (2011). Sudanese live sheep and mutton exports competitiveness. *Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences*, 10, 25-32.
13. Erkan, B. and Yildirimci, E. (2015). Economic complexity and export competitiveness: the case of Turkey. *The Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 195, 524-533.
14. Su, H., Hou, F., Yang, Y., Han, Z. and Liu, C. (2020). An assessment of the international competitiveness of China's forest products industry. *Forest Policy and Economics*, 119, 102256.
15. Gilbert, J. and Muchová, E. (2018). Export competitiveness of central and Eastern Europe since the enlargement of the EU. *International Review of Economics & Finance*, 55, 78-85.
16. Analysis of Trends in World and Foreign Trade of Kazakhstan: Analytical Review: 2020. (2020). JSC Trade Policy Development Center «Qaztrade», Nur-Sultan, 52 p.
17. International Food Policy Research Institute (IFPRI). (2020). 2020 Global Food Policy Report: Building Inclusive Food Systems. International Food Policy Research Institute (IFPRI), Washington, DC, 103 p.
18. WTO. (April 23, 2020). Export Prohibitions and Restrictions: Information Note. WTO Secretariat, 17 p.
19. Development of agricultural sector for 2021 and plans for coming period. (2022). The official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. Retrieved July 7, 2022, from <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-razvitiya-sfery-selskogo-hozyaystva-za-2021-god-i-plany-na-predstoyashchiy-period-22422>.
20. Kirdasina, K. A. (2012). *Sovremennye tendencii razvitiya pishchevoj promyshlennosti v RK. Materialy Respublikanskoj konferencii «Sejfullinskie chteniya – 8», posvyashchennoj 55-letiyu universiteta*, 1 (lecturers and master students), 142 (In Russian).
21. Chemirbaeva, M. (2020). Analiz sovremennogo sostoyaniya pishchevoj promyshlennosti Respubliki Kazakhstan. *Central Asian Economic Review*, 1(130), 201-214 (In Russian).
22. Doklad Predsedatelya Komiteta gosudarstvennoj inspekcii v APK Ministerstva sel'skogo hozyajstva Respubliki Kazakhstan MARS A.M. «Ob itogah raboty i planah v sfere obespecheniya veterinarnoj i fitosani-tarnoj bezopasnosti». (2020). Committee of state inspection in the agro-industrial complex of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan. Retrieved July 7, 2022, from <https://www.gov.kz/memleket/entities/agroindust/press/article/details/6696?lang=ru> (In Russian).
23. Food Industry: Analytical Review: 2020. (2022). Center for Trade Policy Development "Qaztrade" JSC, Nur-Sultan, 104 p.
24. Foreign Trade of the Republic of Kazakhstan: Statistical Collection: 2020. (2021). Bureau of National Statistics, Nur-Sultan, 264 p.
25. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 26 avgusta 2017 goda № 511 Ob utverzhdenii Programmy «Nacional'naya eksportnaya strategiya». (2017). Adilet. Retrieved July 7, 2022, from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000511> (In Russian).

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРАРЛЫҚ ӨНІММЕН СЫРТҚЫ САУДАСЫ: ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Э. А. Рустенова¹, Б. К. Копбулсынова^{1*}, Б. Т. Базарова¹

¹Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті,
Орал, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты: Қазақстан Республикасының тамақ өнеркәсібінің экспорттық әлеуетін зерттеу және ел экспортының құрылымындағы оның үлесін ұлғайту жөнінде ұсыныстар әзірлеу.

Әдіснамасы. Мақалада экономикадағы ғылыми зерттеулердің классикалық әдістемесі қолданылды, ел мен өнім экспортының бірқатар нақты көрсеткіштері есептелді. Деректер көзі ретінде Қазақстан Республикасының ресми мемлекеттік органдарының статистикалық жинақтары, COMTRADE халықаралық сауда дерекқоры материалдары қызмет етті.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Мақалада ұлттық аграрлық азық-түлік кешенінің бәсекеге қабілеттілігінің өсу факторы ретінде ауыл шаруашылығы және тамақ өнімдерінің экспортын дамыту перспективалары негізделген. Аграрлық азық-түлік кешеніндегі құрылымдық өзгерістерді сипаттайтын әмбебап көрсеткіштер жүйесі есептелген.

Зерттеу нәтижелері. Қазақстан Республикасы экспортының зерттеліп отырған саладағы шоғырлану дәрежесін есептеу аграрлық азық-түлік экспортын әртараптандырудың төмен деңгейін сипаттайды. Бұл үрдіс ұзақ уақытқа созылады. Қазақстан Республикасының АӨК экспортындағы құрылымдық ілгерілеу көрсеткіштерінің серпінін талдау агроазық-түлік экспорты құрылымының тұрақтануын, отандық агроазық-түлік экспортының мамандануы мен шоғырлануының күшеюін көрсетті. Алайда, әкетілетін өнімнің негізгі үлесін ауыл шаруашылығы шикізаты құрайды, бұл ұлттық аграрлық азық-түлік кешенінің даму перспективаларына теріс әсер етеді.

Түйін сөздер: агроөнеркәсіптік кешен экономикасы, тамақ өнеркәсібі, экспорт, экспортты әртараптандыру

ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ КАЗАХСТАНА АГРАРНОЙ ПРОДУКЦИЕЙ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Э. А. Рустенова¹, Б. К. Копбулсынова^{1*}, Б. Т. Базарова¹

¹Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
Уральск, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования: оценка динамики и структуры агропродовольственного экспорта Республики Казахстан и обоснование перспектив развития экспорта продукции АПК как фактора роста конкурентоспособности национального агропродовольственного комплекса.

Методология. В статье использовалась классическая методология научных исследований в экономике, был рассчитан ряд специфических показателей странового и продуктового экспорта. В качестве источников данных послужили материалы статистических сборников официальных государственных органов Республики Казахстан, базы данных международной торговли COMTRADE.

Оригинальность / ценность исследования. В статье обоснованы перспективы развития экспорта сельскохозяйственной и пищевой продукции как фактора роста конкурентоспособности национального

агропродовольственного комплекса. Рассчитана система универсальных показателей, характеризующих структурные изменения в агропродовольственном комплексе.

Результаты исследования. Расчет степени концентрации экспорта Республики Казахстан в исследуемой отрасли характеризует низкий уровень диверсификации агропродовольственного экспорта. Данная тенденция сохраняется длительное время. Анализ динамики показателей структурных сдвигов в экспорте АПК Республики Казахстан показал стабилизацию структуры агропродовольственного экспорта, усиление специализации и концентрации отечественного агропродовольственного экспорта. Однако, основную долю вывозимой продукции составляет сельскохозяйственное сырье, что отрицательно сказывается на перспективах развития национального агропродовольственного комплекса.

Ключевые слова: экономика агропромышленного комплекса, пищевая промышленность, экспорт, диверсификация экспорта

ABOUT THE AUTHORS

Rustenova Elvira Amangeldiyevna – PhD in Economics, Associate Professor at the Higher School of Economics and Auditing, West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: elvira02@mail

Kopbulsynova Bibigul Karasynovna – master of economic sciences, senior lecturer of the Higher School of Economics and Auditing of the West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: bkopbulsynova@mail.ru*

Bazarova Bakytgul Temirzhanovna – master of economic sciences, senior lecturer of the Higher School of Economics and Auditing of the West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: baktigulbazarova@mail.ru

МРНТИ 14.35.07

JEL Classification: I2

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-4-33-44>

НЕОБХОДИМОСТЬ СОЗДАНИЯ АЛЬЯНСА ВУЗОВ С ОРГАНИЗАЦИЯМИ ТЕХНИЧЕСКОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

А. М. Нургалиева¹, С. А. Святлов¹, Г. К. Муханова^{2*}

¹Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

²Казахская Академия труда и социальных отношений, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – изучение возможностей образования альянса высшего образования (ВО) и технического и профессионального образования (ТиПО) в Казахстане и выявление проблем, связанных с данным процессом.

Методология. В качестве методов исследования использованы обобщение мировой и казахстанской литературы относительно вопросов интеграции различных форм образования и непосредственно ВО и ТиПО, сравнительный анализ, наблюдение и критический анализ проблем.

Оригинальность / ценность исследования. В последние десятилетия вопрос образования альянсов высшего образования и профессионального образования приобретает особую актуальность. Основными аспектами вопроса становятся проблемы согласованности учебных программ, плавного перехода от одного уровня к другому в рамках единой концепции образования, формирование единых профессиональных компетенций у выпускников с целью повышения их востребованности на рынке труда.

В данной статье рассмотрены необходимость и возможности формирования альянса ВО и ТиПО в Казахстане, а также проблемы, с которыми могут столкнуться учреждения образования при создании таких альянсов.

Результаты исследования. На основании предыдущих исследований и полученного опыта автор предлагает собственные разработки, показывающие преимущества создания альянса ВО и ТиПО в Казахстане, а также необходимые требования к ним.

Ключевые слова: интеграция в образовании, высшее образование, ТиПО, альянс высшего и профессионального образования.

ВВЕДЕНИЕ

Формирование интеграции между уровнями образования предполагает в первую очередь, согласованность учебных программ и дисциплин. При этом, согласованность курсов между двумя уровнями образования заключается не в том, чтобы выделять в учебных планах более высокий уровень высшего образования над средним профессиональным и не вытеснять учреждения ТиПО, суть заключается в том, чтобы создать учебные программы, связанные между собой, отвечающие единым компетенциям, обеспечивающие синергетический эффект. Согласно «Принципу готовности» можно сказать, что среднее профессиональное образование является необходимым уровнем подготовки к высшему образованию, а высшее образование является продолжением и усовершенствованием среднего профессионального образования [1]. Действительно, при отсутствии профессионального образования высшее образование может показаться неполным, поскольку такое высшее образование является высшим по культурологии, философии и т. д., но ВО по сути остается средним по непосредственным профессиональным навыкам. Одновременно, ученые отмечают, что при отсутствии высшего образования среднее профессиональное образование приостанавливается, поскольку пропадает тяга к росту [2].

Одной из общих тенденций образовательной реформы во всем мире является расширение спектра специальностей и повышение адаптивности трудоустройства выпускников, что является основным принципом как среднего профессионального, так и высшего образования [3]. Это лишь свидетельст-

вует о том, что две сферы образования вполне могут существовать совместно. Созданные альянсы ВО и ТиПО в зарубежных странах связывают специальности и отрасли, выделяют характеристики отраслей, развивают группу специальностей на основе услуг, посредством которых два образования могут устанавливать специальности, обеспечивать поток знаний и навыков внутри альянса и координировать специализации двух уровней образования [4].

Установление и развитие сети партнерских отношений между уровнями и учреждениями образования, как отмечают эксперты, может стать эффективным способом преодоления современных проблем, связанных с растущей конкуренцией, все более растущим дефицитом и удорожанием ресурсов [5]. Не только интеграция между бизнесом и вузами, но и сотрудничество между высшими учебными заведениями и учреждениями профессионального образования представляется логической формой реагирования на современные вызовы и угрозы, где в качестве приоритетов у альянса ВО и ТиПО выступают разработка и реализация образовательных программ для совместной подготовки высококвалифицированных специалистов, организация стажировок обучающихся, выполнения сложных научных исследований и реализация инновационных продуктов. Именно поэтому стратегические альянсы между учебными заведениями рассматриваются как новый уровень повышения качества образования [6].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

В качестве методов исследования использованы обобщение мировой и отечественной литературы относительно вопросов интеграции различных форм образования и непосредственно ВО и ТиПО, сравнительный анализ, наблюдение и критический анализ проблем. Обобщение научной литературы позволяет выявить взгляды ученых относительно необходимости образования альянса между учреждениями высшего и профессионального образования. Сравнительный анализ работ позволил выявить основные возможности реализации интеграционного процесса ВО и ТиПО в Казахстане. Критический анализ подходов предоставил возможность оценить проблемы создания альянса в республике и определить основные принципы образовательной интеграции.

Анализ различных подходов к образованию образовательных альянсов позволяет сделать вывод о том, что все авторы сходятся во едином мнении: альянс может стать одним из вариантов концептуального решения различных проблем в сфере образования, а также мерой преодоления разрывов между сильными и слабыми организациями [7].

Создавая альянсы, как учреждения ТиПО, так и вузы будут способствовать развитию национального и международного уровня образования. С этим согласны многие авторы. В частности, Дж. Уиллер и Дж. Нофтсингер полагают, что стратегическое партнерство между вузами и другими секторами общества способствует удовлетворению насущных потребностей учреждений образования, обеспечению экономической эффективности, развитию академических инноваций [8]. Образовательные альянсы могут выступать ценным пространством, которое способствует проявлению конкретных, целенаправленных и привязанных к конкретным срокам партнерских взаимоотношений [9]. М. Эккель и М. Хартли полагают, что развитие и поддержание партнерских отношений в сфере образования выступает не менее важным аспектом, как и разработка учебных программ, выявление источников финансирования, управление ресурсами [10].

Процесс перехода от технического и профессионального образования к высшему относится к механизмам, которые позволяют обучающимся переходить от одной квалификации к другой. В последние годы переход от одного уровня образования к другому, особенно от ТиПО к высшему образованию, привлекли значительное внимание политиков, ученых и специалистов по развитию во всем мире [11; 12; 13; 14].

В Казахстане до настоящего времени поднимался вопрос лишь об образовании и развитии альянсов и других различных форм интеграций между вузами, вузами и бизнес партнерами, международными университетами. Так, например, в Казахстане были созданы Альянс университетов нового Шелкового пути (UASR), «University Alliance of Science and Technology» (UAST) и др. Создаются исследовательские университеты и прочие интеграции науки, образования и производства. Вместе с тем, в последнее время все большее внимание уделяется вопросу так называемого прикладного бакалавриата, когда

студенты смогут получить диплом за 2 – 2,5 года. По сути, это приближение ВО к ТиПО. Как поясняет Р. Алшанов прикладной бакалавриат будет являться ступенью выше колледжа, но ниже полного вузовского образования, то есть по сути переходным уровнем между ВО и ТиПО [15].

Прикладной бакалавриат – это первый шаг к образованию альянса между ВО и ТиПО. Как отмечают Л. И. Матвеева и Р. И. Видергольд РУПы в колледжах были разработаны на основе модульно-компетентностного подхода и согласованы с бизнес структурами. Кроме того, обязательным требованием являлось состыковка программ прикладного бакалавриата программами высшего образования [16].

Тем не менее, вопросов и проблем создания качественных альянсов ВО и ТиПО остается все также множество. С глобальным одобрением целей в области устойчивого развития (ЦУР) равный доступ к высшему образованию стал стимулом того, что правительства стран создадут гибкие возможности перехода от ТиПО к высшему образованию. Как отмечают исследователи в данной сфере, основной миссией университетов традиционно было развитие человеческого капитала посредством обучения, а также оказание долгосрочного воздействия посредством исследований, передачи знаний и содействия местному экономическому росту [17]. Меняющийся рынок труда, требования к навыкам со стороны работодателей влияют на ожидания людей из разных потоков образования, усложняя роль университетов и усиливая потребность в альянсе.

В последние десятилетия увеличилось внимание к взаимодействию университетов с другими соответствующими заинтересованными сторонами в обществе. Будучи рассматриваемыми как «вовлеченные» организации, вузы были вынуждены вносить свой вклад в общество через двусторонние взаимные отношения с ним [18]. Глобализация и новые требования к профессиональным компетенциям изменили модель рынка труда во всем мире, изменив и системы формирования квалификационных навыков [19]. В результате, новые требования рынка труда и квалификаций требуют от ТиПО и университетов, как ключевых учреждений в развитии человеческих ресурсов, принятия стратегических решений и обращения к формирующемуся рынку труда, позволяя учащимся выжить в такой неопределенной среде. Это, в свою очередь, создает предпосылки, чтобы университеты как партнеры в социальном развитии работали вместе с учреждениями ТиПО, чтобы обеспечить достижения ЦУР. Как отмечает Д. Росс из 17-ти целей четвертая цель непосредственно касается сектора образования, включая как ТиПО, так и высшее образование [20].

Европейская комиссия также утверждала, что ТиПО должны стать более привлекательными для обучающихся и демонстрировать способность обеспечивать продвижение к высшему образованию [21].

Как показал анализ зарубежного опыта большинство стран мира имеют образовательные системы, среди которых ТиПО, как правило, занимает относительно низкий статус по сравнению с ВО. Эмпирический анализ во многих странах, таких как Египет [22], Израиль [23], Эфиопия [24], Ливан [25], Китай [26] и др. показывают, как ТиПО рассматривается как конечный путь к карьере.

В странах по всему миру появляются различные формы послесреднего профессионального образования по аналогии с прикладным бакалавриатом, но имеющие больше форму альянса нежели переходной ступени. В развитых странах, таких как Германия, Бельгия, Испания и Франция, связь между профессиональным образованием и высшим образованием сильнее, что обеспечивает гибкие возможности. В таких странах, как Норвегия и Испания, альянс между ВО и ТиПО принимает форму гибридных программ [27].

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ (ВЫВОДЫ)

Проведенный выше анализ возможностей альянса между ТиПО и университетами в глобальном и национальном контексте предполагает наличие следующих преимуществ для такого сотрудничества (Рисунок 1).

Создание альянса между колледжами и университетами, с нашей точки зрения, повысит легитимность университетов за счет их соответствия институциональным ожиданиям участия и вклада в достижение ЦУР, а также реагирования на меняющийся рынок труда. В свою очередь, учреждения ТиПО смогут улучшить свой имидж и репутацию, ассоциируясь с университетами как институты с более высоким социальным статусом.

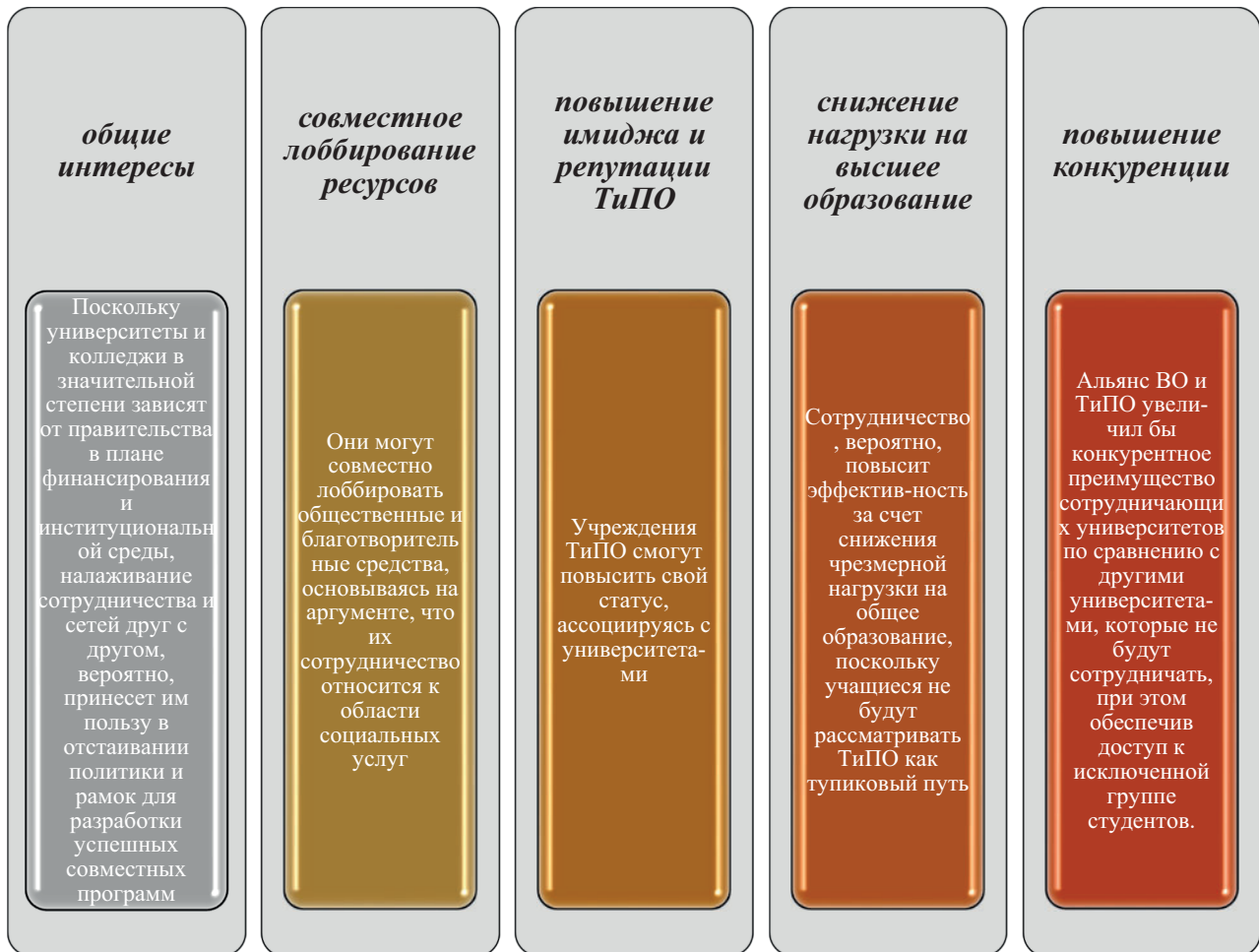

Рисунок 1 – Преимущества альянса ВО и ТиПО

Примечание – составлено авторами на основании анализа выше рассмотренных источников

Рассмотрение колледжей как «низкосортных» невозможно устранить, если университеты не будут поддерживать и сотрудничать с учреждениями ТиПО для расширения возможностей трудоустройства и получения, требуемых современным рынком компетенций.

Сотрудничество, одновременно, сможет повысить конкурентное преимущество тех вузов, которые создали альянсы с ТиПО по сравнению с другими университетами, поскольку смогут обеспечить себе доступ к исключенной группе студентов, уже имеющих определенный профессиональный уровень образования.

Альянс ВО и ТиПО, ориентированный на трудоустройство, должен опережать экономическое развитие, чтобы способствовать развитию квалификационных компетенций и соответствовать требованиям рынка. Экономические преобразования и модернизация образования в Казахстане требуют создания согласованности между средним и высшим образованием являющимися важным фактором решения проблем трудоустройства. В целях более полного удовлетворения потребностей экономического развития в необходимых кадрах следует обеспечить согласованность между двумя уровнями образования по всем аспектам.

Проблемы, возникающие при согласованности двух уровней образования, должны решаться с новой точки зрения, чтобы соответствовать требованиям социального и устойчивого развития (Рисунок 2).

Рисунок 2 – Требования к альянсу ВО и ТиПО

Примечание – составлено авторами

Как правило, обеспечение успеха альянса возможно лишь при наличии согласованности между уровнями образования. Учебная программа ТиПО берет свое начало в конкретных профессиях, а навыки, необходимые для этих профессий, извлекаются из работы для установления стандартов профессиональной компетентности. Одновременно, высшее образование охватывает более глубокие навыки развития профессионализма. Следовательно, стандарты профессий в ТиПО должны быть преобразованы в обучение, а созданная единая учебная программа должна быть разработана после обсуждения и улучшения соответствующими экспертами из среды работодателей.

Построение альянса возможно тремя, с нашей точки зрения, путями. Первый основан на последовательном обучении, то есть учебная программа построена как последовательное изучение дисциплин профессионального и высшего уровня. Второй подход можно обозначить как одновременный, когда обучающийся зарегистрирован на оба уровня одновременно, то есть он получает доступ как к курсам профессионального, так и высшего образования. И третий вариант альянса, когда курсы обоих уровней образования преподаются совместно с усилением профессиональных качеств. При этом, обучающийся получает полноценное высшее образование, но с конкретизацией профессиональных качеств. Данный аспект моделей альянса ВО и ТиПО будет рассмотрен нами в следующих публикациях.

Формирование альянсов, как показало наше исследование, скорее всего затронет ряд этапов, которые с точки зрения развития любого проекта, очевидны и обязательны. На наш взгляд, такие этапы будут включать (Рисунок 3).

Формирование идеи может быть образовано как на национальном уровне, так и на региональном уровне. В первом случае, создание альянса как идея возникает между государственными органами и институтами образования, во втором случае – между самими учебными заведениями. В любом случае участие каждой из сторон направлено на взаимное предоставление необходимой информации.

Наиболее простой формой данного этапа будет скорее всего взаимодействие и активного участия заинтересованных сторон. В случае возникновения координации как формы формирования идеи возникнет более интенсивная форма участия, в которой высшее образование или государственные органы будут играть определенную активную роль в разработке альянса.

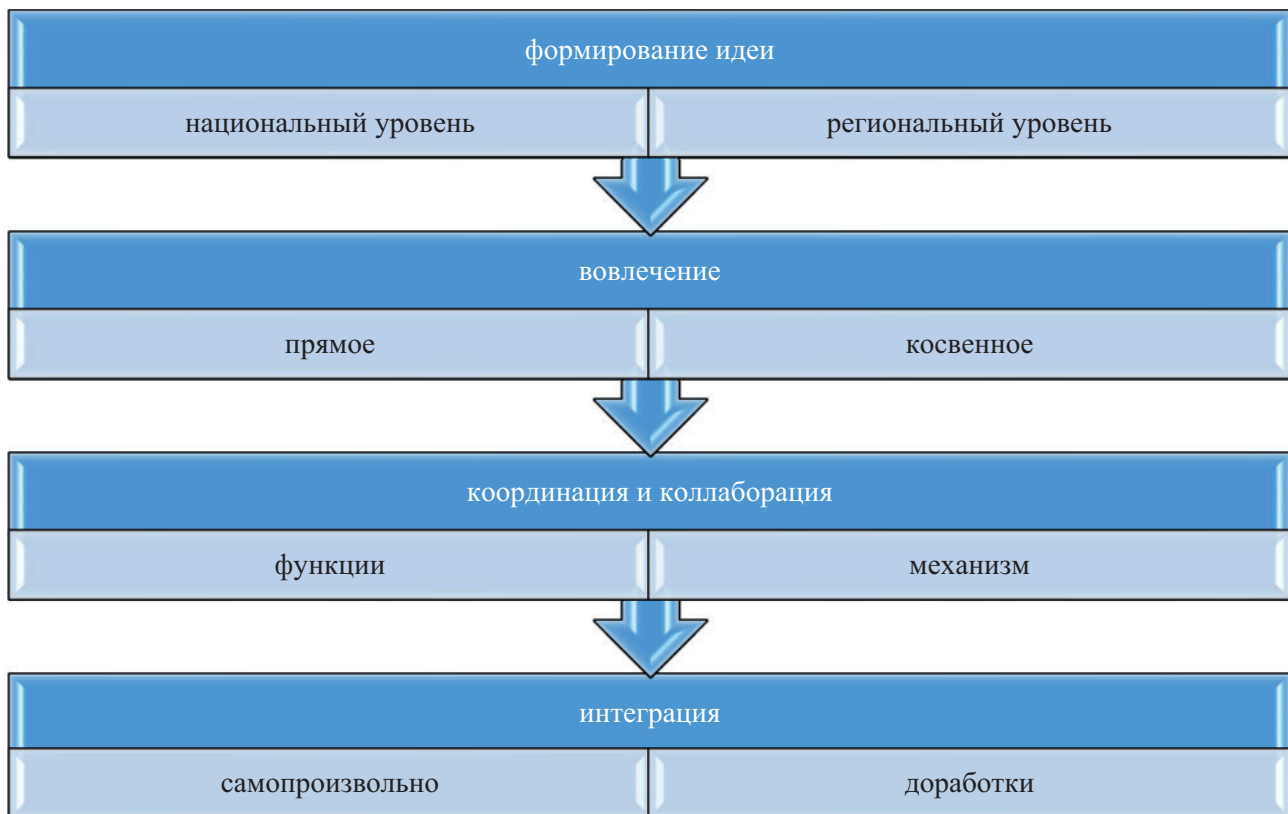

Рисунок 3 – Этапы создания альянса ВО и ТиПО

Примечание – разработано авторами

Поскольку переход от профессионального образования к высшему образованию представляют собой механизм, позволяющий обучающимся переходить от одного уровня квалификации к другому путем зачета кредитов в рамках единой квалификационной траектории обучения, то при создании альянса, в первую очередь, следует уделить особое внимание образовательным программам: будут они внедряться параллельно, совместно или постепенно, необходимо учитывать пререквизиты и постреквизиты, а значит четко иметь представление о профессиональных квалификационных компетенциях соответствующей специальности.

Вовлечение как следующий этап создания альянса потребует для расширения участия бизнес сектора в разработке образовательных программ, траектории обучения. Данный этап может развиваться в двух направлениях: напрямую и косвенно. В первом случае участникам альянса необходимо напрямую убедить организации бизнес структур и другие организации принять участие в создании альянса в одном или нескольких направлениях деятельности. Ключевой целью здесь становится разработка коммуникации с государственным и деловым сектором.

В случае косвенного направления развития сценария необходимо закрепить рамочные условия меморандумов в отношении сотрудничества с бизнес сектором, который будет консультировать в развитии программ, траектории обучения, разработки профессиональных компетенций и т.п.

Координация и коллаборация напрямую вытекают из предыдущего этапа. Вовлечение само по себе предполагает налаживание координации и коллаборации между участниками – стейкхолдерами. Необходимо четко определить функциональные обязанности и степень участия каждой из сторон. Налаживание и четкая координация ответственности позволит создать механизм формирования альянса.

Даже если координация и участие бизнес структур и государственных органов в создании альянса будут носить характер среднесрочного и долгосрочного вмешательства и не будут занимать основное

место в каждом этапе внедрения проекта создания альянса, их, тем не менее, следует зафиксировать с помощью соответствующих указаний и соглашений.

И последний этап – интеграция. Если все предыдущие этапы будут пройдены эффективно, то последний этап произойдет самопроизвольно. В противном случае участникам альянса необходимо будет «латать дыры», то есть искать что именно пошло не так. Это означает возврат на начало и повторное восстановление событий.

Как уже было сказано ранее, формирование альянса должно базироваться на центральной роли высшего образования (Рисунок 4).

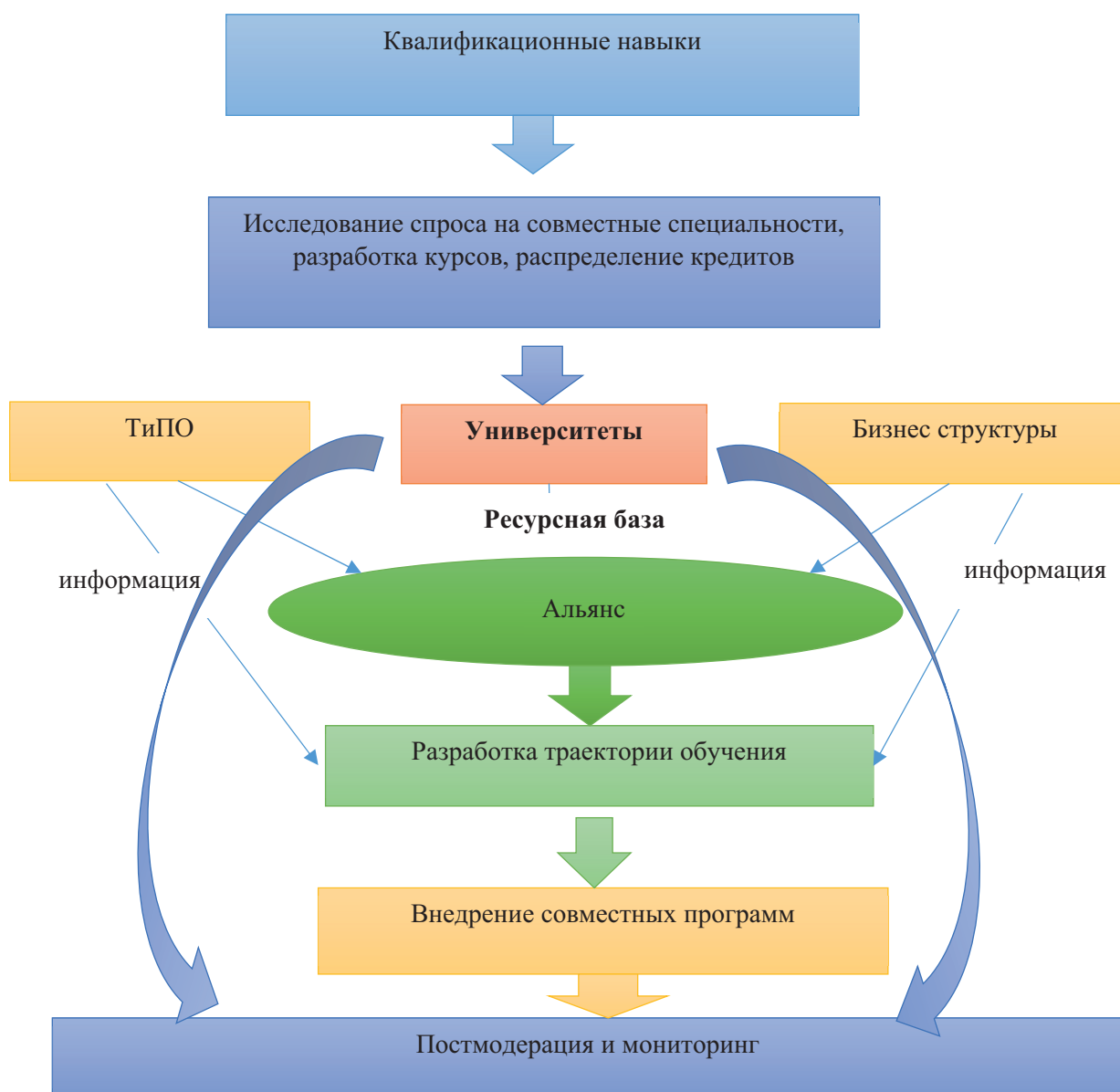

Рисунок 4 – Механизм функционирования альянса ВО и ТиПО

Примечание – составлено авторами

Основной миссией университетов традиционно является развитие человеческого капитала посредством обучения, оказания долгосрочного воздействия через внедрения исследований, образования и

содействия экономическому росту. Современный характер и требования работодателей, квалификационные требования и глобальный мандат на устойчивое развитие значительно повлияли на ожидания населения в отношении образовательных потоков, делая роль университетов все более сложной.

Глобализация и быстрые темпы развития технологий и коммуникаций изменили модель рынка труда во всем мире, изменив требования к навыкам для текущих и новых рабочих мест. Системы формирования квалификаций стали требовать изменений, уступая место растущему спросу на более высокий уровень квалификации со специальными знаниями и навыками.

В последние десятилетия все больше внимания уделяется взаимодействию университетов с другими заинтересованными сторонами общества и сферы образования. Совместное участие вузов с другими участниками образования и общества стало рассматриваться как «новая парадигма» в институциональной миссии современных университетов.

Университеты вынуждены вносить свой вклад в общество через двустороннее взаимодействие: с обществом и другими стейкхолдерами. Все это делает вузы центральными участниками и основой создания любых образовательных альянсов. Именно поэтому в механизме развития альянса ВО и ТиПО университеты занимают центральное место и выполняют главную роль – в объединении всех участников альянса и создании единой траектории образования.

Как показывает практика каждый участник сферы образования владеет определенными качествами и необходимыми ресурсами. Однако, изменение потребностей в навыках в современном мире привело к тому, что все категории участников пошли по собственному сценарию развития. Возникла разрозненность обучения и квалификаций. Такой разрозненный подход не способствует прогрессу и не способен развивать образование в нужном русле, обеспечивая все необходимые потребности клиентов образования. Именно поэтому современный мир образования столкнулся с объективной необходимостью создания альянсов. И наиболее подходящим вариантом, способствующим развитию квалификационных навыков, становится альянс ВО и ТиПО. Это, в свою очередь, требует от ТиПО и вузов, как ключевых драйверов в развитии человеческих ресурсов, принятия стратегических решений и обращения к формирующемуся рынку труда, позволяя учащимся выжить в такой неопределенной среде.

Формированию альянсов способствует и ЦУР (цели устойчивого развития). Как известно, ЦУР на период до 2030 года считаются планом устойчивого будущего мира, одобренным мировыми лидерами, что также требует, чтобы вузы и прочие организации образования как партнеры по социальному развитию работали вместе для достижения ЦУР. Из семнадцати целей четвертая цель непосредственно касается сектора образования, включая как институты профессионального образования, так и высшее образование.

Некоторые рейтинговые агентства стали включать сотрудничество вузов с прочими организациями образования в рейтинг вузов. Так, например, издание Times Higher Education разработало рейтинг влияния университетов на достижение ЦУР, уделяя особое внимание сотрудничеству между университетами, которое напрямую связано с ЦУР.

Два уровня образования были изначально созданы на разных уровнях системы профессионального образования, поэтому цели обучения у них также были разными, но в некоторой степени схожими. Распределение целей обучения между учебными заведениями ТиПО и университетами снизило привлекательность образования в целом. Однако в настоящее время следует обеспечить согласованность и четкую направленность двух уровней образования на единые цели обучения. Только при таком едином подходе к системе обучения альянсу обеспечен синергетический успех.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. Xu G., Shi W. Discussion on Curriculums for Coherence between Secondary and Higher Vocational Educations // Educational Research. – 2012. – № 5. – P. 69-73.
2. Liu C., Zhang C. Discussion on Theoretical Basis for Coherence between Secondary and Higher Vocational Educations // Vocational and Technical Education. – 2000. – № 19. – P. 4-8.

3. Xing H. Discussion on the Coherence between Secondary and Higher Vocational Education—analysis of Reform of Enrollment Exam System of Higher Vocational Education // *Educational Science Research*. – 2000. – № 1. – P. 27-33.
4. Arjuman N. Collaboration for transition between TVET and university: a proposal // *International Journal of Sustainability in Higher Education*. – 2019. – № 20(8). – P. 1428-1443.
5. Souto-Otero M., Ure O. B. The coherence of vocational education and training in Norway and Spain: national traditions and the reshaping of VET governance in hybrid VET systems // *A Journal of Comparative and International Education*. – 2012. – № 42(1). – P. 91-111.
6. Bathmaker A. M. Post-secondary education and training, new vocational and hybrid pathways and questions of equity, inequality and social mobility: introduction to the special issue // *Journal of Vocational Education and Training*. – 2017. – № 69(1). – P. 1-9.
7. Петров А. М. Стратегический альянс высших учебных заведений: опыт современной Германии // *Образование и наука*. – 2021. – № 23(4). – С. 79-107.
8. Whealler J. S., Noftsinger J. B. Getting a grip on strategic alliances // *Trusteeship Journal*. – 2004. – № 12(4). – P. 15-19.
9. Gunn A., Mintrom M. Global university alliances and the creation of collaborative advantage // *Journal of Higher Education Policy and Management*. – 2013. – № 35(2). – P. 179-192.
10. Eckel P., Hartley M. Developing academic strategic alliances: Reconciling multiple institutional cultures, policies, and practices // *Journal of Higher Education*. – 2008. – № 79(6). – P. 613-637.
11. OECD. Post-Secondary Vocational Education and Training: Pathways and Partnerships. – Higher Education in Regional and City Development, Paris: OECD Publishing, 2012. – DOI: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264097551-en>
12. UNESCO-UIS. International Standard Classification of Education ISCED 2011 [Электронный ресурс] // UNESCO Institute for Statistics [web-сайт]. – Canada, 2012. – URL: <http://uis.unesco.org/en/topic/international-standard-classification-education-isced> (Дата обращения: 06.02.2022).
13. UNESCO. Recommendation concerning technical and vocational education and training (TVET) [Электронный ресурс] // UNESDOC Цифровая библиотека [web-сайт]. – 2016. – URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002451/245178e.pdf> (Дата обращения: 06.02.2022).
14. A new skills agenda for Europe: working together to strengthen human capital, employability and competitiveness [Электронный ресурс] // European Commission [web-сайт]. – 2016. – URL: <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2016/EN/1-2016-381-EN-F1-1.PDF> (Дата обращения: 06.02.2022).
15. Акулова О. А молодым везде будет дорога? [Электронный ресурс] // *Время* [web-сайт]. – 2016. – URL: <https://time.kz/articles/territory/2022/04/29/a-molodym-vezde-budet-doroga> (Дата обращения: 06.02.2022).
16. Матвеева Л. И., Видергольд Р. И. Прикладной бакалавриат – новая форма подготовки квалифицированных кадров для экономики Казахстана // *Научно-методическая работа в образовательной организации*. – 2018. – 3. – P. 93-96.
17. Breznitz S. M., Feldman M. P. The engaged university // *The Journal of Technology Transfer*. – 2012. – № 3(2). – P. 139-157.
18. Cherwitz R. A., Hartelius E. J. Making a great ‘engaged university requires rhetoric // *Fixing the Fragmented Public University: Decentralization with Direction*. – 2007. – P. 265-288.
19. Powell J. J., Solga H. Analyzing the nexus of higher education and vocational training in Europe: a comparative-institutional framework // *Studies in Higher Education*. – 2010. – № 35(6). – P. 705-721.
20. Ross D. Why universities must work together to achieve sustainable development goals [Электронный ресурс] // *Times Higher Education University Impact Rankings* [web-сайт]. – 2019. – URL: www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/why-universities-mustwork-together-achieve-sustainable-development-goals (Дата обращения: 06.02.2022).
21. European Commission, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture. Education and training monitor 2016: country analysis. – Publications Office, 2016. – 297 p. – DOI: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/680110> OECD reviews of vocational education and training key messages and country summaries”, 2015 www.oecd.org/education/skills-beyond-school/OECD_VET_Key_Messages_and_Country_Summaries_2015.pdf

22. OECD reviews of vocational education and training. Key messages and country summaries [Электронный ресурс] // OECD [web-сайт]. – 2015. – URL: www.oecd.org/education/skills-beyond-school/OECD_VET_Key_Messages_and_Country_Summaries_2015.pdf (Дата обращения: 06.02.2022).
23. Musset P., Kuczera M., Field S. A Skills beyond School Review of Israel, OECD Reviews of Vocational Education and Training. – OECD, 2014. – 96 p. – DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264210769-en>
24. Haileselassie T. Misconceptions on technical and vocational education and training in Ethiopia // IER Flambeau. – 2002. – № 10(1). – P. 1-15.
25. Vlaardingerbroek B., El-Masri Y. H. Student transition to upper secondary vocational and technical education [VTE] in Lebanon: from stigma to success // Journal of Vocational Education and Training. – 2008. – № 60(1). – P. 19-33.
26. Ling M. Bad students go to vocational schools!: education, social reproduction and migrant youth in urban China // The China Journal. – 2015. – № 73. – P. 108-131.
27. Souto-Otero M., Ure O. B. The coherence of vocational education and training in Norway and Spain: national traditions and the reshaping of VET governance in hybrid VET systems // A Journal of Comparative and International Education. – 2012. – № 42(1). – P. 91-111.

REFERENCES

1. Xu, G. and Shi, W. (2012). Discussion on Curriculums for Coherence between Secondary and Higher Vocational Educations. *Educational Research*, 5, 69-73.
2. Liu, C. and Zhang, C. (2000). Discussion on Theoretical Basis for Coherence between Secondary and Higher Vocational Educations. *Vocational and Technical Education*, 19, 4-8.
3. Xing, H. (2000). Discussion on the Coherence between Secondary and Higher Vocational Education – analysis of Reform of Enrollment Exam System of Higher Vocational Education. *Educational Science Research*, 1, 27-33.
4. Arjuman, N. (2019). Collaboration for transition between TVET and university: a proposal. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 20(8), 1428-1443.
5. Souto-Otero, M. and Ure, O. B. (2012). The coherence of vocational education and training in Norway and Spain: national traditions and the reshaping of VET governance in hybrid VET systems. *A Journal of Comparative and International Education*, 42(1), 91-111.
6. Bathmaker, A. M. (2017). Post-secondary education and training, new vocational and hybrid pathways and questions of equity, inequality and social mobility: introduction to the special issue. *Journal of Vocational Education and Training*, 69(1), 1-9.
7. Petrov, A. M. (2021). Strategicheskij al'yans vysshih uchebnyh zavedenij: opyt sovremennoj Germanii. *Obrazovanie i nauka*, 23(4), 79-107 (In Russian).
8. Whealler, J. S. and Noftsinger, J. B. (2004). Getting a grip on strategic alliances. *Trusteeship Journal*, 12(4), 15-19.
9. Gunn, A. and Mintrom, M. (2013). Global university alliances and the creation of collaborative advantage. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 35(2), 179-192.
10. Eckel, P. and Hartley, M. (2008). Developing academic strategic alliances: Reconciling multiple institutional cultures, policies, and practices. *Journal of Higher Education*, 79(6), 613-637.
11. OECD. (2012). *Post-Secondary Vocational Education and Training: Pathways and Partnerships*. Higher Education in Regional and City Development, OECD Publishing, Paris, DOI: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264097551-en>
12. UNESCO-UIS. (2012). *International Standard Classification of Education ISCED 2011*. UNESCO Institute for Statistics. Canada, Retrieved February 6, 2022, from <http://uis.unesco.org/en/topic/international-standard-classification-education-isced>.
13. UNESCO. (2016). *Recommendation concerning technical and vocational education and training (TVET)*. UNESDOC Digital library. Retrieved February 6, 2022, from <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002451/245178e.pdf>.

14. A new skills agenda for Europe: working together to strengthen human capital, employability and competitiveness. (2016). European Commission. Retrieved February 6, 2022, from <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2016/EN/1-2016-381-EN-F1-1.PDF>.
15. Akulova, O. (2016). A molodym vezde budet doroga? Vremya. Retrieved February 6, 2022, from <https://time.kz/articles/territory/2022/04/29/a-molodym-vezde-budet-doroga> (In Russian).
16. Matveeva, L. I. and Vidergold, R. I. (2018). Prikladnoj bakalavriat – novaya forma podgotovki kvalificirovannyh kadrov dlya ekonomiki Kazakhstana. Nauchno-metodicheskaya rabota v obrazovatel'noj organizacii, 3, 93-96 (In Russian).
17. Breznitz, S. M. and Feldman, M. P. (2012). The engaged university. The Journal of Technology Transfer, 3(2), 139-157.
18. Cherwitz, R. A. and Hartelius, E. J. (2007). Making a great 'engaged university requires rhetoric. Fixing the Fragmented Public University: Decentralization with Direction, 265-288.
19. Powell, J. J. and Solga, H. (2010). Analyzing the nexus of higher education and vocational training in Europe: a comparative-institutional framework. Studies in Higher Education, 35(6), 705-721.
20. Ross, D. (2019). Why universities must work together to achieve sustainable development goals. Times Higher Education University Impact Rankings. Retrieved February 6, 2022, from www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/why-universities-must-work-together-achieve-sustainable-development-goals.
21. European Commission, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture. (2016). Education and training monitor 2016: country analysis. Publications Office, 297 p., DOI: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/680110>
22. OECD reviews of vocational education and training. Key messages and country summaries. (2015). OECD website. Retrieved February 6, 2022, from www.oecd.org/education/skills-beyond-school/OECD_VET_Key_Messages_and_Country_Summaries_2015.pdf.
23. Musset, P., Kuczera, M. and Field, S. (2014). A Skills beyond School Review of Israel. OECD Reviews of Vocational Education and Training. OECD, 96 p., DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264210769-en>.
24. Haileselassie T. Misconceptions on technical and vocational education and training in Ethiopia // IER Flambeau. – 2002. – 10(1). – P. 1-15.
25. Vlaardingerbroek, B. and El-Masri, Y. H. (2008). Student transition to upper secondary vocational and technical education [VTE] in Lebanon: from stigma to success. Journal of Vocational Education and Training, 60(1), 19-33.
26. Ling, M. (2015). Bad students go to vocational schools!: education, social reproduction and migrant youth in urban China. The China Journal, 73, 108-131.
27. Souto-Otero, M. and Ure, O. B. (2012). The coherence of vocational education and training in Norway and Spain: national traditions and the reshaping of VET governance in hybrid VET systems. A Journal of Comparative and International Education, 42(1), 91-111.

THE NEED TO CREATE AN ALLIANCE OF UNIVERSITIES WITH TECHNICAL AND VOCATIONAL EDUCATION AND TRAINING ORGANIZATIONS

A. M. Nurgaliyeva¹, S. A. Svyatov¹, G. M. Mukhanova^{2*}

¹Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²Kazakh Academy of Labour and Social Relations, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the study. The main goal is to study the possibilities of forming an alliance of HE and TVET in Kazakhstan, as well as the problems associated with this process.

Methodology. The research methods used are generalization of the world and Kazakh literature on the issues of integration of various forms of education and directly in HE and TVET, comparative analysis, observation and critical analysis of problems.

Originality/ value of the research. In recent decades, the issue of the formation of alliances of higher education and technical and vocational education has become particularly relevant. The main aspects are the problems of curricula consistency, smooth transition from one level to another within the framework of a unified concept of education, development of unified professional competencies among graduates in order to increase their demand in the labor market.

This article considers the necessity and possibilities of forming an alliance of HE and TVET in Kazakhstan, as well as the problems that educational institutions may face when creating such alliances.

The results of the study. Based on the previous research and the experience gained, the author offers his own developments showing the advantages of creating an alliance of HE and TVET in Kazakhstan, as well as the necessary requirements for them.

Keywords: integration in education, higher education, TVET, alliance of higher and vocational education.

ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫМЕН ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ АЛЫАНСЫН ҚҰРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ

¹А. М. Нурғалиева, С. А. Святков¹, Г. К. Муханова^{2*}

¹Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

²Қазақ еңбек және әлеуметтік қатынастар академиясы, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты. Негізгі мақсат Қазақстандағы ЖБ және ТЖКБ альянсының білім беру мүмкіндіктерімен қатар, осы үдерістегі мәселелерді зерттеу болып табылады.

Әдістемесі. Зерттеу әдістері ретінде білім берудің әртүрлі нысандарын және тікелей ЖБ және ТЖКБ интеграциялау мәселелеріне қатысты әлемдік және Қазақстандық әдебиеттерді қорытындылау, мәселелерді салыстырмалы талдау, бақылау және сыни талдау қолданылды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Соңғы он жылдықта жоғары білім және кәсіптік білім альянстарының құрылуының сұрақтары өзекті мәселеге айналды. Мәселенің негізгі аспектілері оқу бағдарламаларының үйлесімділігі, білім берудің бірыңғай тұжырымдамасы шеңберінде бір деңгейден екінші деңгейге біртіндеп көшуі, еңбек нарығында олардың қажеттілігін арттыру мақсатында түлектер арасында бірыңғай кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру мәселелері болып табылады.

Бұл мақалада Қазақстандағы ЖБ және ТЖКБ альянсын қалыптастыру қажеттілігі мен мүмкіндіктері, сондай-ақ осындай альянстарды құру кезінде білім беру мекемелерінде болуы мүмкін мәселелер қаралды.

Зерттеу нәтижелері. Алдыңғы зерттеулер мен алынған тәжірибе негізінде автор Қазақстанда ЖБ және ТЖКБ альянсын құрудың артықшылықтарын, сонымен қатар оларға қойылатын қажетті талаптарды көрсететін әзірлемелерін ұсынады.

Түйін сөздер: Білім берудегі интеграция, жоғары білім, ТЖКБ, жоғары және кәсіптік білім альянсы.

ОБ АВТОРАХ

Нурғалиева Алия Мияжденовна – кандидат экономических наук, PhD, ассистент профессора НОД «Учет и аудит», Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: aliya.nurgalieva@narхоз.kz, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6044-6926>

Святков Серік Аманжолович – доктор экономических наук, Председатель Совета директоров НАО «Университет Нархоз», Алматы, Республика Казахстан, e-mail: serik.svyatov@narхоз.kz, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3320-1568>

Муханова Гайни Казыбаевна – кандидат экономических наук, доцент, проректор по науке и международным связям, Казахская академия труда и социальных отношений, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: gaini.mukhanova@kazatiso.edu.kz, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6953-2756>

МРНТИ 06.73.35

JEL Classification: D53

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-4-45-56>

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАДЗОРА ЗА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УЧАСТНИКОВ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ

А. Б. Баймагамбетова

Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – определить пути совершенствования государственного надзора за деятельностью профессиональных участников казахстанского рынка ценных бумаг.

Методология – методологическую основу исследования составляют фундаментальные положения экономической теории, теории финансов, современные концепции финансового посредничества и финансового надзора, а также теоретическое наследие ученых, посвященных проблемам построения системы надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг. Для решения поставленных задач использован комплекс общенаучных и специальных методов исследования: научная абстракция, индукция и дедукция, анализ и синтез, логическое обобщение.

Оригинальность / ценность исследования – предложенных в работе рекомендации, при условии их практического внедрения, будут способствовать преобразованию системы надзора за деятельностью профессиональных участников казахстанского рынка ценных бумаг в конкурентоспособную среду, повышению ее устойчивости к внешним воздействиям и обеспечению финансовой стабильности в долгосрочном периоде.

В результате исследования предложен комплекс рекомендаций, направленных на совершенствование действующей системы надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг.

Ключевые слова: надзор, рынок ценных бумаг, профессиональные участники, регулирование.

ВВЕДЕНИЕ

Рынок ценных бумаг (далее – РЦБ) является важным экономическим звеном страны и выполняет функции рынка капиталов и обеспечивает свободное перемещение финансовых ресурсов от инвестора к владельцу материальных благ. Известно, что РЦБ осуществляет перераспределение временно незадействованных финансовых ресурсов в рамках отечественной экономики. В свою очередь, это способствует следующему росту макроэкономических показателей и ускорению воспроизводственных процессов в стране. Именно с помощью РЦБ происходит преобразование финансов хозяйствующих субъектов в инвестиции и обеспечивается возможность привлечения финансовых ресурсов в экономику Казахстана. Заметим, что в условиях национального развития РЦБ в стране меняются требования к деятельности его участников, привлекаются новейшие фондовые инструменты, осуществляется формирование доверия инвесторов и других участников РЦБ финансового рынка, растет мировая конкурентоспособность.

В таких условиях повышается актуальность формирования эффективной системы надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг.

Проблематика надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг всегда привлекала внимание многих теоретиков и практиков. Различные аспекты исследовались такими отечественными и зарубежными учеными, как А. А. Адамбекова [1], Г. Г. Господарчук [2], А. В. Алешина, А. Л. Булгаков [3], Г. А. Айешева [4], И. А. Гусева [5], С. Чао, Ц. Ран, Д. Эргу [6], Х. Мерцанис [7], Л. Дж. Местер [8], М. Мелецкий, А. М. Подпьера [9], А. Юнявичюс, М. Пуйдокас [10] и др.

Высоко оценивая существующие научные достижения, следует отметить, что окончательно остаются нерешенным ряд теоретико-методологических и научно-методических проблем, связанных с унификацией надзорных норм и положений для различных финансовых посредников, развитием специальных режимов надзора за деятельностью системно важных посредников и посредников со сложной структурой, поддержанием финансовой устойчивости и ограничение системного риска, совершенствованием методологии их оценки, расширением применения макропруденциальных инструментов, приближением национальных положений к международным стандартам финансового надзора, внедрением наднациональных надзорных механизмов. Итак, незавершенность формирования логически упорядоченного и целостного представления о развитии надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг обусловила актуальность настоящего исследования.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Применяемые методы исследования, достижение цели исследования и решение поставленных задач

Отправной точкой развития системы надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг в Республике Казахстан на протяжении всей истории ее существования являются приоритеты создания такой системы государственного надзора, которая бы предусматривала с учётом положительной международной практики по данному вопросу объединение регуляторных и надзорных функций в рамках одного специализированного органа.

На сегодняшний день полномочия по регулированию и надзору за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг переданы в Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка (далее – АРРФР), созданного в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 11 ноября 2019 года № 203 «О дальнейшем совершенствовании системы государственного управления Республики Казахстан» [11].

Основные положения по организации государственного надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг в Республике Казахстан изложены в Основных приоритетах надзорной политики АРРФР на рынке ценных бумаг, которые ежегодно утверждаются Комитетом по политике пруденциального регулирования и развития финансового рынка Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка [12].

Ключевые приоритеты надзорной деятельности АРРФР базируются на принципах пропорциональности, открытости и эффективного использования ресурсов для целей защиты прав потребителей, повышения целостности рынка и формирования добросовестной конкуренции.

В рамках государственного надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг в Республике Казахстан АРРФР осуществляет:

1) Регулярную надзорную оценку профессиональных участников рынка ценных бумаг (далее – ПУРЦБ) в рамках надзорного процесса по методике Risk Assessment and Supervision System (RASS), включающую:

- оценку системной значимости ПУРЦБ;
- оценка бизнес – профиля ПУРЦБ;
- оценку риск профиля ПУРЦБ;
- оценку системы управления рисками и поведенческих показателей ПУРЦБ;
- выведение рейтинга RASS;
- обсуждение с ПУРЦБ выявленных рисков и надзорные меры.

2) Надзорное стресс-тестирование;

3) Выявление и пресечение недобросовестных сделок на рынке ценных бумаг;

4) Мониторинг деятельности эмитентов;

Рассмотрим представленные инструменты государственного надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг в Республике Казахстан более подробнее.

Надзорная оценка ПУРЦБ осуществляется в соответствии с разработанной внутренней методикой на основе международных практик путем оценки комплекса количественных и качественных параметров деятельности ПУРЦБ (Рисунок 1).

Оценка по методике Risk Assessment and Supervision System (RASS) проводится АРРФР в июне и декабре текущего года на основании соответствующих данных отчетности, информации, представляемой ПУРЦБ, а также иных доступных внутренних и внешних источников информации.

Количественный анализ	Качественный анализ
•представляет собой оценку изменений широкого ряда относительных и абсолютных финансовых показателей ПУРЦБ.	•обусловлен необходимостью изучения качественных элементов системы управления рисками и внутреннего контроля, которые невозможно измерить количественными показателями. •Для проведения качественного анализа Агентством раз в год проводится анкетирование ПУРЦБ, запрашиваются внутренние политики, процедуры, правила и отчеты. На основе полученных сведений и количественных показателей Агентством на полугодовой основе проводится процесс анализа представленных документов и информации по четырем факторам (системная значимость, бизнес-профиль, риск- профиль, система управления рисками и поведенческие показатели).

Рисунок 1 – Регулярная надзорная оценка профессиональных участников рынка ценных бумаг в рамках надзорного процесса по методике Risk Assessment and Supervision System (RASS)

Примечание – составлено автором на основе данных АРРФР

Основные факторы, оцениваемые в процессе регулярной надзорной оценки профессиональных участников рынка ценных бумаг в рамках надзорного процесса по методике Risk Assessment and Supervision System (RASS) представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Основные факторы, оцениваемые в процессе регулярной надзорной оценки ПУРЦБ по методике Risk Assessment and Supervision System (RASS)

№	Наименование фактора	Характеристика
1	Системная значимость	Оценивается рыночная доля ПУРЦБ по объему активов, принятых в управление, количеству обслуживаемых розничных инвесторов, объему торгов и количеству сделок, размеру собственных обязательств
2	Риск-профиль	Анализируются показатели, характеризующие структуру и качество активов ПУРЦБ (диверсификация портфеля ЦБ, объемы заимствований на рынке репо, доля сделок на ОТС и пр.), а также финансовые результаты деятельности ПУРЦБ
3	Бизнес-профиль	Анализ стратегии развития ПУРЦБ, темпов роста клиентской базы и активов в управлении, предоставления дополнительных сервисов в рамках лицензируемых видов деятельности, наличие поддержки со стороны акционеров
4	Система риск-менеджмента и поведенческие показатели	Используется набор качественных критериев, отражающих состояние системы управления рисками и внутреннего контроля ПУРЦБ, его деловую репутацию, правовую дисциплину и добросовестное поведение на РЦБ
Примечание – составлено автором на основе источника [13]		

В результате проведения надзорной оценки по методике RASS в отношении ПУРЦБ возможно установление трех типов интенсивности режима надзора – стандартный надзор, умеренно-интенсивный надзор, интенсивный надзор.

Так, в 2021 году по результатам надзорной оценки по методике RASS в отношении ПУРЦБ интенсивный надзор был установлен в отношении 9 ПУРЦБ, на итоговую оценку которых, в основном, повлияли фактор их системной значимости по видам осуществляемой деятельности и отрицательные результаты рентабельности бизнеса в оцениваемом периоде. Количество ПУРЦБ с умеренным уровнем риска (умеренно-интенсивный надзор) составило 5 единиц (в 2020 году – 4) в связи с выявлением по отдельным компаниям тенденции по значительному снижению объема активов в управлении, а также факторов риска, связанных с активизацией деятельности и повышением охвата клиентов, в том числе через расширение использования технологий. Низкий уровень риска (стандартный надзор) был определен для 5 ПУРЦБ (в 2020 году – 7). Частота проверок на основе оценки степени рисков определялась в зависимости от категории ПУРЦБ: с низким уровнем риска в течение четырех лет, с умеренным уровнем риска – в течение трех лет, с повышенным риском – в течение двух лет. При интенсивном надзоре мониторинг финансовой устойчивости и мониторинг результатов профессиональной деятельности проводятся ежемесячно. Стандартный и умеренно-интенсивный режимы надзора предполагают проведение ежеквартального мониторинга финансовой устойчивости и результатов деятельности профессиональных участников рынка ценных бумаг.

В 2021 году АРРФР было проведено 4 инспекционные проверки в отношении профессиональных участников рынка ценных бумаг (в 2020 году инспекционные проверки не проводились). До 2020 года инспекционные проверки осуществлялись Национальным банком Республики Казахстан. Результаты инспекционных проверок Национального банка Республики Казахстан и АРРФР за последние 5 лет представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Результаты инспекционных проверок Национального банка Республики Казахстан и АРРФР за 2017-2021 гг.

Наименование показателя	2017	2018	2019	2020	2021
Орган, осуществляющий надзорные меры	Национальный банк РК			АРРФР	
Общее количество инспекционных проверок, из них:	10	3	5	0	4
- проверка брокеров-дилеров, совмещающих деятельность с деятельностью по управлению инвестиционным портфелем	3	3	3	0	4
- проверка брокеров-дилеров	2	0	1	0	0
- проверка эмитентов эмиссионных ценных бумаг	4	0	0	0	0
- проверка инфраструктурной организации	0	0	1	0	0
Количество мер надзорного реагирования, в том числе:	9	5	5	0	4
- составлено протоколов об административных правонарушениях	47	524	84	0	н/д
- количество административных протоколов, переданных на рассмотрение в суды	25	514	77	0	н/д
Общий размер административных штрафов, млн. тенге	23,7	29,4	27,4	0	н/д
Примечание – составлено автором на основе источника [13]					

В целях анализа финансовой устойчивости ПУРЦБ в условиях волатильности финансовых рынков и оценки потенциальной уязвимости профессиональных участников к негативным рыночным событиям, в 2021 году Агентство начало работу по проведению стресс-тестирования в пилотном режиме на основе статистических моделей.

Данный процесс будет включать четыре этапа (Рисунок 2):

Стресс-тестирование проводится с использованием элементов методологии TIMS (Theoretical Intermarket Margin System), которая вычисляет стоимость портфеля с учетом ряда гипотетических рыночных сценариев, в которых предполагается изменение цен, и переоценка позиций либо используя методологию VAR. В качестве возможных стрессовых сценариев рассматривается снижение стоимости наиболее рискованных позиций в инвестиционных портфелях ПУРЦБ на основании исторической волатильности цен и соответствующих коэффициентов вариации данных позиций.

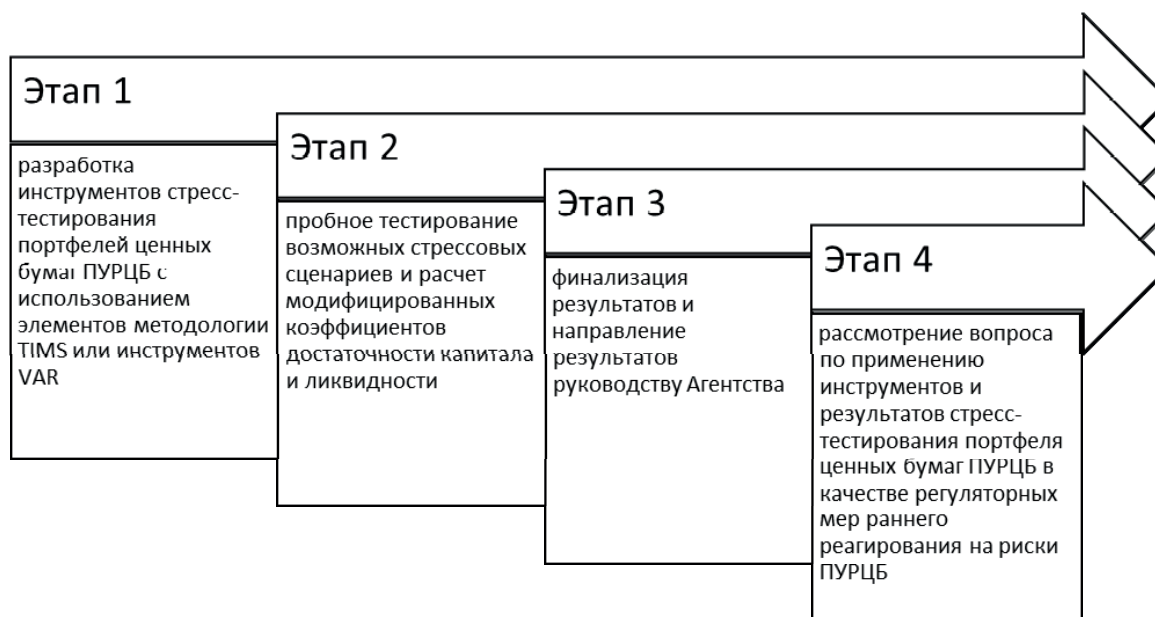

Рисунок 2 – Основные этапы надзорного стресс-тестирования, проводимого АРРФР

Примечание – составлено автором на основе данных АРРФР

После чего, осуществляется «стрижка» таких позиций с учетом их стандартных отклонений и заданного доверительного интервала с установленным временным горизонтом.

Одновременно с этим, предусматривается переоценка портфеля ПУРЦБ с учетом сценарного изменения курса валют. На основании корректировки («стрижки») стоимости ликвидных активов по итогам стресс-тестирования будут рассчитаны модифицированные коэффициенты достаточности собственного капитала и ликвидности. Существенное отклонение пруденциальных нормативов по результатам стресс-тестирования рассматривается в качестве основания для принятия мер раннего реагирования в отношении ПУРЦБ, направленных на обеспечение их финансовой устойчивости.

АРРФР на постоянной основе проводит также мероприятия на предмет выявления подозрительных сделок, совершенных в целях манипулирования ценами на рынке ценных бумаг. Данный мониторинг основывается на использовании информации о сделках, поступающих в Агентство в рамках отчетности ПУРЦБ и взаимодействии с фондовой биржей.

В течение 2021 года в рамках специально созданной рабочей группы Агентства и фондовой биржи осуществлялись мероприятия по обмену информацией о подозрительных сделках и обсуждения на наличие признаков манипулирования. По результатам заседаний специально созданной рабочей группы на рассмотрение Экспертного комитета по вопросам признания сделок с ценными бумагами и иными финансовыми инструментами, как совершенных в целях манипулирования вынесено 25 подозрительных схем на предмет манипулирования.

На постоянной основе Агентством осуществляется мониторинг деятельности эмитентов ценных бумаг на предмет соблюдения условий, установленных проспектом выпуска ценных бумаг и законодательством о рынке ценных бумаг и об акционерных обществах, по (1) порядку выплаты дохода по ценным бумагам, (2) заключению крупных сделок и сделок, в совершении которых имеется заинтересованность, (3) раскрытию эмитентами ценных бумаг информации о своей деятельности, (4) соблюдению прав и интересов держателей ценных бумаг, (5) соблюдению эмитентами профильного законодательства при проведении процедур государственной регистрации выпусков ценных бумаг.

Ключевым инструментарием регулятора в процессе мониторинга деятельности эмитентов является информация, раскрываемая эмитентами на интернет-ресурсе Депозитария финансовой отчетности (далее – ДФО) [14], фондовой биржи, отчеты, представляемые представителями держателей облигаций по

соблюдению эмитентами обязательств, установленных проспектом выпуска облигаций, обращения и жалобы физических и юридических лиц, а также иная информация доступная регулятору, в том числе в государственных базах данных.

По итогам мониторинга эмитентов ценных бумаг в 2021 году составлено 37 административных протоколов, общая сумма наложенных административных взысканий составила 4,4 млн. тенге (в 2020 году составлено 43 административных протокола, общая сумма наложенных административных взысканий на компании составила 5,5 млн. тенге) (Рисунок 3).

Рисунок 3 – Динамика составленных протоколов об административных правонарушениях и сумм наложенных штрафов на ПУРЦБ по результатам мониторинга эмитентов ценных бумаг за 2017-2021 гг.

Примечание – составлено автором на основе источника [15]

Нарушения связаны с несоблюдением требований к корпоративному управлению, установленных Законами Республики Казахстан «Об акционерных обществах» и «О рынке ценных бумаг», а также с несоблюдением сроков раскрытия, раскрытием эмитентами неполной и (или) недостоверной информации о своей деятельности, неисполнением ограниченных мер воздействия, несоблюдением порядка и (или) условий, установленных Законом Республики Казахстан «Об акционерных обществах», при совершении крупной сделки и (или) сделки, в совершении которой имеется заинтересованность.

В отношении эмитентов было применено 169 ограниченных мер воздействия, преимущественно, за нарушение сроков раскрытия информации о своей деятельности (в 2020 году – 177 ограничительных мер).

В рамках осуществления функций по мониторингу эмитентов ценных бумаг в течение 2021 года было проведено 20 документальных проверок на основании обращений физических и юридических лиц. По результатам документальных проверок в отношении эмитентов было применено 13 ограниченных мер воздействия, в 7 случаях нарушения не выявлены.

Таким образом, проведенное исследование показало улучшение основных показателей развития ПУРЦБ в 2021 году относительно 2020 года, что связано, главным образом, с проведенной в последние годы масштабной работой по становлению и развитию финансового рынка, формированию его нормативной и технологической инфраструктуры. Количество надзорных мер реагирования, как и количество наложенных на ПУРЦБ административных штрафов в 2021 году снижается относительно 2020 года. Это говорит об улучшении результативности функционирования государственного надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг в Республике Казахстан. Между тем, в системе надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг в Республике Казахстан сохраняется ряд некоторых проблем. Среди них недостаточный институциональный спрос на фондовом рынке, слабая степень вовлеченности населения в фондовый рынок и низкий уровень доверия инвесторов к инструментам фондового рынка. Слабый уровень соблюдения

стандартов корпоративного управления и низкое качество публикуемой финансовой отчетности, при-
сущие большинству казахстанских корпоративных эмитентов, серьезно ограничивают интерес инве-
сторов, а также возможности субъектов экономики по расширению финансирования через инструменты
фондового рынка. Несмотря на достигнутый прогресс, на фондовом рынке Казахстана по-прежнему
не завершена работа по созданию института центрального контрагента как отдельной организации,
что накладывает дополнительные риски на KASE как инфраструктурную организацию, совмещаю-
щую сразу несколько ключевых функций по организации торгов, клиринговой деятельности и функ-
ций центрального контрагента. В числе одной из наиболее важных проблем – недостаточно эффектив-
но развитая система саморегулирования деятельности профессиональных участников рынка ценных
бумаг.

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ (ВЫВОДЫ)

С целью совершенствования системы надзора за деятельностью профессиональных участников
рынка ценных бумаг в Республике Казахстан предлагается реализовать ряд следующих мероприятий,
представленных на рисунке 4.

Рассмотрим предложенные мероприятия более подробнее.

1. Обязать профессиональных участников рынка ценных бумаг Республики Казахстан создавать в
своей структуре специализированный орган, ответственный за осуществление надзора. Количествен-
ный и качественный состав органа, ответственного за осуществление надзора, определяется професси-
ональным участником с учетом особенностей деятельности профессионального участника, характера
и объемов операций, осуществляемых им при осуществлении профессиональной деятельности, ри-
скам, присущим профессиональному участнику

2. Модернизация системы надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных
бумаг (внедрить принципы IOSCO, IAIS, EIOPA) и ввести средства консолидированного надзора; из-
менить правила осуществления финансовых операций со связанными лицами; наладить систему регу-
лярной оценки и контроля качества активов, потребностей в поддержании ликвидности и рекапитали-
зации.

3. Повышение прозрачности и стабильности деятельности профессиональных участников рынка
ценных бумаг, в частности, необходимо:

- усовершенствовать законодательство по закреплению обязанности участников финансового рын-
ка осуществлять публикацию подробной информации о своей деятельности в сети интернет;
- разработать комплексную стратегию развития финансовых рынков Республики Казахстан, либо
изменить действующую Концепции развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030
года, с учетом современных изменений в мировой экономике;
- усовершенствовать требования к уровню корпоративного управления участников финансового
рынка;
- усилить требования к системе риск-менеджмента участников финансового рынка.

4. Повышение организационной эффективности регуляторов финансового рынка (определить целе-
вую модель функционирования и дорожную карту трансформации регуляторов; разработать систему
специализированных комитетов для каждого регулятора для принятия коллегиальных решений; разра-
ботать стратегию коммуникации всех регуляторов финансового рынка; повысить эффективность сис-
темы выявления неэффективных участников финансового рынка; обеспечить развитие единого центра
компетенции по реализации непрофильных активов).

5. Улучшение координации работы регуляторов и участников финансового рынка (внедрить обмен
информацией по стандарту XBRL (Xtensible Business Reporting Language – открытый стандарт для
представления финансовой отчетности в электронном виде); перейти на электронный документообо-
рот между финансовыми учреждениями; ввести новейшие стандарты ИТ – безопасности на финансо-
вом рынке; разработать процедуры осуществления идентификации клиента без его физического при-
сутствия; обеспечить формирование единой базы данных).

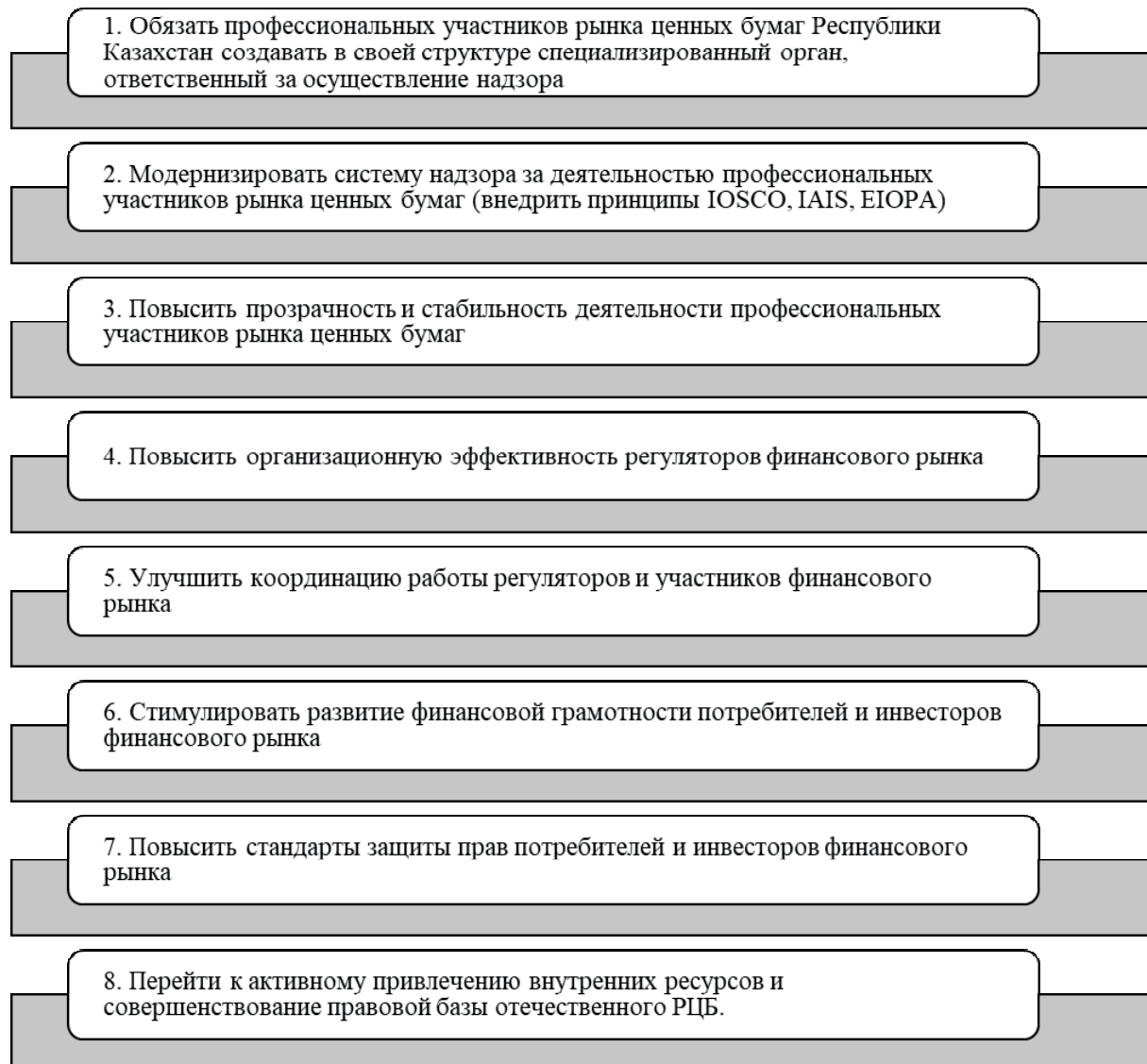

Рисунок 4 – Предлагаемые мероприятия по совершенствованию системы надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг в Республике Казахстан

Примечание – составлено автором

6. Стимулирование развития финансовой грамотности потребителей и инвесторов финансового рынка. Для этого необходимо:

- повысить стандарты раскрытия информации о финансовых услугах;
- установить четкие санкции для участников рынка относительно нарушения прав потребителей финансовых услуг;
- внедрить механизм защиты прав миноритарных акционеров;
- усилить информационную составляющую деятельности Национального банка и АРРФР, направленную на информирование населения и участников финансового рынка с использованием современных средств массовой коммуникации – социальных сетей, телевидения, интернет-СМИ.

7. Повышение стандартов защиты прав потребителей и инвесторов финансового рынка (вместе с участниками рынка и финансовыми организациями разработать материалы программы повышения финансовой грамотности; обновлять материалы по мере развития финансового рынка; развернуть си-

стему информирования и обучения населения финансовой грамотности; регулярно проводить мониторинг уровня финансовой осведомленности граждан и их понимание ключевых отечественных экономических реформ).

8. С целью создания благоприятных условий для деятельности профессиональных участников на РЦБ необходимо перейти к активному привлечению внутренних ресурсов и совершенствование правовой базы отечественного РЦБ. Следует постоянно улучшать имидж Казахстана в глазах иностранных инвесторов, снижать уровень рисков, связанных с громкими финансовыми скандалами и несовершенством действующего законодательства. В подобных условиях следует допустить на казахстанский фондовый рынок ценные бумаги иностранных эмитентов.

Реализация предложенных мероприятий будет способствовать преобразованию системы надзора за деятельностью профессиональных участников рынка ценных бумаг в Казахстане в конкурентоспособную среду, повышению ее устойчивости к внешним воздействиям и обеспечению финансовой стабильности в долгосрочном периоде.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. Адамбекова А. А. Финансовый рынок Казахстана: становление и развитие – Алматы: б/и, 2017. – 368 с.
2. Господарчук Г. Г. Финансовые рынки и финансовые инструменты: Учебное пособие. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2018. – 88 с.
3. Алешина А. В., Булгаков А. Л. Финансовые рынки. Часть 1. Регулирование финансовых рынков: Учебное пособие. – М.: Научный консультант, 2017. – 320 с.
4. Айешева Г. А. Финансовые рынки и посредники: учебное пособие. – Уральск: Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, 2015. – 149 с.
5. Гусева И. А. Финансовые рынки и институты: учебник и практикум для академического бакалавриата. – М.: Юрайт, 2016. – 347 с.
6. Chao X., Ran Q., Chen J., Li T., Qian Q., Ergu D. Regulatory technology (Reg-Tech) in financial stability supervision: Taxonomy, key methods, applications and future directions // *International Review of Financial Analysis*. – 2022. – Vol. 80. – P. 102-123. – DOI: 10.1016/j.irfa.2022.102023.
7. Mertzanis Ch. Financial supervision structure, decentralized decision-making and financing constraints // *Journal of Economic Behavior & Organization*. – 2020. – Vol. 174. – P. 13-37. – DOI: 10.1016/j.jebo.2020.03.004.
8. Mester L. J. The nexus of macroprudential supervision, monetary policy, and financial stability // *Journal of Financial Stability*. – 2017. – № 30. – P. 177-180. – DOI: 10.1016/j.jfs.2017.07.003.
9. Melecky M., Podpiera A. M. Institutional structures of financial sector supervision, their drivers and historical benchmarks // *Journal of Financial Stability*. – 2013. – № 9(3). – P. 428-444. – DOI: 10.1016/j.jfs.2013.03.003.
10. Junevičius A., Puidokas M. Institutional Change of the Supervisory System of the EU Financial Market // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. – 2015. – Vol. 213. – P. 55-60. – DOI: 10.1016/j.sbspro.2015.11.403.
11. Указ Президента Республики Казахстан от 11 ноября 2019 года №203 «О дальнейшем совершенствовании системы государственного управления Республики Казахстан» [Электронный ресурс] // ИС «Параграф» [web-портал]. – 2022. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32553336 (Дата обращения: 20.08.2022).
12. Официальный сайт Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка [Электронный ресурс] // Агентство РК по регулированию и развитию финансового рынка [web-портал]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/about/structure?lang=ru> (Дата обращения: 20.08.2022).
13. Основные приоритеты надзорной политики АРРФР на рынке ценных бумаг [Электронный ресурс] // Агентство РК по регулированию и развитию финансового рынка [web-портал]. – 2022. –

URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/documents/details/275298?lang=ru> (Дата обращения: 20.08.2022).

14. Официальный интернет-ресурс Депозитария финансовой отчетности [Электронный ресурс] // Депозитарий финансовой отчетности [web-портал]. – 2022. – URL: <https://www.dfo.kz/> (Дата обращения: 20.08.2022).

15. Обзор финансового сектора Республики Казахстан За январь 2022 года [Электронный ресурс] // Агентство РК по регулированию и развитию финансового рынка [web-портал]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/documents/details/277029?lang=ru> (Дата обращения: 20.08.2022).

REFERENCES

1. Adambekova, A. A. (2017). *Finansovyy rynek Kazakhstana: stanovlenie i razvitie*, Almaty, 368 p. (In Russian).
2. Gospodarchuk, G. G. (2018). *Finansovye rynki i finansovye instrument*, NIC INFRA-M, Moscow, 88 p. (In Russian).
3. Aleshina, A. V. and Bulgakov, A. L. (2017). *Finansovye rynki. Chast' 1. Regulirovanie finansovykh rynkov*, Nauchnyy konsul'tant, Moscow, 320 p. (In Russian).
4. Ajesheva, G. A. (2015). *Finansovye rynki i posredniki*, Zapadno-Kazakhstanskij agrarno-tehnicheskij universitet imeni Zhangir hana, Ural'sk, 149 p. (In Russian).
5. Guseva, I. A. (2016). *Finansovye rynki i instituty*, Urait, Moscow, 347 p. (In Russian).
6. Chao, X., Ran, Q., Chen, J., Li T., Qian, Q. and Ergu, D. (2022). Regulatory technology (Reg-Tech) in financial stability supervision: Taxonomy, key methods, applications and future directions. *International Review of Financial Analysis*, 80, 102-123, DOI: 10.1016/j.irfa.2022.102023.
7. Mertzanis, Ch. (2020). Financial supervision structure, decentralized decision-making and financing constraints. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 174, 13-37, DOI: 10.1016/j.jebo.2020.03.004.
8. Mester, L. J. (2017). The nexus of macroprudential supervision, monetary policy, and financial stability. *Journal of Financial Stability*, 30, 177-180, DOI: 10.1016/j.jfs.2017.07.003.
9. Melecky, M. and Podpiera, A. M. (2013). Institutional structures of financial sector supervision, their drivers and historical benchmarks. *Journal of Financial Stability*, 9(3), 428-444, DOI: 10.1016/j.jfs.2013.03.003.
10. Junevičius, A. and Puidokas, M. (2015). Institutional Change of the Supervisory System of the EU Financial Market. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 213, 55-60, DOI: 10.1016/j.sbspro.2015.11.403.
11. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 11, 2019 No. 203 «O dal'nejshem sovershenstvovanii sistemy gosudarstvennogo upravlenija Respubliki Kazakhstan». Online.Zakon. Retrieved August 20, 2022, from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32553336 (In Russian).
12. Official website of the Agency of the Republic of Kazakhstan for the regulation and development of the financial market. (2022). Retrieved August 20, 2022, from <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/about/structure?lang=ru> (In Russian).
13. Osnovnye priority nadzornoj politiki ARRFR na rynke cennyh bumag. (2022). Official website of the Agency of the Republic of Kazakhstan for the regulation and development of the financial market. Retrieved August 20, 2022, from <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/documents/details/275298?lang=ru> (In Russian).
14. Official Internet resource of the Financial Statements Depository. (2022). Retrieved August 20, 2022, from <https://www.dfo.kz/> (In Russian).
15. Obzor finansovogo sektora Respubliki Kazakhstan Za janvar' 2022 goda. (2022). Official website of the Agency of the Republic of Kazakhstan for the regulation and development of the financial market. Retrieved August 20, 2022, from <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/documents/details/277029?lang=ru> (In Russian).

IMPROVEMENT OF SUPERVISION OVER THE ACTIVITIES OF PROFESSIONAL PARTICIPANTS OF THE SECURITIES MARKET

A. B. Baimagambetova

Almaty Management University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

Purpose of the research is to determine ways to improve state supervision over the activities of professional participants in the Kazakhstani securities market.

Methodology – the methodological basis of the research consists of the fundamental provisions of economic theory, finance theory, modern concepts of financial intermediation and financial supervision, as well as the theoretical legacy of scientists devoted to the problems of building a system of supervision over the activities of professional participants in the securities market. To solve the tasks set, a complex of general scientific and special research methods was used: scientific abstraction, induction and deduction, analysis and synthesis, logical generalization.

Originality / value of the research – the recommendations proposed in the paper, subject to their practical implementation, will contribute to the transformation of the system of supervision of the activities of professional participants in the securities market in Kazakhstan into a competitive environment, increase its resistance to external influences and ensure financial stability in the long term.

Findings – as a result of the study, a set of recommendations aimed at improving the current system of supervision over the activities of professional participants in the securities market is proposed.

Keywords: supervision, securities market, professional participants, regulation.

БАҒАЛЫ ҚАҒАЗДАР НАРЫҒЫНЫҢ КӘСІБИ ҚАТЫСУШЫЛАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ҚАДАҒАЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ

А. Б. Баймагамбетова

Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты – қазақстандық бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушыларының қызметіне мемлекеттік қадағалауды жетілдіру жолдарын анықтау.

Әдіснамасы – зерттеудің әдіснамалық негізін экономикалық теорияның, қаржы теориясының іргелі ережелері, қаржылық делдалдық пен қаржылық қадағалаудың қазіргі заманғы тұжырымдамалары, сондай-ақ бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушыларының қызметін қадағалау жүйесін құру проблемаларына арналған ғалымдардың теориялық мұрасы құрайды. Қойылған міндеттерді шешу үшін жалпы ғылыми және арнайы зерттеу әдістерінің кешені қолданылды: ғылыми абстракция, индукция және шегеру, талдау және синтез, логикалық жалпылау.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы – жұмыста ұсынылған ұсынымдар оларды іс жүзінде енгізу шартымен Қазақстандағы бағалы қағаздар рыногының кәсіби қатысушыларының қызметін қадағалау жүйесін бәсекеге қабілетті ортаға айналдыруға, оның сыртқы әсерлерге тұрақтылығын арттыруға және ұзақ мерзімді кезеңде қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал ететін болады.

Зерттеу нәтижелері – зерттеу нәтижесінде бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушыларының қызметін қадағалаудың қолданыстағы жүйесін жетілдіруге бағытталған ұсыныстар жиынтығы ұсынылды.

Түйін сөздер: қадағалау, бағалы қағаздар нарығы, кәсіби қатысушылар, реттеу.

ОБ АВТОРЕ

Баймагамбетова Алия Бериковна – докторант PhD, Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: aliyabai88@gmail.com

МРНТИ 71.37.05

JEL Classification: L8

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-4-56-69>

«ТАРБАҒАТАЙ» ҰЛТТЫҚ ПАРКІНІҢ АУМАҒЫНДА ЭКОТУРИЗМДІ
ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ОҢТАЙЛЫ МОДЕЛЬДЕРІ: ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ
МЕН ҰСЫНЫСТАРЫ

А. Б. Қалиева^{1*}, А. С. Ақтымбаева¹, А. Ж. Сапиева¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеудің мақсаты – мақалада жетекші елдердегі экологиялық туризмді дамыту және басқару тәжірибесін жүйелеп, оны Тарбағатай ұлттық паркінде енгізудің оңтайлы моделі қарастырылды.

Әдіснамасы – талдау, салыстыру, жалпылау сияқты жалпы ғылыми әдістері қолдана отырып, зерттеу жұмысы жүргізілді.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы – жүргізілген зерттеу нәтижелер негізінде берілген модельдер Тарбағатай ұлттық паркінде қолдануға қабілетті екенін көрсетті. Ұлттық парктерді дамытудың шетелдік тәжірибесі негізінде «Тарбағатай» ұлттық паркін дамытудың оңтайлы моделі ұсынылды.

Зерттеу нәтижелері. Тарбағатай ұлттық паркін Қазақстандағы жас парктердің бірі болғандықтан, дамыту жұмыстары жүргізіліп жатқанын көруге болады, алайда әлі де болса атқарылуы тиіс жұмыстар тізбегі бар. Шет елдердегі ұлттық парктерді ұйымдастыру және басқару тәжірибесін талдау арқылы оның жекелеген компоненттерін Тарбағатай ұлттық паркі қызметін жетілдіру кезінде пайдалануға болатындығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: экологиялық туризм, экологиялық туризмнің экологиялық қауіпсіз нысандары, табиғатқа бағдарланған туризм, экологиялық туризмді басқарудың әлемдік практикасы, мемлекеттік басқару.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен AP08855888 «Экологиялық туризмді аумақтық ұйымдастыру арқылы Қазақстанның ұлттық парктерінің тұрақты дамуын қамтамасыз ету» жобасы аясында дайындалды.

КІРІСПЕ

Қазіргі туризм индустриясында бірнеше негізгі тенденцияларды бөліп көрсетуге болады, олардың арасында тұрақты және экологиялық туризмге деген сұраныс маңызды орын алуда. И. Н. Панов еңбегінде қазіргі заманғы туристік сала уақыт өткен сайын «тұрақты» туризм түріне айналуға деп көрсетілген. Туристер санының көбеюі курорттар мен бағыттардың экологиялық тазалығына, табиғи кешендер мен туристік ресурстардың сақталу аспектілеріне аса мән беріледі. Сондықтан көптеген елдер үшін экотуризм ұлттық экономиканың негізгі саласы болып табылады.

Экологиялық туризмнің танымалдылығының артуы оған теоретиктердің де, практиктердің де қызығушылығын арттырады. Экотуризмдегі ең танымал зерттеу бағыттары-теориялық зерттеулер (экотуризмнің жекелеген түрлерін сипаттау, экологиялық туризмді дамыту туралы пікірталас мәселелері және осы саланың тұрақтылығы мәселелері) И. Н. Панов, Ю. В. Фаронова, Е. В. Алексеева, Л. И. Егоренков, Г. В. Мишечкин, С. Н. Голубничая, Г. Понеделко, Ю. Квашнин, А. Гутник, О. Трофимова сияқты ресей ғалымдарының еңбектерінде, сондай-ақ экологиялық туризмнің сипаттамасы, жекелеген өңірлердегі, елдердегі экологиялық туризмді басқару мәселелері Н. М. Donohoe, R. D. Needham, P. F. J. Eagles, T. Sandwith, C. Shine, L. Hamilton, D. Sheppard, A. Zalatan, A. R. Gaston, A. Allcock, B. Jones, S. Lane, J. Grant шетел авторларының жұмыстарында көрініс тауып мақаланың әдебиеттер негізін құрады. Сонымен қатар экологиялық туризм туралы энциклопедияларда, заң аясында қолданылып, зерттеу жұмыстарына негіз болды.

Қазақстанда да экологиялық туризм басым бағыт ретінде қарастырылуда. Туристік саланы дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасында (Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы № 406 қаулысымен бекітілген) негіз қалаушы бес тұжырымдаманың бірі «экотуризм және экологиялық ағартуды, оның ішінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда дамыту» мақсаты айқындалды [1]. Сол себепті, COVID-19 пандемиясы және шектеу шаралары жағдайына қарамастан, экологиялық соқпақтардың жұмыс істеуі, жекелеген ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда (ЕҚТА) туризмді дамыту, экологиялық ағарту жөніндегі бағдарламалар және т. б. табысты тәжірибе қалыптасып үлгерді, сондай-ақ, бұрын қол жетімді емес және салыстырмалы түрде қол жетімсіз деп саналған көптеген аймақтар бүгінде туризм саласын белсенді түрде дамытуда.

Бір жағынан, Е. В. Алексеева сияқты орыс зерттеушілерінің еңбегінде туристік ағымның артуы аймақтар мен елді мекендерге көптеген пайда әкеледі, екінші жағынан, экологиялық жүйелердің тұтастығына және экотуризмнің иррационалды дамуына қауіп төндіреді. Сондықтан экологиялық туризмді дамытудың озық тәжірибесін, осы қызмет саласын басқару жүйесін ескеру қажет. Әлемде және жекелеген елдерде ең табысты және осы саладағы заманауи трендтерді ескере отырып, Қазақстанда, әсіресе, Тарбағатай ұлттық паркінде қолданылатын тәжірибені анықтау қажет. Алайда, ескерілуі тиіс факторларды ұмытпау қажет. Мысалы, ауылдық өңірлердегі туризмнің кеңеюіне қарай әлеуметтік-мәдени және экологиялық әсер де арта түсетіні көпшілік мойындаған. Тұрақты даму тақырыбы мен тұжырымдамасының өзі Г. Брундтландтың «Біздің ортақ болашағымыз» (1987) есебінен бастау алады, онда қоршаған ортамен тепе-теңдікте тұрақты әлеуметтік-экономикалық даму тұжырымдамасы алғаш рет дүниежүзілік деңгейде ресми түрде жарияланды. Ықтимал әсерді белгілі бір туристік жобаның немесе бағдарламаның барлық кезеңдерінде негізгі экологиялық, экономикалық және әлеуметтік-мәдени факторларды ескеруді қамтамасыз ету арқылы азайтуға болады, дегенмен іс жүзінде бұл оңай емес.

Тұрақты туризм, әдетте, тұрақты жергілікті экономиканың, жергілікті мәдениеттің және жергілікті ортаның қолайлы және қалауына әсер ету деңгейімен теңгерімді үйлесімін білдіреді. Шын мәнінде пайдалы болу үшін [тұрақты туризм] сонымен бірге онда тұратын және жұмыс істейтін адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуға, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғауға бағытталуы керек.

Сондықтан Тарбағатай ұлттық паркінде экологиялық туризмді дамытудың негізгі принциптерін айқындау қажет әрі экологиялық туризмді дамытудың оңтайлы түрін енгізіп, ұлттық парк аймағының жұмыс істеуін ілгерілету қажет. Осы мақаланың мақсаты да экологиялық туризм саласын басқарудың озық тәжірибелеріне шолу жасап және тәжірибені жинақтау арқылы Тарбағатай ұлттық паркіне сай модельді ұсыну.

ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БӨЛІМІ

Тарбағатай ұлттық паркі – Қазақстандағы ең жас саябақ. Тарбағатай ұлттық паркі Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 27 маусымдағы № 382 Қаулысына сәйкес құрылды [2]. Ұлттық паркті ұйымдастыру үшін негіз: биологиялық және ландшафтық әртүрлілікті сақтау, ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық құндылығы бар бірегей табиғи кешендер мен мемлекеттік табиғи қор объектілерін табиғи қорғау мақсатында пайдалану.

Тарбағатай ұлттық паркі салыстырмалы түрде жаңа бағыт болып табылады, дегенмен ұлттық парк аумағында жұмыстар легі жүргізіліп жатыр. Ауданға тән ерекше табиғи және мәдени ерекшеліктер келушілерді қызықтырды, бірақ қазіргі таңда олардың саны аз, бұл қол жетімділіктің, тиісті ыңғайлылықтың болмауымен және ұлттық парк туралы мәліметтің аз болуымен түсіндіріледі. Аймақты зерттеу нәтижелері 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Аймақты зерттеу нәтижелері

Сипаттама	Тарбағатай ұлттық парк мен орналасқан аумағына сипаттама
Аумағы	143 550,5 гектар
Орналасқан жері	ШҚО Үржар ауданы, Үржар ауылында
Экономикалық қызметтің негізгі түрлері	Ауыл шаруашылығы, туристік қызметтер
Халық саны	78 235
Маусымның созылуы	Маусым айының ортасынан қазан айына дейін
Туризмнің экономикалық маңызы	Төменгіден орташа деңгейге дейін; негізгі қызметтер, соның ішінде тұру, тамақтану, көлік қызметтері
Туризм түрі	Экотуризм / тарихи – мәдени туризм
Ескерту – [3] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған	

Тарбағатай мемлекеттік ұлттық табиғи паркінде (МҰТП) бекітілген 4 туристік маршрут бар. Атап айтқанда: 1 маршрут – «Қарабас», 2 маршрут – «Алет», 3 маршрут – «Әлемді», 4 маршрут – «Қусақ». Төменде маршруттар бойынша қазіргі таңда келген туристер саны көрсетілген (Кесте 2). Маршруттар мен соқпақтардың жалпы мәлімделген ұзындығы – 499 км, жаяу – 13 км, автомобиль жолдары – 486 км құрайды.

Кесте 2 – Жыл бойынша туристер саны, адам (МҰТП деректері бойынша)

Атауы	Жылдары				
	2018	2019	2020	2021	2022
Қарабас	-	-	-	89	290
Әлет	-	-	-	89	290
Әлемді	-	-	-	-	-
Қусақ	-	-	-	-	-
Барлығы	-	-	-	186	580
Ескерту – [3] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған					

Ұлттық парк аумағында турист саны тек 2021 жылдан бастап парк аумағына келіп бастаған, алайда екі жыл ішінде турист саны артты. Себебі, ұлттық парктің құндылығы мен бірегейлігі оның даму мүмкіншіліктерін жоғарлатады: табиғи кешендердің жақсы сақталуы; айтарлықтай ландшафттық әртүрлілік; биологиялық әртүрліліктің жоғары деңгейі; генетикалық ресурстардың бірегейлігі (өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлері, соның ішінде Қызыл кітапқа енгізілген); жоғары рекреациялық жарамдылық (аумақ туризмді қоса алғанда, рекреацияның әртүрлі түрлері үшін тамаша мүмкіндіктерге ие); көркемділік, жоғары эстетикалық қадір-қасиеттер (бірегей визуалды сипаттамалары бар табиғи құбылыстардың едәуір санының болуы, ландшафттың жоғары әртүрлілігі және жалпы рельефтің ерекше эстетикалық қасиеттері, мәдени ландшафттың құнды жерлерінің органикалық қиылысуы); тарихи-мәдени құндылығы (мәдени мұраның аса құнды объектілерінің: тарих, мәдениет, археологияның аса көрнекті ескерткіштерінің болуы) (Кесте 3).

Кесте 3 – Тарбағатай ұлттық паркінде туризмнің даму шарттары

Әсер етуші факторлар	Тарбағатай ұлттық паркінің жағдайы
Туризмді бақылау	Министрлікке, әкімдікке бағынады
Әсер етуші қауымдастықтар	Жергілікті халық, қызметкерлер, белсенді топтар
Әлеуметтік-мәдени салдары	Инфрақұрылымның жақсаруы, жергілікті халықтың мәдени деңгейінің өсуі
Экономикалық салдары	Туризмнен кірістердің жоғарлауы, жаңа жұмыс орындары
Қоршаған ортаға әсері	Экологиялық туризмнің дамуына үлес қосуы
Жергілікті туризмнің болашағы	Оптимистті түрде қарау, дамудың алғашқы кезеңдеріндегі туризм; қоғамдастықтың хабардарлығы мен сыртқы қолдау қажет
Ескерту – [3] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған	

Сондықтан, Тарбағатай ұлттық парк үшін тұрақты дамудың жаңа модельдерін іздеу – бұл инклюзивті процесс. Ол процеске барлық мүдделі тараптар, соның ішінде жергілікті қоғамдастық пен жеке сектор, мемлекет қатысуы керек. Туризмді дамыту қоғамдастық құрудың баяу процесін қажет етеді, әсіресе қарапайым мүдделі тараптардың (тұрғындар, кәсіпкерлер, саясаткерлер және туризмді жақтаушылар) мақсат талаптарымен ұштастырылуы керек. Тарбағатай ұлттық паркінің аймағында шешілуі тиіс белгілі мәселелері мен бірге дамыту мүмкіндіктері жоғары. Себебі, Тарбағатай мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің рекреациялық жағынан маңызы зор, ол өз келушілеріне орасан зор мүмкіндіктер ұсынады. Мұнда ауылдық және ғылыми (ботаникалық, зоологиялық және т. б.), оқу сияқты экологиялық туризмнің түрлерін ұйымдастыруға болады. Геологиялық және палеонтологиялық объектілердің едәуір саны, рельефтің әртүрлі формалары келушілердің едәуір санын тарта отырып, үлкен қызығушылық тудырту мүмкіндігі бар. Бұл нысандар сонымен қатар рекреациялық бірегейлікке ие және танымдық туризмнің ерекше құнды ресурсы болып табылады. Сол себепті, Тарбағатай ұлттық паркінде туризмді дамытуды қолдау келесі әрекеттерде көрсетілуі тиіс:

1) Туризмді заңнамалық және мемлекеттік қолдау. Осыған байланысты, жер заңнамасының аумағында да, шаруашылық пайдаланудан алып тастамай, оның шекарасына енгізілген жерлерде де жалдау қатынастары бөлігіндегі ережелерін нақтылау қажет. Бірінші кезекте күш-жігерді нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру. Экотуристік саланың қоршаған ортаны қорғауға және демалушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге деген қызығушылығы экотуристік маршруттарды, туристік қызметтерді сертификаттауды кеңінен енгізуде көрініс табылуы керек. Бұл үшін ұлттық парк әкімшілігі мен жоғары тұрған билік құрылымдары тарапынан сауатты құрылған және жолға қойылған басқарушылық қызмет қажет.

2) Ұлттық парктің туристік өнімдерін ішкі және сыртқы нарықтарда сату және жылжыту.

3) Ұйымдастырылған туризм мен демалысты ұйымдастыруға жауапты персоналды даярлау және оқыту жүйесін әзірлеу. Бұл жүйеде ұлттық парк серіктестерінің (шенеуніктер, қоғам өкілдері және басқа да мүдделі тараптар) оқыту және біліктілікті арттыру бағдарламаларына қатысуын қарастыру өте пайдалы.

4) Ұлттық парктердің танылуын, олардың табиғат қорғау және рекреациялық мақсатын қамтамасыз ететін тетікті әзірлеу (брендинг тетігі).

Осы тұста, туристік индустрияны дамытудың тұрақтылық мәселелері аса маңызға ие. Туризмнің экологиялық қауіпсіздігі – бұл табиғи аумақтардағы туризмді басқаруда сауатты көзқараспен, сондай-ақ ресурстардың басқа түрлерін тартумен қамтамасыз етілуі мүмкін даму тұрақтылығының көрсеткіштерінің бірі. Сол себепті, Тарбағатай ұлттық паркінің қолайлы модель типінде дамыту қажеттілігінің маңызы жоғарлайды.

Табиғат негізгі туристік ресурс болып табылатын елдер бар, мысалы Солтүстік Еуропаның дамыған мемлекеттері және Африка мен Оңтүстік-Шығыс Азияның дамушы экономикалы елдері. Бірінші жағдайда мемлекеттер экологиялық қауіпсіздікті (және бірінші кезекте экологиялық туризмді) инфрақұрылымдық қамтамасыз етуге, екінші жағдайда мүмкіндігінше көп келушілерді тартуға назар аударады. Бұл табиғи аумақтарда туризмді дамытудың шетелдік тәжірибесін және оның қауіпсіз және тұрақты дамуын зерттеу мәселелеріне көбірек назар аудартуды талап етеді [4].

Көптеген елдерде «жаңа ұрпақ» стратегиялары әзірленуде және енгізілуде, сол арқылы тұрақты туризмнің өзекті мәселелері шешілуде. Қорғалатын аумақтар көптеген ұлттық стратегиялардың негізгі элементі болып табылады, сонымен қатар аумақтарды сақтау ғана емес экологиялық қауіпсіздікті дамыту мақсатын көздейді. Норвегия, Швеция, Португалия, Австралия және тағы басқалар бүгінде тұрақты туризмді дамытушы дестинациялар ретінде орын алуда [4].

Табиғатқа бағытталған туризм түрлері бұқаралық туризмнің жағымсыз салдарын жоюдың тәсілі болған кезде жағымды мысалдарымен қатар табиғи аумақтарды туристік бизнеске тарту олардың деградациясына және рекреациялық қасиеттердің жоғалуына әкелгенде теріс жақтары да бар. Экотуризмді дамыту бойынша прогрессивті нәтижелері бар елдердің: Австралия, Ұлыбритания, Германия, Норвегия, АҚШ, Канада, сондай-ақ экотуризм дамып жатқан елдердің тәжірибесі қызығушылық тудыртады: Кения, Ботсвана, Бразилия, Қытай, Малайзия, Моңғолия және т. б.

Әлемдегі және жекелеген елдердегі экологиялық туризмді басқару тәжірибесіне шолу жасау арқылы, бұл елдердегі экотуризмді дамыту мен басқарудың модельдерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Модельдерді таңдау барысында ескерілген негізгі параметрлер:

- экотуризмді басқарудағы мемлекеттің рөлі;
 - табиғи аумақтардың ауданы, олардың елдердің ауданымен арақатынасы;
 - ландшафттардың түрлену және игерілу деңгейі;
 - туристік индустриядағы және аумақтарды жылжыту бағдарламаларындағы табиғатқа бағыттылық;
 - туристер арасында табиғи аумақтардың қажеттілігі (ішкі немесе келу туризмі үшін басымдылық);
 - табиғи ортадағы туристік ағындарды басқарудың тиісті тәсілдері (жұмсақ, қатал, жоқ);
 - туристік ресурстар жүйесіндегі ЕҚТА-ның орны, оларды пайдалану және туристік салаға тарту ерекшеліктері (ЕҚТА объектілерін басқару ерекшеліктері, ЕҚТА аумақтарын инфрақұрылымдық қамтамасыз ету).
- ЕҚТА объектісінің туристік өнімін жылжыту технологиялары, шаруашылық қызметтің әртүрлі түрлерін аумақтың табиғат қорғау және ағарту функцияларымен үйлестіру мүмкіндіктері.

Нәтижесінде біз осы бағыттағы жетекші елдерде экологиялық туризмді дамытудың моделін анықтадық. Оларды толығырақ қарастыратын болсақ:

Бірінші модель АҚШ, Канада, Австралия және т. б. сияқты елдерге тән, бұл елдерде үлкен аумақтар, урбанизацияның жоғары деңгейі бар, бұл халықтың ірі қалалар мен елді мекендерге шоғырлануы, демек халықтың ел аумағы бойынша біркелкі бөлінбеуіне әкеледі. Табиғи әлеуеттің рекреациялық дамуы бар, бірақ пайдалы қазбаларды өндіру орындарында, ірі ауылшаруашылық кластерлерінде және ірі қалалардың орналасуы мен әсер ету аймақтарында ландшафттар айтарлықтай өзгерді, бұл көптеген жағдайларда көптеген экологиялық проблемаларды тудыруда [5]. Соңғысы экологиялық қауіпсіздікті, оның ішінде туризм арқылы қамтамасыз ету мәселелеріне назар аударады. Басқаша айтқанда, бұл жерде экологиялық туризмді дамытудың драйверлері үлкен табиғи (оның ішінде қорғалатын) аумақтар және халықтың өмір сүру сапасына әсер ететін экологиялық проблемалар болып табылады. Бұл ұлттық туристік өнім құрылымында туризмнің табиғатқа бағытталған түрлерінің маңызды орнын анықтайды. Бұл ретте экодестинацияларға туристік ағынды ішкі және сырттан келетін туристер құрайды.

Экологиялық туризмнің маңызды рөлі мемлекеттің оны дамыту мәселелеріне деген жоғары қызығушылығын тудырады. Сонымен қатар, негізгі экотуристік қызмет ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда, әдетте, ұлттық саябақтарда шоғырланған. Бұл модель елдерінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда экотуризмді дамытудың ұзақ тәжірибесі бар, бұл үлкен алаңдармен бірге туристік

ағындарды жұмсақ реттеуге мүмкіндік береді (бөлу және сауатты логистика, экологиялық бағыттардың әртүрлілігі және ұлттық саябақтардағы қызмет түрлері).

Бірінші модель үшін туристерге қол жетімді ЕҚТА аймақтарында дамыған туристік инфрақұрылымның болуы, мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін қол жетімді маршруттар бар, туристерді орналастыру және демалу аймақтары жабдықталған, гидтер мен аудио нұсқаулықтар жасалған, білім беру бағдарламалары бар әр түрлі жас топтары үшін барлық жағдайлар қарастырылған. Ерекше қорғалатын аумақтарды мемлекеттік органдар басқарады, дегенмен әр түрлі елдерде экологиялық туризм мәселелерінде жеке сектормен және қоғамдық ұйымдармен өзара әрекеттесудің өзіндік ерекшеліктері бар [5].

Мысалы, АҚШ-та экологиялық туризм ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда белсенді дамып келеді, оларды басқару және реттеу әртүрлі ұлттық департаменттердің, сондай-ақ жеке сектордың жауапкершілік аймағында орналасқан. Бұл ежелгі ұлттық парктер елі, шамадан тыс туристік ағымның салдарын азайту, сауатты логистика және табиғи аумақтардағы қызметтің алуан түрлілігі бойынша сәтті тәжірибе жинақталған [6].

Екінші модель Солтүстік Еуропа елдеріне тән: Норвегия, Швеция, Финляндия, Исландия. Бұл урбандалу деңгейі жоғары және халық біркелкі бөлінбейтін дамыған елдер. Алайда қалдықтарды кәдеге жарату мен «жасыл» технологияларды пайдаланудың озық практикасының арқасында мұнда экологиялық проблемалар барынша азайтылады, ал туризм саласында тұтастай алғанда тұрақтылық пен экологиялық қағидаттары белсенді қолданылады [7].

Норвегия экологиялық туризмнің көшбасшыларының бірі болып табылады. Норвегияның қорғалатын табиғи аумақтарында туристерді Солтүстік табиғаттың ерекше әсемдігі, сондай-ақ триатлонды қоса алғанда, экстремалды спорт түрлерімен және көпкүндік жаяу турлар сияқты неғұрлым тыныш іс-шаралармен айналысу мүмкіндігі қызықтырады. ЕҚТА ел аумағының шамамен 15 %-ын алып жатыр. Ерекшеліктер ретінде стандартты емес ЕҚТА басқару жүйесін атап өткен жөн. Ұлттық деңгейде ЕҚТА мәселелерімен қоршаған ортаны қорғау агенттігі (Miljødirektoratet) айналысады. «Табиғи әртүрлілікті сақтау туралы» заңда айқын қоғамдық сипатқа ие ЕҚТА құру рәсімі егжей-тегжейлі сипатталған. Тиісті шешімдердің жобалары алдын ала жарияланады, мүдделі тұлғалармен және жергілікті билік органдарымен талқыланады. ЕҚТА-ны басқарудың жергілікті және аймақтық биліктерді тарта отырып, мемлекетаралық деңгейдегі тәжірибесі, сондай-ақ ЕҚТА мәртебесін құру және өзгерту процесін егжей-тегжейлі реттеу және жариялау назар аударуға тұрарлық [8].

Норвегияда эко-қауіпсіз туризмді дамытудың тағы бір тетігі «экологиялық тұрақты бағыттар» бағдарламасы болып табылады. Экологиялық тұрақты бағыт сертификаты-туристік бағыттар үшін жалғыз скандинавиялық сертификат. Оның мақсаты жергілікті өмір салтына қамқорлықпен, мәдени мұрамен және өңірдің экономикасымен байланысты бастамалар мен кәсіпорындарды дамытуды қолдау және жеке кәсіпкерлер саябақтардың сервистік инфрақұрылымын қолдау және дамыту үшін маңызды, өйткені олар келушілерге қызметтердің негізгі бөлігін ұсынады. Парктердің басшылығы қажетті қолдауды қамтамасыз етеді – мысалы, жыл сайын даулы мәселелер мен одан әрі даму бағыттарын талқылау үшін гидтер жиналысын ұйымдастырады. Парк пен жергілікті ынтымақтастық жергілікті муниципалитеттердің даму драйвері ретінде қызмет етеді [9].

Жетекші елдерде экотуризмді дамытудың үшінші моделі Еуропаның бірқатар дамыған елдерін қамтиды, негізінен Батысты қамтиды. Бұл елдер экономикалық дамудың ұзақ жолынан өтті және олардың аумақтарында антропогендік әсер ету кезінде біршама өзгеріссіз табиғи кешендер аз қалды. Сонымен бірге, ерекше қорғалатын аумақтарды құру алғашқы кезеңдерде жер иелері мен мемлекеттік органдардың жерді экономикалық пайдаланудан шығару ниеті арасында қақтығыстар туды. Сондықтан үшінші модель елдеріндегі ЕҚТА заманауи жүйесі – бұл бірқатар ымыралар мен салмақты шешімдердің нәтижесі. Осының ішінде Ұлыбританияға тоқтайтын болсақ.

Ұлыбритания басқа Еуропа елдеріне қарағанда басқаша ұйымдастырылған. Табиғи аумақтық кешендерді мемлекеттік қорғаудың қалыптасқан жүйесі мөлшері мен шығу тегіне қарамастан, барлық ЕҚТА-ны өз назарында ұстайды. Ауыл шаруашылығын индустрияландыруға байланысты Ұлыбританияның ұлттық парктерінің міндеті шағын фермаларды насихаттау және қолдау болды, онда адам мен табиғат

арасындағы байланысты бұзатын технологияларсыз өзара үйлесімде дамиды. Ұлыбританияның ЕҚТА-ның көпшілігі көп мақсатты ие және қоршаған ортаны қорғау аймақтарын егжей-тегжейлі жіктеу мүмкін емес. Мұнда жабайы табиғаттың белгілі бір сақталуымен экономикалық қызмет белсенді жүргізілуде, дәстүрлі өмір салты бар ауылдар бар, оларға бару, әдетте, ұлттық саябақта болу бағдарламасына кіреді [10].

Ұлыбританияның көптеген саябақтарында демаркацияланған шекаралар жоқ және олар адамдар тұратын және жұмыс істейтін ашық ауылдық жерлер болып табылады. Осылайша, келушілер саябақтың «шекараларына» кіре алады. Бұл тек Ұлыбритания жүйесімен шектелмейді, өйткені бүкіл Еуропада басқа да ұлттық парктердің әртүрлі мысалдарын табуға болады.

Экологиялық туризмді дамытудың төртінші моделі Шығыс Еуропа елдеріне және бұрынғы КСРО республикаларына, соның ішінде бірегей табиғи кешендерді сақтаудың сәтті тәжірибесі қалыптасқан Ресейге тән. Көрші мемлекет Ресейдің дамыту моделін талдайтын болсақ, Ресей Федерациясының ЕҚТА-ны қайта құру нақты және виртуалды кеңістіктегі сыртқы ұйымдастырушылық ортамен өзара әрекеттесу кезінде аумақтарды дамытудың жаңа перспективаларын ашуда. Ресей Федерациясының ЕҚТА-ны жаңа басқаруымен қашықтық деңгейі төмендейді және жергілікті халықтың тіршілігін қамтамасыз ету үшін жаңа ресурс ашылады, жаңа жұмыс орындары құрылады, жас мамандардың кету қарқыны төмендейді. Ресейде экологиялық туризмді ұйымдастырудың негізі ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың дамыған желісі болып табылады. Федералды заң ЕҚТА-ның алты санатын анықтады, олардың үшеуі (қорықтар, ұлттық және табиғи парктер) экотуристік қызметті жоспарлау мен жүзеге асыруда үлкен рөл атқарады. ЕҚТА туризмінің ерекшелігі оның экологиялық білімге және келушілерді оқытуға бағытталуы болып табылады, бұл көптеген ғалымдар, өнер қайраткерлері өткен табиғи ортаның жоғары білім беру және тәрбиелік құндылығына байланысты [11].

Ұлттық парктің басты ерекшелігі «рекреациялық қызметті қамтамасыз етуге және жүзеге асыруға, дене шынықтыру мен спортты дамытуға, сондай-ақ туристік индустрия объектілерін, мұражайлар мен ақпараттық технологияларды орналастыруға» тікелей арналған рекреациялық аймақтың болуы болып табылады. Алайда, ұлттық парктің аумағында рекреациялық қызметті ұйымдастыру арнайы қорғау режимін сақтаған жағдайда ғана мүмкін болатынын ұмытпау қажет. Табиғи парктер өз қызметінің негізгі мақсаттарының бірі-демалыс пен туризмге ие. Заңнамаға сәйкес, табиғи парктер «Ресей Федерациясының субъектілері басқаратын экологиялық рекреациялық мекемелер болып табылады, олардың аумақтарына айтарлықтай экологиялық және эстетикалық құндылығы бар табиғи кешендер мен объектілер кіреді және экологиялық, білім беру және рекреациялық мақсаттарда пайдалануға арналған». Табиғи парктер үлкен дәрежелер жеке білім беру туризмін ғана емес, сонымен қатар келушілердің едәуір санын қамтитын жаппай туризмді дамытуға бағытталған [12].

Осылайша, тандалған модельдер әлемдегі экологиялық туризмді басқарудың озық тәжірибесін жинақтайды. Қазақстандағы индустриясындағы экологиялық туризмді реттеу практикасын есепке алу арқылы, Тарбағатай ұлттық паркінде жұмыс істеу ерекшелігі негізінде жүзеге асырылуы тиіс. Өйткені, көріп отырғанымыздай, басқарудың әр моделі барлығы бірдей қолайлы емес, алайда оның ішінде белгілі ерекшеліктерін қолдануға болады.

Нәтижелермен талдау. Осы талданған модельдер негізінде, Тарбағатай ұлттық паркінде практикалық жүзінде шетелдік тәжірибені қолдану керек. Себебі, Тарбағатай ұлттық паркі жаңадан ашылған парк болғандықтан, шетелдік және отандық тәжірибе аса маңызды болып табылады. Экологиялық туризмді дамытудың озық тәжірибелерін талдау негізінде, Тарбағатайда мүмкін бейімделу үшін бірнеше ұсыныстар жасауға болады. ЕҚТА-ны дамыту құралдарының тиімділігін дәлелдегендер арасында:

- Экологиялық ағарту әлеуметтік-мәдени бағдарламалау құралы ретінде. келушілерді экологиялық туризм қағидаттары, ЕҚТА өңір, ел және бүкіл әлем ауқымында табиғи мұраны қорғау және сақтау қажеттігі, биоалуантүрлілікті сақтаудың маңыздылығы туралы ақпараттандыруға бағытталған түрлі бағдарламалар мен іс-шаралар ЕҚТА-ға бару тәжірибесін байытуға және ЕҚТА-ға бару модельдерін қалыптастыруға көмектеседі және қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауды қалыптастырады;

- Шағын және орта кәсіпорындармен жұмыс сервистік толтыру құралы. Мұндай кәсіпорындарды ЕҚТА-да сервистік қызмет көрсетуге тарту жергілікті экономиканың дамуына және табиғи аумақтың бірегейлігін қалыптастыруға ықпал етеді.

- Аумақты функционалды ұйымдастыру құралы ретінде икемді аймақтарға бөлу. Мұндай аймақтарға бөлу табиғатты пайдаланудың оңтайлы режимдерін құруға мүмкіндік береді. ЕҚТА-ның жекелеген учаскелері жеке меншікте болуы мүмкін екенін халықаралық тәжірибе көрсетіп отыр. Мысалы, Тарбағатай ұлттық паркінде қазіргі таңда төрт туристік маршруты бар және негізгі аумағы – 143 550,5 га жерді алып жатыр. Бұл аумақты жалға беретін болса, бұл ұлттық паркке табыс көзін жоғарлатып, экономикалық тиімділігін жоғарлатады.

- Туристтің тәжірибесін жылжыту құралы ретінде басқару. Осы тұжырымдама аясында табиғи аумаққа бару – бұл сапарға дейін басталатын, демалыс орнын таңдағанда аумақпен танысудан басталатын және одан кейін жалғасатын күрделі тәжірибе. Ол үшін интернет-арналар (веб-сайттар, әлеуметтік желілер) арқылы жұмыс істеу есебінен келушілермен тұрақты коммуникация орнату және ниеттестік бағдарламаларын қалыптастыру қажет [13]. Орналастыру және жылжыту сияқты жеке элементтермен жұмыс істеу үшін ғана емес, ЕҚТА-ға барудың жалпы әсеріне ерекше назар аудару керек. Себебі қазір Тарбағатай ұлттық паркінің танымалдылығы өте аз, бұл маркетингтік құралдардың тиімді жасалмай жатқандығын, әрі жас парк екенін ескере отыра, ел ішінде танымалдылығын арттыруға мүмкіндік береді.

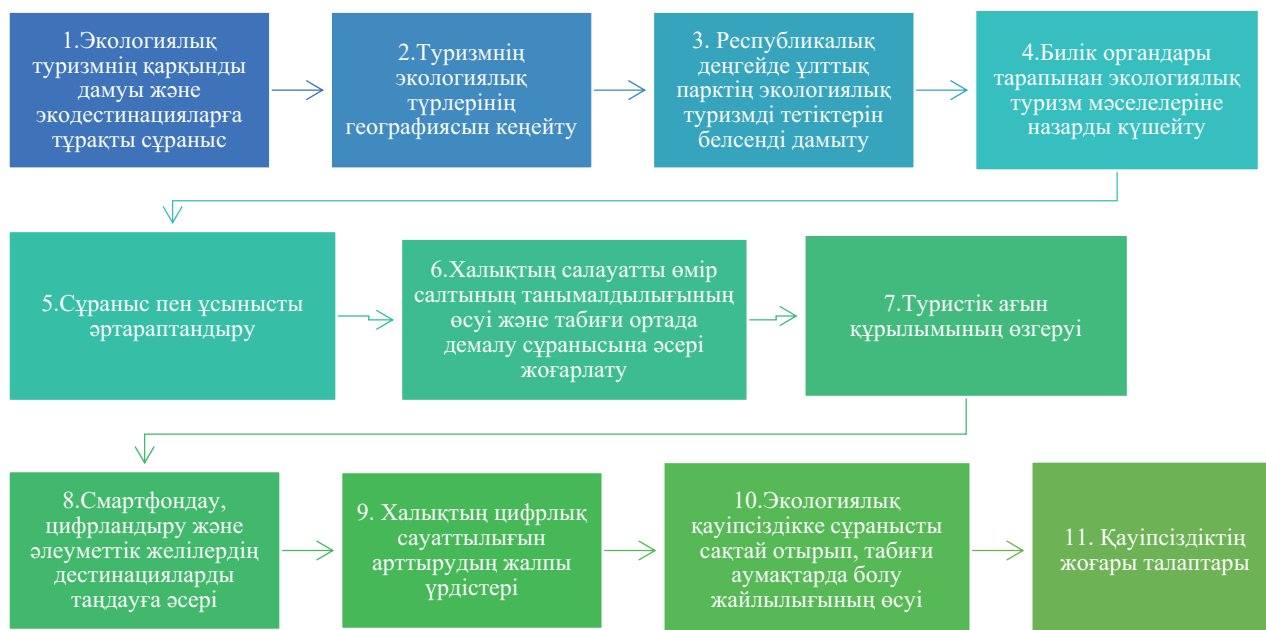
- Билік органдары тарапынан экологиялық туризм мәселелеріне назарды күшейту, нормативтік-құқықтық тетіктер, стандарттау және сертификаттау жүйелері арқылы экотуризмді басқару құралдарын кеңейту, туристік ағындарды басқаруда жұмсақ тәсілдің қатаң, аймақаралық өзара іс-қимылдан басым болуы, әртүрлі деңгейдегі және мақсаттағы экологиялық маршруттарды дамыту мәселелеріне қызығушылықты арттыру. Мемлекеттік қолдаусыз ұлттық парк аймағында экотуризмді дамыту мүмкін емес [14]. Тарбағатай ұлттық паркінде де дәл сондай жергілікті билік өкілдерінен бастап, республикалық деңгейге дейін қолдаулар көрсетілуі тиіс.

- Халықтың цифрлық сауаттылығын арттырудың жалпы тенденциялары көптеген экологиялық қауіпсіз бағыттардың туризмді дараландыру тенденциясын ескере отырып, саяхатшылар үшін мобильді қосымшалар жасауына әкелді. Дестинацияның ақпараттық қолжетімділігі неғұрлым жоғары болса, туристер арасында оның танымалдығы соғұрлым жоғары болады. Сондықтан Тарбағатай аймағы туралы көп жақты ақпаратты таратып танымалдылық деңгейін арттыру қажет.

Тарбағатай ұлттық паркінде қазіргі даму сатысында ілгерілеу аса көрінеді. Тарбағатай МҰТП аумағы түрлі тарихи кезеңдерге жататын археология, тарих және мәдениет ескерткіштеріне бай. Олар ресми түрде мемлекет тарапынан ерекше қорғалмайтындығына қарамастан, олардың барлығы үлкен тарихи-мәдени маңызға ие және болашақ ұрпақ үшін мұқият қарауды, мұқият зерттеуді және сақтауды қажет етеді. Ұлттық парк аумағының рекреациялық құндылығын талдау экологиялық туризмнің көптеген түрлерін (ауылдық, ғылыми, оқу және т.б.) ұйымдастыруға болатындығын көрсетті [15]. Тарбағатай МҰТП-нің барлық кластерлік учаскелерінің Шығыс Қазақстан облысының ірі өнеркәсіптік орталықтарынан едәуір қашықтығына, халықтың тығыздығының аздығына, жол инфрақұрылымының нашар дамығанына және табиғи ресурстарды ұтымды пайдаланудың тарихи қалыптасқан жүйесіне байланысты іс жүзінде бүкіл аумақ табиғи жағдайда сақталған. Тек жоғарыдағы көрсетілген модельдер негізінде ұлттық парк аумағын дамыту қажет. Аймақтың табиғи экожүйелерінің тұрақты дамуы мен жұмыс істеуі үшін түбегейлі фондық және экономикалық қызметке тартылған трансформацияланған табиғи кешендер арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажет. Ұлттық парктің экожүйелері биоалуантүрлілік пен құрылымның ерекшелік эталоны болып қалуы тиіс [16].

Осылайша, талдаған модельдер әлемдегі экологиялық туризмді басқарудың озық тәжірибесін жинақтайды. Қазақстан индустриясында экологиялық туризмді реттеу практикасын есепке алу негізінде жүзеге асырылуы тиіс экодестинациялардың жұмыс істеу ерекшелігіне негізделген. Жоғарыда талданған экологиялық туризмді ұйымдастырудың модельдері бәрі бірдей Тарбағатай ұлттық паркі үшін қолайлы емес, алайда әр модельден ұлттық парк үшін қолайлы жағын алып, адаптивті модельін ретінде қарастыра отыра, ұсынуға болады.

Сонымен қатар, алдыңғы қатарлы тәжірибелерді, сараптамалық пікірлерді және туризм индустриясының жалпы тенденцияларын зерттеу негізінде Тарбағатай ұлттық паркінде адаптивті модель (Сурет 1):

Сурет 1 – Тарбағатай ұлттық паркін дамытудың оңтайлы моделі

Примечание – авторлармен жасалған

Осы оңтайлы модельді қолдану үшін Тарбағатай ұлттық паркінің алдында бірнеше мақсаттар бар:

- Ұлттық паркті басқарудың ұзақ мерзімді мақсаты парктің барлық басқа міндеттері мен осы түпкі мақсатқа қол жеткізуге бағытталған ілеспе іс-шаралар бағынатын парктің табиғи кешендері мен экожүйесін табиғи (бұзылмаған) жай-күйде сақтау болып табылады;

- МҰТП-ны басқарудың екінші ұзақ мерзімді мақсаты ұлттық парктің аумақты аймақтарға бөлуге сәйкес қорғалатын табиғи кешендерді, табиғи және тарихи объектілерді экологиялық-ағарту, ғылыми, туристік, рекреациялық және шектеулі шаруашылық мақсаттарда реттеп, шектеулі және ғылыми негізделген пайдалануы болып табылады.

- МҰТП-ны ұзақ мерзімді басқарудың үшінші мақсаты қорғау аймағындағы табиғи ресурстарды теңгерімді шаруашылықта пайдалануға қол жеткізу, бөгде шаруашылық қызметті реттеу, МҰТП-ның қорғалатын аумағына теріс әсердің алдын алуға ғана емес, МҰТП-ның күзет аймағында тұратын жергілікті халықтың орнықты тіршілігін қамтамасыз етуге де ықпал ететін шаруашылық жүргізудің балама бағыттарын енгізу болып табылады.

Қазіргі уақытта ұлттық парк аумағында инвестициялар тарту және ЕҚТА арнайы құралдарын пайдалану кезінде (мемлекеттік-жеке меншік әріптестік шеңберінде) туристік-рекреациялық инфрақұрылымның бірқатар объектілерін құруға мүмкіндік бар. Бұдан басқа, парк аумағында туризм мен рекреацияны дамыту мақсатында шарттық талаптармен ұзақ мерзімді не қысқа мерзімді пайдалануға саябақ бере алатын бірқатар учаскелер бар, дамытудың экономикалық тұрғыда тиімдісі болып табылады.

Ұлттық парк қызметінің тиімділігін арттыру үшін қолда бар инженерлік желілер мен коммуникацияларды (жолдар, су құбырлары, кордондар) жақсарту, сондай-ақ жаңаларын (кордондар мен қонақ үйлер жүйесін) құру қажет.

МҰТП-да туристік және рекреациялық қызмет белсенді дамуда, қолданыстағы туристік бағыттар бар. Қазіргі уақытта саябаққа келушілер санының үнемі өсіп отыратындығына байланысты танымал табиғи-аумақтық кешендерді сақтау үшін туристік бағыттардың санын және олардың орналасу дәрежесін арттыру қажет, бұл рұқсат етілген рекреациялық сыйымдылықты арттырады.

МҰТП қызметінің тиімділігін жақсарту үшін материалдық-техникалық базаны кеңейту қажет. Оған бірден бір әсер ететін мемлекет және инвесторларды тарту болып табылады. Сондықтан жоғарыда көрсетілген модельдер негізінде әрекет жасау қажет.

Сонымен қатар, зерттеу жергілікті туристік индустрияға терең интеграцияланған қауымдастық жергілікті туристік қызметтер мен өнімдерді ұсынуға оң әсер ету әлеуетін арттыра алатындығын көрсетеді. Сонымен қатар, муниципалды және ұлттық үкіметтердің қолайлы қолдауы мен саясаты тұрғындардың көп бөлігі жергілікті туристік іс-шаралардан пайда көретініне кепілдік бере алуы қажет. Кең ауқымды демократиялық шеңберлер мен тетіктер туризмді және оның меншігін басқаруға жергілікті бақылауды қамтамасыз етуі керек, бірақ ішкі және сыртқы күштер мен мүдделер мұндай бақылауға теріс әсер етуі мүмкін. Туризмді дамыту «катализаторлары» жергілікті тұрғындарды шабыттандыруға және ынталандыруға қызмет ете алады. А. Allcock, V. Jones, S. Lane және J. Grant атап өткендей, арнайы делдалдық одақтар жергілікті тұрғындарының туризмді бақылауды сақтап қалуына ықпал етеді [17]. Сонымен қатар, индивидуализм мен тұтынушылықтың өсуі қоғамдағы үйлесімділікке нұқсан келтіріп, жергілікті бақылауды әлсіретуі мүмкін. Бірақ туризм-бұл екі ұшы бар таяқ. Қоғамға және жеке адамдарға пайда әкелу арқылы ол жергілікті дәстүрлерді әлсіретіп немесе жойып, сол арқылы адамдар тәуелді болатын әлеуметтік және экологиялық ортаға нұқсан келтіруі мүмкін. Жоспарлау мен дамудың алғашқы кезеңдерінен бастап күнделікті басқаруға дейінгі жергілікті туристік секторға белсенді араласатын, яғни интеграцияланған ауылдық қауымдастықтар туризмнің жалпы тұрақтылығын арттыруға және жағымсыз әсерлерді азайтуға мүмкіндік береді. Бұрын оқшауланған қауымдастықтардағы әлеуметтік толқулар мен жаһандану сияқты факторлар табыс алу мүмкіндігі өскен сайын шиеленіс тудыруы мүмкін. Туризмді дамытудың бастапқы кезеңінде, жергілікті туризмді қорғаушылардың қолдауымен қоғамдастықтың интеграциясын ынталандырудың маңыздылығы көрсетілген. Егер интеграция процесінде ұзақ уақыт кідірістер пайда болса, бұл аймақтың дамуына кері әсер береді. Бұл сценарийде интеграциялық әлеует жергілікті кәсіпкерлер мен билік өкілдері өздерінің жеке үлестерін нығайту қажет. Қолдау болмаса, тұрақты туризм саласындағы кез-келген бастама күтілетін мақсаттарынан алыс болуы мүмкін. Ықтимал қарсыластар, егер олардың қолдауы ертерек алынған болса, осы тұрақты туризм жобасының ең ынталы жақтаушылары бола алады.

Алайда, бұл процесті шешім қабылдауда айтарлықтай бақылауға немесе әсер ететіндердің, әсіресе қоғамның ең жақсы мүдделеріне қауіп төндірмейтіндердің мүддесі үшін айналып өтуге немесе пайдалануға болмайды. Жергілікті тұрғындардың қоғамдастықты дамыту контекстіндегі мүмкіндіктері теңдеудің барабар туристік сұраныс пен ресурстар сияқты бөлігі болып табылады.

Кейбір қауымдастықтар үшін дәстүрлі білім мен байырғы мәселелерді ескеру туризмге тұрақты көзқарас үшін өте маңызды. Қоғамдастықтың тұрақты туризмге интеграциясы туралы терең түсінік беру үшін кем дегенде екі жолды зерттеуге болады. Біріншіден, қауымдастықтың интеграциясы тұрақты туризммен байланысты экологиялық параметрлерге қандай әсер етеді? Екіншіден, үлкен әлеуметтік интеграция жергілікті тұрғындардың мүддесі үшін туризмді дамытуға ықпал ете ме?

Қорытындылай келе, ЮНЕСКО-ның жақында берген анықтамасы бойынша [18] қоғамдық туризмді мадақтау практикасы тұрақты дамуға бет бұра ма, әлде туризмнің өзі көптеген ішкі және сыртқы әсерлер мен өзгерістерге байланысты құлдырай ма, жоқ па, уақыт көрсетеді. Тарбағатай аймағында қауымдастықтар туристік талғамдардың қыңырлығы мен құмарлықтарын жеңе алуы үшін жергілікті тұрғындар өмір сүрудің әртүрлі стратегияларын, сондай-ақ олардың қоғамдық ұйымдарын қолдауы керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тарбағатай ұлттық паркінде экотуризмнің қазіргі жағдайын ескере отырып, осы бағыттағы жұмысты жандандыру үшін шаралар тізбегін қолдану қажет:

1) орнықты даму ережелерін қолдану, атап айтқанда туризм жөніндегі ережелерді мемлекеттік деңгейде бекіту;

2) орнықты даму теориясы мен практикасы мәселелері бойынша басқа да ұлттық парктермен ынтымақтастық және тәжірибе алмасу, олардың әдістері мен құралдарын бейімдеу;

3) халықтың экологиялық санасының деңгейін арттыру, қоршаған ортаның сапасы туралы ақпаратты тарату және оны қорғау әдістері болып табылады;

4) табиғат қорғау қызметін экономикалық және құқықтық қолдау болып табылады;

5) үкіметтік емес ұйымдарды қолдау арқылы халықтың табиғат қорғау бастамаларын ынталандыру болып табылады;

6) туризмнің қоршаған ортаға әсерін бағалау, дестинациялар үшін туризмді тұрақты дамыту индикаторларының жиынтығын айқындау, экологиялық менеджмент және экологиялық аудит, орнықты даму тәсілдерін қолданатын кәсіпорындар үшін сертификаттау жүйесін әзірлеу сияқты құралдарды неғұрлым тиімді пайдаланған жөн.

Қорытындылай келе, Тарбағатай ұлттық паркі бүгінгі таңда жас болғанымен, туристік әлеуеті өте жоғары табиғи парктер қатарына кіреді. Сол себепті табиғи парк аумағында дұрыс жоспарланған эко-туризм осы аймақтың болашақта ірі туристік дестинация ретінде қалыптасуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТЕР ТІЗІМІ

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 10 ноября 2000 года № 1692 О Концепции развития и размещения особо охраняемых природных территорий Республики Казахстан до 2030 года. Утратило силу постановлением Правительства Республики Казахстан от 10 сентября 2010 года № 924 [Электронды ресурс] // Әділет [web-сайт]. – 2000. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P000001692_ (Қарау уақыты: 15.07.2022).

2. «Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрлігі Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі комитетінің «Тарбағатай» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі» республикалық мемлекеттік мекемесін құру туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 27 маусымдағы № 382 қаулысы [Электронды ресурс] // Әділет [web-сайт]. – 2018. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000382> (Қарау уақыты: 15.07.2022).

3. Парк жайында [Электрондық ресурс] // «Тарбағатай» ұлттық паркінің ресми сайты [web-сайт]. – д. ж. – URL: <https://tarbagatai-park.kz/kz/> (Қарау уақыты: 15.07.2022).

4. Панов И. Н. Экологический туризм и его роль в устойчивом развитии территорий // Теория и практика международного туризма: Сб. науч. ст. / под ред. А. Ю. Александровой. – М.: КноРус, 2013. – 250 с.

5. Фаронова Ю. В. Экологический туризм в Австралии // Новое слово в науке и практике: гипотезы и апробация результатов исследований. – 2016. – № 22. – С. 13-17.

6. Алексеева Е. В. Экологический туризм: проблемы и перспективы: учебное пособие. – М.: Пресс, 2015. – 566 с.

7. Егоренков Л. И. Экология туризма и сервиса: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2013. – 234 с.

8. Мишечкин Г. В., Голубничая С. Н. Экологический туризм на урбанизированных территориях // Сервис в России и за рубежом. – 2017. – № 7(77). – С. 85-98.

9. Понеделько Г., Квашнин Ю., Гутник А., Трофимова О. Экологический туризм в странах Южной Европы // Мировая экономика и международные отношения. – 2018. – № 62(2). – С. 73–82.

10. About IUCN [Электронды ресурс] // Официальный Интернет-сайт Международного союза охраны природы IUCN [web-сайт]. – д.ж. – URL: <https://www.iucn.org/theme/world-heritage> (Қарау уақыты: 15.07.2022).

11. Экотуризм: виды экологического туризма [Электронды ресурс] // Туристический портал Тюмени: энциклопедия [web-сайт]. – д.ж. – URL: <http://travel72.ru/articles/66> (Қарау уақыты: 15.07.2022).

12. World Tourism Organization. Compendium of Best Practices and Recommendations for Ecotourism in Asia and the Pacific. – UNWTO, Madrid, 2012. – 134 p. – DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284414260>.

13. Donohoe H. M., Needham R. D. Ecotourism: The Evolving Contemporary Definition // *Journal of Ecotourism*. – 2016. – № 5(3). – P. 192-210.
14. Eagles P. F. J. Nature-based tourism management // In: *Contemporary Perspectives on Tourism*. Department of Geography Publication Series. – Waterloo, ON: Department of Geography, University of Waterloo, 2001. – P. 181-232.
15. IUCN. Guidelines for Protected Area Management Categories. – CNPPA with the assistance of WCMC. IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK, 1994. – 261 p.
16. Sandwith T., Shine C., Hamilton L., Sheppard D. Transboundary protected areas for peace and cooperation. – IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK, 2001. – 111 p.
17. Zalatan A., Gaston A.R. Soft Ecotourism: The Substitution Effect // *The Tourist Review*. – 1996. – № 51(4). – P. 42-48. – DOI: <https://doi.org/10.1108/eb058235>.
18. Allcock A., Jones B., Lane S., Grant J. National ecotourism strategy. – Commonwealth Department of Tourism. Canberra AGPS, 1994. – 68 p.

REFERENCES

1. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 10 noyabrya 2000 goda № 1692 O Koncepcii razvitiya i razmeshcheniya osobo ohranyaemykh prirodnym territoriy Respubliki Kazahstan do 2030 goda. Utratilo silu postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 10 sentyabrya 2010 goda № 924. (2000). Adilet. Retrieved July 15, 2022, from https://adilet.zan.kz/rus/docs/P000001692_ (In Russian).
2. «Kazakstan Respublikasynyn Auyl sharuashylygy ministrlygi Orman sharuashylygy zhane zhanuarlar duniesi komitetinin "Tarbagataj" memlekettik ulttyk tabigi parki» respublikalyk memlekettik mekemesin kuru turaly Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2018 zhylygy 27 mausymdagy № 382 kaulysy. (2018). Adilet. Retrieved July 15, 2022, from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000382> (In Kazakh).
3. Park zhajynda. (n.d.). Official site of "Tarbagatai" National Park. Retrieved July 15, 2022, from <https://tarbagatai-park.kz/kz/> (In Kazakh).
4. Panov, I. N. (2013). *Ekologicheskij turizm i ego rol' v ustojchivom razvitii territorij. Teoriya i praktika mezhdunarodnogo turizma*: Sb. nauch. st. Ed. by. A. Yu. Aleksandrova. KnoRus, Moscow, 250 p. (In Russian).
5. Faronova, Yu. V. (2016). *Ekologicheskij turizm v Avstralii. Novoe slovo v nauke i praktike: gipotezy i aprobaciya rezul'tatov issledovanij*, 22, 13-17 (In Russian).
6. Alekseeva, E. V. (2015). *Ekologicheskij turizm: problemy i perspektivy: uchebnoe posobie*. Press, Moscow, 566 p. (In Russian).
7. Egorenkov, L. I. (2013). *Ekologiya turizma i servisa: Uchebnoe posobie. Finansy i statistika*, Moscow, 234 p. (In Russian).
8. Mishechkin, G. V. and Golubnichaya, S. N. (2017). *Ekologicheskij turizm na urbanizirovannyh territoriyah. Servis v Rossii i za rubezhom*, 7(77), 85-98 (In Russian).
9. Ponedelko, G., Kvashnin, Yu., Gutnik, A. and Trofimova, O. (2018). *Ekologicheskij turizm v stranah Yuzhnoj Evropy. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya*, 62(2), 73–82 (In Russian).
10. About IUCN. (n.d.). IUCN official website. Retrieved July 15, 2022, from <https://www.iucn.org/theme/world-heritage>.
11. Ekoturizm: vidy ekologicheskogo turizma. (n.d.). Tourist portal of Tyumen: encyclopedia. Retrieved July 15, 2022, from <http://travel72.ru/articles/66> (In Russian).
12. World Tourism Organization. (2012). *Compendium of Best Practices and Recommendations for Ecotourism in Asia and the Pacific*. UNWTO, Madrid, 134 p., DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284414260>.
13. Donohoe, H. M. and Needham, R. D. (2016). Ecotourism: The Evolving Contemporary Definition. *Journal of Ecotourism*, 5(3), 192-210.
14. Eagles, P. F. J. (2001). Nature-based tourism management. In: *Contemporary Perspectives on Tourism*. Department of Geography Publication Series. Waterloo, ON: Department of Geography, University of Waterloo, 181-232.

15. IUCN. (1994). Guidelines for Protected Area Management Categories. CNPPA with the assistance of WCMC. IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK, 261 p.
16. Sandwith, T., Shine, C., Hamilton, L. and Sheppard, D. (2001). Transboundary protected areas for peace and co-operation. IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK, 111 p.
17. Zalatan, A. and Gaston, A. R. (1996). Soft Ecotourism: The Substitution Effect. *The Tourist Review*, 51(4), 42-48, DOI: <https://doi.org/10.1108/eb058235>.
18. Allcock, A., Jones, V., Lane, S. and Grant, J. (1994). National ecotourism strategy. Commonwealth Department of Tourism. Canberra AGPS, 68 p.

OPTIMAL MODELS OF ECOTOURISM ORGANIZATION ON THE TERRITORY OF THE TARBAGATAI NATIONAL PARK: APPLICATION POSSIBILITIES AND RECOMMENDATIONS

A. B. Kaliyeva^{1*}, A. S. Aktymbaeva¹, A. Zh. Sapiyeva¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose systematization of the practice of development and management of ecological tourism in leading countries and consideration of the optimal model for its implementation in the Tarbagatai National Park.

Methodology. Research work was carried out using such general scientific methods as analysis, comparison, generalization.

The originality / value the conducted study showed that the models presented on the basis of the results can be used in the Tarbagatai National Park. Based on foreign experience in the development of national parks, an optimal model for the development of the Tarbagatai National Park is proposed.

Findings. Since the Tarbagatai National Park is one of the young parks in Kazakhstan, it is clear that work is underway to develop it, but there is still a number of works that need to be done. An analysis of the practice of organizing and managing national parks abroad allows us to conclude that its individual components can be used to improve the activities of the Tarbagatai National Park.

Keywords: ecological tourism, environmentally safe foundations of ecological tourism, nature-oriented tourism, world practice of ecological tourism management, public administration.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the project AP08855888 «Ensuring the sustainable development of national parks of Kazakhstan through the territorial organization of ecological tourism» with funding from the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

ОПТИМАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ ОРГАНИЗАЦИИ ЭКОТУРИЗМА НА ТЕРРИТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ПАРКА «ТАРБАГАТАЙ»: ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ И РЕКОМЕНДАЦИИ

А. Б. Қалиева^{1*}, А. С. Ақтымбаева¹, А. Ж. Сапиева¹

¹Казахский национальный университет им аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – систематизация практики развития и управления экологическим туризмом в ведущих странах и рассмотрение оптимальной модели его внедрения в Тарбагатайском национальном парке.

Методология. Проводилась исследовательская работа с использованием таких общенаучных методов, как анализ, сравнение, обобщение.

Оригинальность / ценность исследования проведенное исследование показало, что модели, представленные на основе результатов, способны использоваться в Тарбагатайском национальном парке. На основе зарубежного опыта развития национальных парков предложена оптимальная модель развития национального парка «Тарбагатай».

Результаты исследования. Поскольку Тарбагатайский национальный парк является одним из молодых парков Казахстана, видно, что ведутся работы по его развитию, но есть еще ряд работ, которые необходимо выполнить. Анализ практики организации и управления национальными парками за рубежом позволяет сделать вывод о том, что отдельные его компоненты могут быть использованы при совершенствовании деятельности Тарбагатайского национального парка.

Ключевые слова: экологический туризм, экологически безопасные основы экологического туризма, природоориентированный туризм, мировая практика управления экологическим туризмом, государственное управление.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта AP08855888 «Обеспечение устойчивого развития национальных парков Казахстана через территориальную организацию экологического туризма» при финансировании Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Қалиева Аида Болатханқызы – 2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, email: aida_kalieva97@mail.ru*

Ақтымбаева Алия Сағындыковна – география ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, email: alia_79-30@mail.ru

Сапиева Акмарал Женисбаевна – аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, email: mashok_1993@mail.ru

MPHTI: 06.71.15

JEL Classification: M14

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-4-70-81>

МАРКЕТИНГОВАЯ ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ НА РАЗВИТИЕ МАЛОГО БИЗНЕСА

А. О. Туреханова^{1*}, О. Ж. Устенова²

¹Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Республика Казахстан

²Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

В статье систематизированы понятия малый бизнес, проведено исследование по выявлению взаимосвязи между корпоративной социальной ответственностью (далее – КСО) и развитием малого бизнеса.

Цель исследования – протестировать и выявить какие внешние или внутренние элементы КСО наиболее сильно влияют на малый бизнес. Основная цель нашей работы показать, как корпоративная социальная ответственность влияет на эффективность фирмы.

Методология исследования – В исследовании было проанализировано 100 малых предприятий на основе опроса. Построена модель, которая состоит из внешней и внутренней КСО, протестировали 5 гипотез. В исследовании применялась программа SmartPls.

Оригинальность / ценность исследования – Выявлено влияние корпоративной социальной ответственности на развитие малого бизнеса в стране. Предложена гипотеза по КСО, которая имеет прямую связь с результатами малого бизнеса.

Результаты исследования свидетельствуют о положительном влиянии КСО на малые предприятия. Мы обнаружили, что КСО положительно влияет как на рыночную эффективность, так и на текущую прибыльность (Внешняя КСО на рыночную эффективность, $\beta=0.405$, $p=0.000$, на текущую прибыльность $\beta=0.404$, $p=0.000$; Внутренняя КСО на рыночную эффективность, $\beta=0.492$, $p=0.000$, на текущую прибыльность $\beta=0.490$, $p=0.000$).

Результаты этого исследования могут быть использованы предпринимателями, руководителями высшего звена, а также научными сотрудниками, которые занимаются исследованиями в вопросах повышения эффективности малого бизнеса путем применения КСО для получения устойчивого конкурентного преимущества. Авторский вклад заключается в выявлении влияния применения КСО на эффективность деятельности фирмы.

Ключевые слова: малый бизнес, предпринимательство, корпоративная социальная ответственность, маркетинг.

ВВЕДЕНИЕ

Корпоративная социальная ответственность – это идея устойчивого развития, связанная с различными уровнями общества, от вопросов окружающей среды до социального обеспечения, образования и глобального потепления [1]. Корпоративная социальная ответственность включает в себя ряд элементов: спонсорство, благотворительные мероприятия и волонтерство, а также другие виды творческой деятельности [2; 3]. Для маркетингового планирования важная и самая существенная часть, если предприятие имеет в стратегии участие в мероприятиях для повышения корпоративной социальной ответственности. Многие многонациональные корпорации продвигают глобальные предприятия для выполнения корпоративной социальной ответственности как важной и неотъемлемой части деловой деятельности [4; 5]. Корпоративная социальная ответственность играет важную роль в маркетинге и брэндинге бизнеса и постепенно стала одной из составляющей маркетинга, в которой больше внима-

ния уделяется финансированию и экологической ответственности в корпоративной социальной ответственности [6; 7]. Участие в мероприятиях по корпоративной социальной ответственности принесет бизнесу большие преимущества, такие как продвижение имиджа, развитие бренда, увеличение продаж, формирование репутации и изменение отношения потребителей [8; 9]. КСО представляет собой многомерную структуру, состоящую из трех основных частей, цель которой: (1) помочь бизнесу работать на прозрачной основе (2) помочь принять все продуманные решения по интересам заинтересованных сторон и (3) создание положительной способности активно приносить пользу обществу в добровольном духе, превосходя социальные ожидания и закон [10].

Малый бизнес, который более восприимчив к принятию КСО имеет более устойчивую репутацию среди клиентов, как о более надежном бизнесе.

Хронология понятия «предпринимательство», «малый бизнес» имеет большое количество определений, к примеру, В. Гартнер [11] перечислил более 90 интерпретаций понятий, тем самым показывая, что каждый исследователь давал свою собственную интерпретацию, что дает нам использовать их как накопление знаний в данной области (Таблица 1).

Таблица 1 – Обзор определений предпринимательство (малого бизнеса)

Год	Авторы	Определение
1	2	3
1985	Дракер П. (Drucker Peter F.) [12]	Предпринимательство — это акт инноваций, который включает в себя наделение существующих ресурсов новой способностью производить богатство.
1985	Стивенсон Х. (Stevenson H. H.) [13]	Предпринимательство — это процесс, посредством которого люди ищут и используют возможности независимо от ресурсов, которые они в настоящее время контролируют. Стремление к возможностям за пределами контролируемых ресурсов.
1988	Гартнер У. (Gartner W. B.) [11]	Предпринимательство — это создание организаций, процесс, посредством которого возникают новые организации.
1994	Тиммонс Ж. (Timmons J. A.) [14]	Предпринимательство — это способ мышления, рассуждений и действий, ориентированный на возможности, целостный подход и сбалансированное лидерство. Модель Тиммонса твердо убеждена в том, что предпринимательство основано не на чем, а на возможностях. Возможности более важны, чем талант или компетентность ведущего предпринимателя и команды, потому что выявленная правильная возможность обеспечивает долгосрочный успех
1997	Венкатараман С. (Venkataraman S.) [15]	Предпринимательство — это то, как, кем и с какими последствиями открываются, создаются и используются возможности для создания будущих товаров и услуг.
Примечание – составлено авторами на основе литературы [11-15]		

Многие исследования в определении предпринимательства и малого бизнеса, перекликаются и дают определение, которое идентично в понимании, поэтому эти два понятия настолько близко по сути, что в данном исследовании не стали их разделять, рассматриваем эти две области как единое целое.

Исследования в области предпринимательства и малого бизнеса процветают и достигают пика в периоды, характеризующиеся мощной динамикой и развитием общества. На протяжении всей истории существовала связь между развитием общества и предпринимательством, и исследованиями малого бизнеса. Если рассматривать каждый этап становления малого бизнеса, то можно отметить начальный этап, когда только были задатки малого бизнеса, период дефицита, гиперинфляции, низкий уровень жизни населения, период жесткого кризиса. В 2019 году новый этап во всем мире, когда пандемия накрыла весь мир и затормозила все малые предприятия, исторически сложилось, что в любом кризисе рост малых предприятий останавливается. Идет снижение прибыли, закрытия предприятий, но исторически сложилось, что в кризис рождаются новые идеи, новый поток сильных малых предприятий. В январе 2022 года произошел митинг, когда острые социальные проблемы переросли в недовольство, отразив тем самым сильный разрыв между слоями общества, все это является индикатором эконо-

мических проблем в Казахстане. Все эти предпосылки показали важность развития малого бизнеса, важность КСО, ведь объем социальной ответственности, намного шире, включая деловую этику, трудовую практику, социальную ответственность, тут и снижение экологического ущерба от производственной и другой социальной деятельности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

В настоящее время в исследованиях малого бизнеса можно увидеть различные технические методы, позволяющие исследовать взаимосвязь между развитием и спадом в количественной мерке, конечно же за каждым этапом становления, развития стоят экономические, социальные явления, которые влияют на общее положение бизнеса в целом.

Для изучения взаимосвязи между КСО и малым бизнесом использовалось анкетирование, провели опрос среди владельцев малого бизнеса в городе Алматы. В исследовательской работе мы использовали контрольный список диагностических вопросов. Ответы на эти вопросы дают информацию о реальном положении малого бизнеса и какие мероприятия проводятся в рамках социальной ответственности, для выявления уровня КСО бизнеса. Данное исследование проводилось в Казахстане, в городе Алматы. Этот город был выбран как один из крупных экономических и финансовых центров Казахстана.

Данное исследование является первым пилотным исследованием по выявлению влияния КСО на предприятия малого бизнеса. Опрос (см. Приложение 1) проводился методом отправки анкет и прямой опрос. Результаты исследования собирались и анализировались в соответствии с моделью SmartPLS для определения корреляции и уровня влияния факторов в предлагаемой модели.

Были сформулированы нижеследующие гипотезы и проверены на достоверность.

H1a: Внутренняя корпоративная социальная ответственность положительно влияет на рыночную эффективность малого бизнеса.

H1b: Внутренняя корпоративная социальная ответственность влияет на рентабельность компании.

H2a: Внешняя корпоративная социальная ответственность положительно влияет на рыночную эффективность малого бизнеса.

H2b: Внешняя корпоративная социальная ответственность влияет на рентабельность компании.

H3: Корпоративная социальная ответственность влияет на развитие малого бизнеса.

Анализ данных и результаты. Для тестирования модели использовалась программа SmartPLS™, позволяющая тестировать как формообразующие, так и отражающие факторы [17]. Учитывая маленький размер выборки нашего исследования [18], а также то, что можно с данной программой получить и рассчитать факторную нагрузку и факторный вес, мы выбрали для анализа нашего исследования SmartPLS™ [19].

Опираясь на предыдущую литературу, в этом исследовании используются классические статистические тесты для оценки данных анкеты. Наша асимметрия и эксцесс находятся в диапазоне от -1 до 1, что означает, что распределение умеренно асимметрично, а используемые нами данные из анкет верны.

Использование альфа-коэффициента Кронбаха позволило определить внутреннюю согласованность вопросов анкеты (индивидуальные показатели) и ее достоверность. Шкала надежности, полученная с помощью альфа-коэффициента Кронбаха в нашем исследовании, представлена в таблице 2.

Таблица 2 – Надежность и валидность элементов опроса

Переменные	Cronbah α	rho_a	Composite_Reliability	AVE
Внешняя КСО	0,869	0,919	0,901	0,606
Внутренняя КСО	0,867	0,876	0,900	0,601
Рыночная Эффективность	0,886	0,911	0,924	0,756
Текущая прибыльность	0,890	0,901	0,924	0,754
Примечание – составлено авторами на основе программы SmartPLS				

Идеальные значения альфа Кронбаха должны быть между 0,70 и 0,95. Коэффициент ρ_A возвращает среднее значение между альфа-каналом Кронбаха (AC) и составной надежностью (CR). Критерии хорошего измерения: $AC > 0,7$, $\rho_A > 0,7$, $CR > 0,7$, $AVE > 0,5$.

Представленные переменные находятся в диапазоне от 0,869 до 0,89 что подтверждает адекватность шкалы данных. Коэффициент композитной надежности отражает уровень внутренней совместимости всех переменных. Значение коэффициента надежности должно быть выше 0,7. Как видно из таблицы, значение Composite Reliability имеет высокий показатель от 0,9 до 0,924. Точность оценки на основе заявок оценивается по величине отклонений каждой из независимых переменных и их показателей (средняя извлеченная дисперсия (AVE)). Он варьируется от 0 до 1. Значение AVE должно быть больше 0,5 наш AVE выше 0.6. Это означает, что уровень внутренней совместимости всех переменных очень высок. В целом мы делаем вывод, что представленные меры демонстрируют хорошие измерительные свойства.

Для определения качества созданной модели рассмотрим коэффициент детерминации. Значение коэффициента детерминации переменных основано на следующем неравенстве: $0 \leq R^2_{yx} \leq 1$. В таблице 3 показано определение независимых переменных учитывая коэффициенты. Как видите, все показатели высокие и приближены к 1, как известно если коэффициент близок к 1, то модель хорошо описывает данные. Для перепроверки коэффициента детерминации, использовали скорректированный (adjusted) R^2_{yx} , полученные данные представлены в таблице 3, как видите все полученные данные соответствуют критерию хорошей выборки.

Таблица 3 – Коэффициент детерминации зависимых переменных в модели

Переменные	R Square	R Square Adjusted
Рыночная Эффективность	0,738	0,733
Текущая прибыльность	0,742	0,733
Примечание – составлено авторами на основе программы SmartPLS		

Рыночная эффективность в нашей модели равна 0,738, текущая прибыльность 0,742. Изменив любую независимую переменную, в нашем случае это внутреннюю или внешнюю корпоративную социальную ответственность, наши зависимые переменные изменятся на 73,8 % и 74,2 %, объясняется высоким воздействием на наши переменные. Последним индикатором, необходимым для проверки структурной модели, является Fornella Larker (Таблица 4).

Таблица 4 – Fornella Larker

Переменные	Внешняя КСО	Внутренняя КСО	Рыночная Эффективность	Текущая прибыльность
Внешняя КСО	0,778			
Внутренняя КСО	0,711	0,775		
Рыночная Эффективность	0,686	0,852	0,869	
Текущая прибыльность	0,674	0,857	0,992	0,869
Примечание – составлено авторами на основе программы SmartPLS				

В данной модели, квадратный корень должен быть больше, чем значения корреляции других переменных. Из максимальной корреляции переменных в модели с любой другой переменной мы видим, что каждая переменная во Внешней КСО выше квадратного корня из AVE. Связь между переменными дискриминанта проверены на точность и все необходимые показатели было определено соответствие критериям. Модель проверена по всем критериям, теперь по условиям программы PLS-SEM мы будем оценивать важность структурной модели (Рисунок 1).

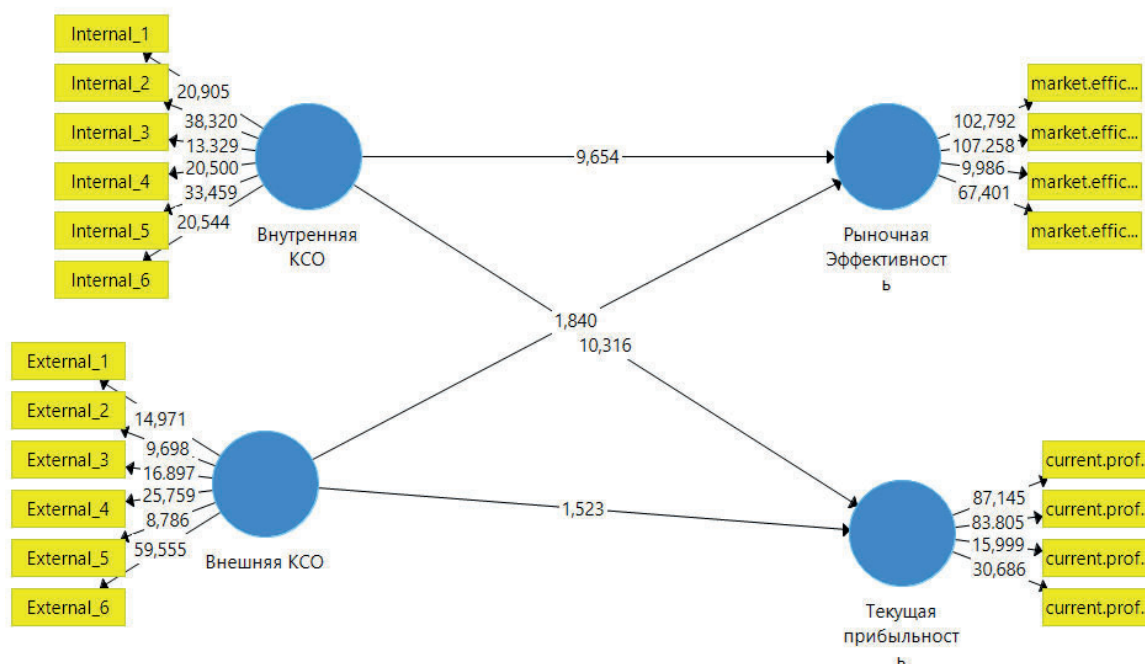

Рисунок 1 – Структурная модель внешняя и внутренняя КСО

Примечание – составлено авторами на основе программы SmartPLS

Проверка гипотезы. Следующим шагом в нашем исследовании является проверка всех пяти гипотез. Вначале мы протестировали H1a, H1b, H2a, H2b гипотезы по выявлению, какая внутренняя или внешняя КСО наиболее значимо влияет на малый бизнес. Таблица 5 и рисунок 1 иллюстрируют результаты первой части нашего исследования по выявлению значимости КСО на малый бизнес.

Таблица 5 – Проверка гипотез H1, H2

Переменные	Beta (β)	Mean	SD	t	P	Вывод
Внешняя КСО-Рыночная эффективность	0,156	0,151	0,085	1,84	0,066	H2a-опровергается
Внешняя КСО-Текущая прибыльность	0,124	0,119	0,082	1,523	0,128	H2b -опровергается
Внутренняя КСО-Рыночная эффективность	0,742	0,751	0,077	9,654	0,000	H1a-подтверждается
Внутренняя КСО-Текущая прибыльность	0,769	0,778	0,075	10,31	0,000	H1b -подтверждается
Примечание – составлено авторами на основе программы SmartPLS						

Полученные результаты показывают, что внешняя корпоративная социальная ответственность влияет на эффективность и прибыльность компании, гипотезы H2a и H2b отвергаются, а гипотезы H1a, H1b имеет место быть. Результаты этого исследования подтвердили гипотезу H1 о том, что внутренняя корпоративная социальная ответственность (КСО) положительно существенно влияют на рыночную эффективность и текущую прибыльность малого бизнеса.

Следующим шагом мы проверяем гипотезу H3, результаты отображены в таблице 6 и на рисунке 2, влияние КСО на малый бизнес.

Таблица 6 – Проверка гипотез Н3

Переменные	Beta (β)	Mean	SD	t	P	Вывод
Внешняя КСО-Рыночная эффективность	0,405	0,406	0,023	17,721	0,000	Н3-подтверждается
Внешняя КСО-Текущая прибыльность	0,404	0,404	0,023	17,785	0,000	Н3-подтверждается
Внутренняя КСО-Рыночная эффективность	0,492	0,494	0,031	15,942	0,000	Н3-подтверждается
Внутренняя КСО-Текущая прибыльность	0,490	0,492	0,031	15,829	0,000	Н3-подтверждается
Примечание – составлено авторами на основе программы SmartPLS						

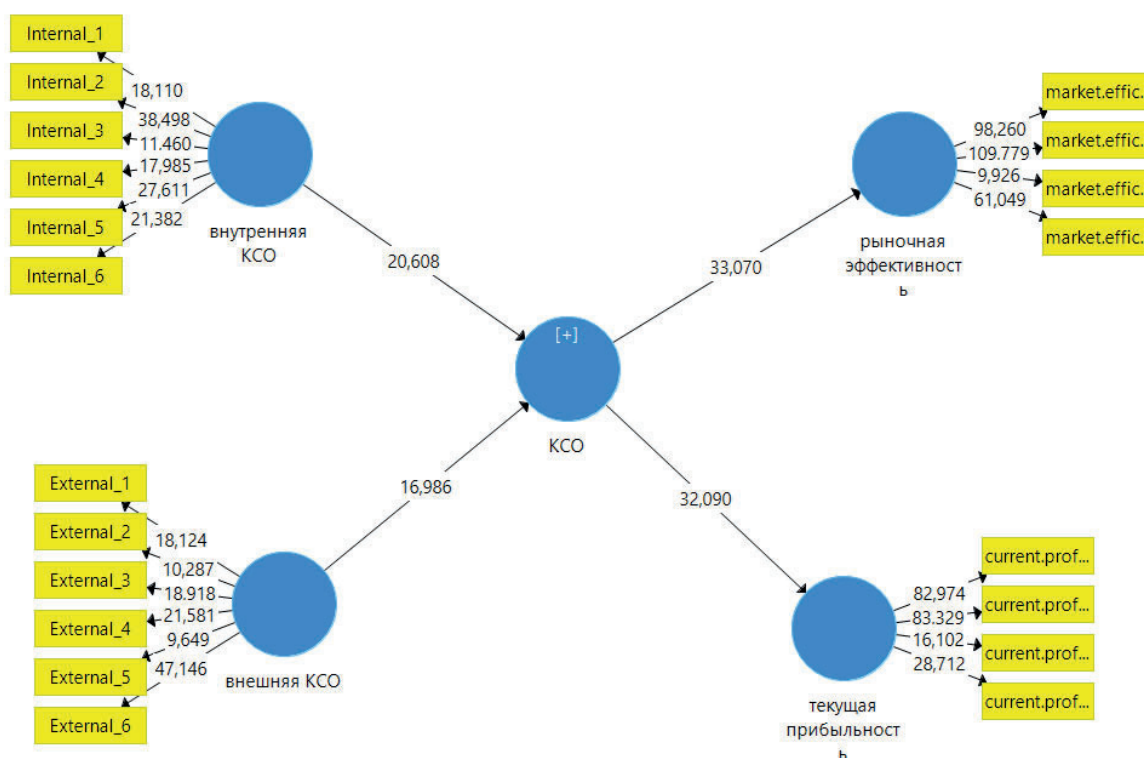

Рисунок 2 – Структурная модель КСО и его влияние на результат бизнеса

Примечание – составлено авторами на основе программы SmartPLS

Результаты показывают, что в целом КСО имеет влияние на результативность малого бизнеса. Как и было предположено вначале, что для малого бизнеса внешняя корпоративная ответственность не частое явление, поэтому спонсорство, благотворительность – все это больше присуще среднему и большому бизнесу. Малому бизнесу необходимо уделять внимание больше внутренней корпоративной социальной ответственности, так как мы видим из приведенных результатов они имеют высокую корреляцию с результативностью.

Этот вывод свидетельствует о том, что, когда малый бизнес улучшает свои показатели КСО, его показатели будут постепенно улучшаться. Статистические результаты доказали, что влияние внутренней КСО наиболее сильно среди других. С корпоративной точки зрения КСО очень важно для улучшения корпоративной репутации. Таким образом, КСО должна быть стратегически на первом месте,

сердцевину стратегии развития малого бизнеса, в качестве руководства для организации к ориентации на устойчивое развитие. КСО как организационный вклад цепочек создания стоимости в режиме прозрачности для сообщества, окружающей среде и обществу, которые вернутся в укреплении репутации организации в восприятие заинтересованных сторон. В этом исследовании подтверждается гипотеза о том, что корпоративная социальная ответственность (КСО) имеет положительное влияние на весь малый бизнес. Предприятие, которое улучшает показатели КСО, повышает покупательскую лояльность.

Владельцы малого бизнеса должны больше обращать внимание на внутреннюю КСО, напоминая себе, что важность сотрудников, важность заботы об окружающей среде, социально направленность всегда будет выигрышно смотреться и положительно отражаться на финансовых показателях бизнеса.

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ (ВЫВОДЫ)

В результате проведенного исследования представлена ценность роли КСО в малом бизнесе. Результаты исследования позволили понять каким образом КСО влияет на эффективность деятельности предприятий малого бизнеса. Представленное исследование вносит свой вклад в существующую литературу по ряду основных направлений. Во-первых, мы значительно расширяем литературу, обеспечив понимание того, каким образом КСО воздействует на эффективность фирмы, особенно в контексте малого бизнеса в условиях конкуренции. Представленные выводы подтверждают значительное положительное влияние КСО на эффективность малого бизнеса.

Следовательно, повышение эффективности КСО повысит производительность фирмы. Интересно, результаты подразумевают, что внутреннюю КСО следует правильно понимать, как основу малого бизнеса. Соответственно, деятельность КСО имеет стратегическую направленность, не только для прибыльности, но и для конкурентных преимуществ, которые, в свою очередь, улучшат работу бизнеса.

В целом, можно сделать вывод, что КСО является важным в развитии малого бизнеса. Выводы свидетельствуют о связи КСО и показателями малого бизнеса.

Предприятия должны иметь стратегию социальной ответственности, ориентированную на общество и сотрудников для оптимизации ресурсов для достижения результатов. В частности, изменится результативность малого бизнеса через корпоративную социальную ответственность. Для достижения этого результата мы показали, что внутренняя корпоративная социальная ответственность повышает прибыльность и эффективность малого бизнеса. Поэтому руководители предприятий должны быть теми, у кого есть видение к комплексной оперативной цели.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Lai C. S., Chiu C. J., Yang C. F., Pai D. C. The effects of corporate social responsibility on brand performance: The mediating effect of industrial brand equity and corporate reputation // *Journal of Business Ethics*. – 2010. – № 95(3). – P. 457-469. – DOI: 10.1007/s10551-010-0433-1.
2. Lichtenstein D. R., Drumwright M. E., Braig B. M. The effect of corporate social responsibility on customer donations to corporate-supported nonprofits // *Journal of Marketing*. – 2004. – № 68(4). – P. 16-32. – DOI: 10.1509/jmkg.68.4.16.42726.
3. Polonsky M. J., Speed R. Linking sponsorship and cause related marketing: Complementary and conflicts // *European Journal of Marketing*. – 2001. – № 135(11/12). – P. 1361-1389. – DOI: 10.1108/EUM0000000006484.
4. Green T., Peloza J. How do consumers infer corporate social responsibility? The role of organisation size // *Journal of Consumer Behaviour*. – 2014. – № 13(4). – P. 282-293. – DOI: 10.1002/cb.1466.
5. Oberseder M., Schlegelmilch B. B., Gruber V. Why Don't consumers care about CSR?: A qualitative study exploring the role of CSR in consumption decisions // *Journal of Business Ethics*. – 2011. – № 104(4). – P. 449-460. – DOI: 10.1007/s10551-011-0925-7.
6. Oberseder M., Schlegelmilch B. B., Murphy P. E., Gruber V. Consumers' perceptions of corporate social responsibility: Scale development and validation // *Journal of Business Ethics*. – 2014. – № 124(1). – P. 101-115. – DOI: 10.1007/s10551-013-1787-y.

7. Waagstein P. R. The mandatory corporate social responsibility in Indonesia: Problems and implications // *Journal of Business Ethics*. – 2011. – № 98(3). – P. 455-466. – DOI: 10.1007/s10551-010-0587-x.
8. Groza M., Pronschinske M., Walker M. Perceived organizational motives and consumer responses to proactive and reactive CSR // *Journal of Business Ethics*. – 2011. – № 102(4). – P. 639-652. – DOI: 10.1007/s10551-011-0834-9.
9. Lee S., Jung H. The effects of corporate social responsibility on profitability: The moderating roles of differentiation and outside investment // *Management Decision*. – 2016. – № 54(6). – P. 1383-1406. – DOI:10.1108/MD-07-2015-0268.
10. Godfrey P. C. The relation between corporate philanthropy and shareholder wealth: A risk management perspective // *Academy of Management Review*. – 2005. – № 30(4). – P. 777-798. – DOI: 10.5465/amr.2005.18378878.
11. Gartner W. B., Carter N. M., Hills G. E. The language of opportunity // in Steyaert, C. and Hjorth, D. eds. *New Movements in Entrepreneurship*. – Cheltenham, UK, Edward Elgar Publishing Limited, 2016. – P. 103-124.
12. Drucker Peter F. *Innovation and entrepreneurship: practice and principles*. – New York: Harper Business, 1985. – 269 p.
13. Stevenson H. A New Paradigm for Entrepreneurial Management // In J. Kao, H. Stevenson (Eds.), *Entrepreneurship: What It Is and How to Teach It*. – Boston, MA: HBR Press, 1985. – P. 30-61.
14. Timmons J. *A New Venture Creation: Entrepreneurship for the 21st Century*. 5th Edition. – Irwin McGraw Hill, 1998. – 612 p.
15. Venkataraman S. The Distinctive Domain of Entrepreneurship Research // *Advances in entrepreneurship, firm emergence and growth*. – 1997. – № 3. – P. 119-138.
16. Vorhies D. W., Morgan N. A. Benchmarking marketing capabilities for sustainable competitive advantage. // *Journal of Marketing*. – 2005 – № 69. – P. 80-94. – DOI: 10.1509/jmkg.69.1.80.55505.
17. Hair J. F., Black W. C., Babin B. J., Anderson R. E. *Multivariate data analysis 7th edition*. – Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2010. – 816 p.
18. Sun Y., Fang Y., Lim K. H., Huang J., Straub D. User satisfaction with information technology service delivery: A social capital perspective // *Information Systems Research*. – 2012. – № 23(4). – P. 1195-1211. – DOI: 10.1287/isre.1120.0421.
19. Fornell C., Bookstein F. L. Two structural equation models: LISREL and PLS applied to consumer exit-voice theory // *Journal of Marketing Research*. – 1982. – № 19(4) – P. 440-452. – DOI: 10.2307/3151718.

REFERENCES

1. Lai, C. S., Chiu, C. J., Yang, C. F. and Pai, D. C. (2010). The effects of corporate social responsibility on brand performance: The mediating effect of industrial brand equity and corporate reputation. *Journal of Business Ethics*, 95(3), 457-469, DOI:10.1007/s10551-010-0433-1.
2. Lichtenstein, D. R., Drumwright, M. E. and Braig, B. M. (2004). The effect of corporate social responsibility on customer donations to corporate-supported nonprofits. *Journal of Marketing*, 68(4), 16-32, DOI: 10.1509/jmkg.68.4.16.42726.
3. Polonsky, M. J. and Speed, R. (2001). Linking sponsorship and cause related marketing: Complementary and conflicts. *European Journal of Marketing*, 135(11/12), 1361-1389, DOI: 10.1108/EUM00000000006484.
4. Green, T., Peloza, J. (2014). How do consumers infer corporate social responsibility? The role of organisation size. *Journal of Consumer Behaviour*, 13(4), 282-293, DOI: 10.1002/cb.1466.
5. Oberseder, M., Schlegelmilch, B. B. and Gruber, V. (2011). Why Don't consumers care about CSR?: A qualitative study exploring the role of CSR in consumption decisions. *Journal of Business Ethics*, 104(4), 449-460, DOI: 10.1007/s10551-011-0925-7.
6. Oberseder, M., Schlegelmilch, B. B., Murphy, P. E. and Gruber, V. (2014). Consumers' perceptions of corporate social responsibility: Scale development and validation. *Journal of Business Ethics*, 124(1), 101-115, DOI: 10.1007/s10551-013-1787-y.

7. Waagstein, P. R. (2011). The mandatory corporate social responsibility in Indonesia: Problems and implications. *Journal of Business Ethics*, 98(3), 455-466, DOI: 10.1007/s10551-010-0587-x.
8. Groza, M., Pronschinske, M. and Walker, M. (2011). Perceived organizational motives and consumer responses to proactive and reactive CSR. *Journal of Business Ethics*, 102(4), 639-652, DOI: 10. 1007/s10551-011-0834-9.
9. Lee, S. and Jung, H. (2016). The effects of corporate social responsibility on profitability: The moderating roles of differentiation and outside investment. *Management Decision*, 54(6), 1383-1406, DOI: 10.1108/ MD-07-2015-0268.
10. Godfrey, P. C. (2005). The relation between corporate philanthropy and shareholder wealth: A risk management perspective. *Academy of Management Review*, 30(4), 777-798, DOI: 10.5465/amr.2005.18378878.
11. Gartner, W. B., Carter, N. M. and Hills, G. E. (2016). The language of opportunity. Steyaert, C. and Hjorth, D. (Eds.). *New Movements in Entrepreneurship*, Cheltenham, UK, Edward Elgar Publishing Limited, 103-124.
12. Drucker Peter, F. (1985). *Innovation and entrepreneurship: practice and principles*. Harper Business, New York, 269 p.
13. Stevenson, H. (1985). A New Paradigm for Entrepreneurial Management. In J. Kao, & H. Stevenson (Eds.), *Entrepreneurship: What It Is and How to Teach It*, Boston, MA: HBR Press, 30-61.
14. Timmons, J. (1998). *A New Venture Creation: Entrepreneurship for the 21st Century*. 5th Edition. Irwin McGraw Hill, 612 p.
15. Venkataraman, S. (1997). The Distinctive Domain of Entrepreneurship Research. *Advances in entrepreneurship, firm emergence and growth*, 3, 119-138.
16. Vorhies, D. W. and Morgan, N. A. (2005). Benchmarking marketing capabilities for sustainable competitive advantage. *Journal of Marketing*, 69, 80-94, DOI: 10.1509/jmkg.69.1.80.55505.
17. Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. and Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis*. 7th edition. Prentice Hall, Upper Saddle River, 816 p.
18. Sun, Y., Fang, Y., Lim, K. H., Huang, J. and Straub, D. (2012). User satisfaction with information technology service delivery: A social capital perspective. *Information Systems Research*, 23(4). 1195-1211, DOI: 10.1287/isre.1120.0421.
19. Fornell, C. and Bookstein, F. L. (1982). Two structural equation models: LISREL and PLS applied to consumer exit-voice theory. *Journal of Marketing Research*, 19(4), 440-452, DOI: 10.2307/3151718.

КОРПОРАТИВТІК ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІК ПЕН ШАҒЫН БИЗНЕСТІ ДАМУ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС

А. О. Төреханова^{1*}, О. Ж. Үстенова²

¹Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

²Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Мақалада шағын кәсіпкерлік түсінігі жүйеленіп, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік (бұдан әрі – КӘЖ) пен шағын кәсіпкерлікті дамыту арасындағы байланысты анықтау мақсатында зерттеу жүргізілді.

Зерттеудің мақсаты – қандай сыртқы немесе ішкі КӘЖ элементтері шағын бизнеске қатты әсер ететінін тексеру және анықтау. Біздің жұмысымыздың басты мақсаты – корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік компанияның тиімділігіне қалай әсер ететінін көрсету.

Зерттеу әдістемесі – сауалнама арқылы 100 шағын бизнестің деректері талданды. Біз сыртқы және ішкі CSR-ден тұратын модельді құрастырдық, 5 гипотезаны тексердік. Зерттеуде SmartPls бағдарламасы қолданылды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы – кәсіпкерлік (шағын бизнес) түсінігін жүйелеуге, бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі мен елдегі шағын кәсіпкерліктің дамуы арасындағы байланысты анықтауға әрекет жасалды. Шағын кәсіпкерліктің нәтижелерімен тікелей байланысы бар КӘЖ бойынша гипотеза ұсынылады.

Зерттеу нәтижелері КӘЖ-нің шағын бизнеске оң әсерін көрсетеді. Біз КӘЖ нарық тиімділігіне де, ағымдағы табыстылыққа да оң әсер ететінін анықтадық (Нарық тиімділігіне сыртқы КӘЖ, $\beta=0,405$, $p=0,000$, ағымдағы табыстылыққа $\beta=0,404$, $p=0,000$; Ішкі КӘЖ нарық тиімділігіне, $\beta=0,492$, $p=0,000$, ағымдағы рентабельділік бойынша $\beta=0,490$, $p=0,000$). Бұл зерттеу нәтижелерін кәсіпкерлер мен жоғары басшылық тұрақты бәсекелестік артықшылықтарға ие болу үшін корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті (КӘЖ) қолдану арқылы шағын бизнестің тиімділігін арттыру әрекеті ретінде пайдалана алады. Автордың үлесі КӘЖ және фирманың өнімділігі арасындағы байланысты анықтау болып табылады.

Түйін сөздер: шағын бизнес, кәсіпкерлік, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік, маркетинг.

THE RELATIONSHIP BETWEEN CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND SMALL BUSINESS DEVELOPMENT

A. O. Turekhanova^{1*}, O. Zh. Ustenova²

¹Almaty Management University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The article systematizes the concept of small business and conducts research to determine the relationship between corporate social responsibility (CSR) and small business development.

The purpose of the study is to test and identify which external or internal elements of CSR most strongly affect small businesses. The main goal of our work is to show how corporate social responsibility affects the efficiency of the company.

Methodology. The data of 100 small businesses were analyzed through a questionnaire. We developed a model consisting of external and internal CSR, tested 5 hypotheses. SmartPls software was used in the study.

Originality / value of the research. An attempt was made to systematize the concept of entrepreneurship (small business), to identify the relationship between the social responsibility of business and the development of small business in the country. A CSR hypothesis that is directly related to the results of small business is proposed.

Findings. Our results show the positive impact of CSR on small businesses. We found that CSR has a positive effect on both market efficiency and current profitability (External CSR on market efficiency, $\beta=0.405$, $p=0.000$, on current profitability $\beta=0.404$, $p=0.000$; Internal CSR on market efficiency, $\beta=0.492$, $p=0.000$, on current profitability $\beta=0.490$, $p=0.000$). The results of this study can be used by entrepreneurs and top management as an attempt to increase the efficiency of small business through the use of corporate social responsibility (CSR) to gain sustainable competitive advantages. The author's contribution is to determine the relationship between CSR and the firm's performance.

Keywords: small business, entrepreneurship, corporate social responsibility, marketing.

ОБ АВТОРАХ

Туреханова Алия Омаровна – студент PhD, Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Республика Казахстан, email: ms.turekhanova@gmail.com*

Устенова Озихан Жанысбековна – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Университета Нархоз, Алматы, Республика Казахстан, email: ozikhan.ustanova@narxoz.kz

Анкета для проведения опроса собственников малого бизнеса в Казахстане

Уважаемый респондент!

В настоящее время мы проводим исследование, посвященное оценке малого и среднего бизнеса, для выявления маркетинговых рекомендаций по увеличению и укреплению позиций на рынке.

Пожалуйста, уделите нам 15 минут своего времени, чтобы ответить на наши вопросы, данная анкета носит анонимный характер.

Оцените результативность Вашего бизнеса за последний год по сравнению с предыдущими годами по шкале от «намного хуже» до «намного лучше».

Оцените, пожалуйста, степень своего согласия с нижеуказанными утверждениями:

1. Рыночная эффективность-Зависимая переменная X (1-4)

	Намного хуже	Чуть хуже	Без изменений	Лучше	Намного лучше
Утверждения	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Рост нашей компании по сравнению с прошлыми периодами					
Рост выручки от продаж					
Увеличение продаж за счет существующих клиентов					
Достаточно ли у нас умения и ресурсов для открытия еще одного филиала					

2. Текущая прибыльность Зависимая переменная X (5-8)

	Намного хуже	Чуть хуже	Без изменений	Лучше	Намного лучше
Утверждения	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Увеличения Прибыльности за последнее время					
Доход этого года, в сравнении с прошлыми периодами					
использовании прибыли как источника текущего финансирования					
Готовность инвестировать текущую прибыль в новый продукт					

3. Внутренняя социальная ответственность бизнеса

	Намного хуже	Чуть хуже	Без изменений	Лучше	Намного лучше
Утверждения	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Мы соблюдаем безопасность труда, у нас есть инструкция					
Стабильность заработной платы					
Качество условия труда					
Дополнительное медицинское и социальное страхование сотрудников					
Проведение собраний и обучающих программ					
Помощь сотрудникам в трудных жизненных ситуациях					

4. Внешняя социальная ответственность бизнеса

	Намного хуже	Чуть хуже	Без изменений	Лучше	Намного лучше
Утверждения	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
мы проводим и участвуем в благотворительных мероприятиях					
Наш вклад в окружающую среду					
Мы всегда расфасовываем мусор по категориям					
Мы даем гарантию на товар и услугу					
В мероприятиях проводимых в нашем районе мы принимаем участие					
Мы участвуем в добровольных бесплатных акциях					

ДАННЫЕ РЕСПОНДЕНТА

Укажите, пожалуйста, Вашу сферу в бизнесе: _____

Укажите, пожалуйста, примерное количество сотрудников: _____

а. Пол:

- Мужской
- Женский

д. Ваш возраст:

- ▶ 17-25
- ▶ 26-35
- ▶ 36-45
- ▶ 46-55
- ▶ 56-65
- ▶ 65 и старше

БОЛЬШОЕ ВАМ СПАСИБО, ЧТО УДЕЛИЛИ НАМ ВРЕМЯ!

MPHTI 04.51.51

JEL Classification: M14

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-4-82-93>

КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТ – ҰЙЫМ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

М. К. Кожаметова^{1*}, М. М. Алиева¹, К. А. Мадыханова²

¹ Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

² Алматы Менеджмент Университет, Республика Казахстан

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты. Қазіргі жағдайда ұйымдардың тиімді жұмыс істеуіне бағытталған ең маңызды құрал ретінде корпоративтік мәдениет өзінің үлкен рөлімен негізделеді, осыған қатысты басқаруды жетілдіру және ұйымдардың қызметінің тиімділігін арттыру мақсатында корпоративтік мәдениеттің ұйымдардың қызметіне әсерін зерттеу және бағалау. Корпоративтік мәдениеттің ұйымның басқару тиімділігін арттыруға қолайлы жағдай жасау құралы ретінде жалпы ұйым қызметінің түпкі нәтижесіне және оның тиімділігіне әсерін бағалаудың маңыздылығын қарастыру.

Әдіснамасы. Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізі ретінде шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері, монографиялары, ғылыми жарияланымдары болды. Негізгі теориялық тұжырымдарды анықтауда логикалық принциптер қолданылды. Зерттелетін тақырып бойынша әдеби дереккөздерге шолу жасалды.

Зерттеу бірегейлігі / құндылығы. Қызметкерлердің корпоративті сәйкестілігін қалыптастыруға ықпал ететін корпоративті мәдениеттің дамуы оның стратегиясын іске асыру үшін компанияның адами ресурстарын тиімді пайдалануға, компанияның басқару деңгейінің жоғарылауына, топтың біртектілігін нығайтуға және корпоративті құндылықтарды қызметкерлерді корпоративтік мақсаттарға жетуге бағыттайтын стратегиялық ынталандырушы фактор ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері. Мақалада практикалық есептеме түрінде ұйым қызметінің нәтижелеріне корпоративті мәдениеттің әсерінің есептеулері келтірілген.

Түйін сөздер: корпоративті мәдениет, корпоративті мәдениетті қалыптастыру, корпоративті мәдениетті басқару, корпоративті мәдениетті бағалау, сандық әдіс.

КІРІСПЕ

Корпоративтік мәдениет ұғымы Батыста 30 жылдан бұрын тұжырымдамасы қалыптасқанымен, Қазақстан экономикалық кеңістігі үшін бұл жаңа салыстырмалы құбылыс. Оның пайда болуы ғылыми-практикалық позицияға, адам капиталына, өндірістік қатынастардың субъектісіне және оларды басқарумен байланысты болды. Корпоративтік мәдениеттің мақсаттары мен міндеттері кез келген кәсіпорынның ішкі ортасында персоналдың іс әрекетін бейбіт ету және оның кәсіпорынның миссиясы мен стратегиясымен таныс болуы, және соған байланысты өзінің қызметінде табысқа жету мотивациясы. Басқаша айтқанда, корпоративтік мәдениеттің кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін және басқару тиімділігін арттыруға қолайлы жағдай жасау құралы ретінде қарастыруға болады.

«Компанияның жылдамдығын анықтайтын негізгі фактор – оның корпоративтік мәдениеті», – деп Билл Гейтс айтқандай қазіргі кезде, қарқынды бәсекелестік кезеңінде кез-келген ұйымның табысты жұмыс істеуі мен өркендеуінің басты факторы және оның ерекше құндылығы ұйымның корпоративтік мәдениеті екендігі күннен-күнге айқын бола бастады. Еңбекті ұйымдастыру және еңбек жағдайлары қызметкерлердің жеке мүдделерімен, ұйымның мақсаттарымен сәйкес келуін қамтамасыз етуге және ұйым үшін ең құнды, сирек кездесетін, қайталанбас және алмастырылмайтын мүмкіндіктер жасауға ықпал етуі керек [1].

Корпоративтік мәдениетті жүйелі зерттеу менеджмент теориясы 1982 жылы АҚШ-та басталды. Т. Дил және А. Кеннеди корпоративтік мәдениетті анықтай отырып, оған әсер ететін факторлар халықаралық корпорациялар жұмысының тиімділігіне, ұйымдастырушылық мінез-құлыққа ең маңыздысы ретінде корпоративтік мәдениет тұжырымдамасын жүргізді. Содан кейін бұл ұғым жеке компанияларды, фирмаларды, ұйымдарды басқару әдістерін әзірлеу кезінде қолданыла бастады [2].

Белгілі нидерландтық ғалым, әлеуметтанушы, мәдениеттанушы Г. Хофстеде өзінің корпоративтік мәдениет туралы жазған еңбектерінде, корпоративтік мәдениеттің экономикалық тиімділігін сипаттап, оны «ұйымның бес жылдағы қаржылық нәтижелерін болжауға болатын ұйымның психологиялық активі» деп атады [3].

Ал, американдық ғалымдар Джон Коттер мен Джеймс Хескетт ірі 200-ден астам компаниялардың корпоративтік мәдениетін үш өлшемде талдады: мазмұнын, күшін және бейімделуін. Осыдан кейін экономикалық параметрлерін өлшеді: пайданы, инвестицияның қайтарымдылығын, акция бағасын. Зерттеу нәтижелері айқындалып, компаниялар мынадай екі жағдайда әрқашан бәсекелестерінен алда болатыны анықталды:

- негізгі құндылық клиенттердің, инвесторлардың және қызметкерлердің әл-ауқаты болған жағдайда;
- мәдениет бизнес-ортаға сәйкес келетін және өзгерістерге тез бейімделген жағдайда.

Бірақ ең бастысы, мәдениеті күшті компаниялар жақсы ойластырылмаған құндылықтар жүйесі бар бәсекелестеріне қарағанда 20-30 % табысты болады деген тұжырымдама жасалды [4].

Ресей мамандары Е. В. Петрухина, О. В. Селютина өз зерттелім жұмыстарында, корпоративтік мәдениеттің жалпы ұйымдардағы атқаратын рөлінің маңыздылығын көрсетіп, онда корпоративтік мәдениет – бұл қандай болмасын ұйымда, компанияда үстемдік ететін және оның даралығын көрсететін материалдық және рухани құндылықтардың, нормалардың, тәртіп стандарттарының жиынтығы ретінде қарастырады. Корпоративтік мәдениет ұйымның менеджментін, оның имиджін дұрыс және тиімді қалыптастыра алады, оның даралығы мен танылуын қамтамасыз ете алады, ұжымдағы қызметкерлердің арасында қолайлы психологиялық ахуалды қамтамасыз етеді, жаңадан қызметке келген персоналды қызметке бейімделуге көмектеседі, сонымен қатар ұйымның алдына қойған мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз етеді [5].

Бүгінгі күні корпоративтік және ұйымдастырушылық мәдениеттің түрлі анықтамалары бар. Ұйымдық және басқарушылық пәндердің көптеген ұғымдары сияқты, ұйымдық немесе корпоративтік мәдениет тұжырымдамалары туралы нақты бірде-бір түсінік жоқ. Шетелдік ғалымдардың әрқайсысы осы тұжырымдаманы өзінің жеке түсінігі бойынша түсіндіруге тырысады. Сол түсініктердің кейбіріне тоқталып өтетін болсақ:

Корпоративтік мәдениетті анықтауға өз көзқарасын білдірген Т. В. Терехина «Ресейдің ұйымдық мәдениеті құрылымындағы ұжымдық сәйкестік» атты жұмысында корпоративтік мәдениетті әлеуметтік-прогрессивті формальды және бейресми нормалар мен қызмет нормаларын, салт-дәстүрлерді, жеке және топтық мүдделерді, ұйымдық құрылымның, қызметкерлердің мінез-құлық үлгілерін, басқару стилін, қызметкерлердің қанағаттану көрсеткіштерін түсінуді ұсынады [6].

Қазіргі күнде қайсібір ұйымда болмасын корпоративтік мәдениеттің дұрыс қалыптасуына қатты мән беру керек, өйткені оны дұрыс жолға қоймай компания қызметкерлерінен тиімді жұмыс талап ету өте қиынға соғады. Сонымен, корпоративтік мәдениет – бұл компанияның даму стратегиясы мен миссиясына байланысты, қызметкерлердің көпшілігі ортақ әлеуметтік нормалар мен құндылықтар жиынтығы бар компания жұмысындағы негізгі ережелердің жиынтығы. Корпоративтік мәдениеттің негізгі құрамдас бөліктері – корпоративтік оқиғалар, ішкі коммуникациялар, іскерлік этика және корпоративтік рәміздер осыны ұйым қызметкерлері, басшылары назарында ұстануы қажет.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әр компанияның, ұйымның өзінің белгілі дәстүрлері бар. Олар басшылардан бастап, жаңадан келген қызметкерлерге дейін, барлық деңгейлерде болады. Дәстүрлер ортақ мақсаттарды белгілеуге, жиналыстарда жаңа идеяларды ұсынуға немесе жұма күндері дресс-кодтың жоқ болуына, сондай-ақ белгілі бір қағидаларды сақтай отырып, корпоративтік іс-шараларды өткізуге қатысты болуы мүмкін. Осының барлығы тікелей корпоративтік мәдениетке қатысты.

Ұйымның корпоративтік мәдениеті әлеуметтік қоғамның жалпы мәдениетінің бір бөлігі болып саналады және жалпы топтың немесе жеке адамның мінезін, білімін, машықтарын, қабілетін және тұлға ретінде даму деңгейін, ұйымда қалыптасқан коммуникация, дәстүр, әдеп-ғұрыптарды анықтайтын құндылық, мінез құлық ережелері мен тәртібін қамтиды.

Корпоративтік мәдениетті, әлеуметтік мәдениеттің бір маңызды бағыты ретінде қарастыруға болады, мысалы, корпоративтік мәдениеттеде ұйым қызметкерлерінің өзін-өзі ұстау тәртібі, компанияда қалыптасқан дәстүрлерді білу оны дұрыс қабылдай алу, жалпы ұйымдағы этика кодексін сақтау сияқты. Нақты істе бұл аталғандардың әрқайсысы жүйелі корпоративтік мәдениетті қалыптастырудың элементтері депте айтуға болады [7].

Корпоративтік мәдениет – бұл адамдардың бірлескен жұмысында, олардың арасындағы қарым-қатынасты дамытуда, ұйым өмірінің тұрақты нормалары мен қағидаларын қалыптастыруда көрінетін ұйымның өмірлік әлеуетінің негізі [8].

Корпоративтік мәдениет концепциясының эволюциясы процесінде бұл түсінік белгілі бір аспектілермен және элементтермен толықтырылды, көбінесе практикалық шешімдер негізінде, ең алдымен, ірі компаниялардың қызметінде орын тапты.

Осы орайда, ірі халықаралық компаниялардың корпоративтік мәдениетін құру мысалы негізінде, практикалық мысалдарды қарастырайық. Мысалы, испаниялық Inditex Group компаниясы, оның басшысы А. Ортеганың басшылығымен орасан зор табысқа қол жеткізіп, компанияны үлкен империяға айналдырды. Олардың әлемге әйгілі брендтері: Zara, Stradivarius, Pull & Bear, Oysho, Massimo Dutti, Bershka және олардың атымен әлемнің әртүрлі елдерінде мыңдаған дүкендер ашылғанын білеміз.

Ортега мен оның басқару командасы Inditex-ті өнім жасауды толық тік ұйымдастырумен экономиканың осы саласындағы ең ірі компаниялардың біріне айналдыра алды. GAP сияқты басқа ірі сала ойыншылары және H&M, өнімді тек жобалап, өз дүкендерінде сатады, бірақ әдетте оны өздері шығармайды. Benetton өз дизайнын әзірлейді және киім шығарады, бірақ дүкендер франчайзинг негізінде ашылған. Inditex Group-тің өзінің 6 мыңнан астам тігін фабрикалары бар, оларды өзінің шығаратын маталар мен бояулармен қамтамасыз етеді. Испандық компания нарықпен бірегей кері байланыс жүйесін құра алды. Бұл сату көлеміне немесе трендтерге байланысты ең қысқа мерзімде өзгертулер енгізуге мүмкіндік берді. Мұндай тәсіл коллекцияны 2-3 аптада жасау қажеттілігін талап етеді. Ескеретін жағдай, белгілі әлемдік сән үйлерінде ешқайсысы мұндай жылдамдықпен мақтана алмайды. Компания, егер ол сатылмай кідіріс жасаса, тез арада сән үлгілерін бағыттарын өзгертіп жаңа коллекцияларды бірнеше күн ішінде жаңа дизайнмен ауыстырып шығарады екен.

Zara өз дүкендерін апта сайын, ал кейде Еуропадағы дүкендерін жаңа тауармен аптасына екі рет толықтырып отырады екен. Компанияның тұрақты тұтынушылары дүкенде жаңа заттардың үнемі пайда болатынын әбден түсініп алғандықтан оларға басқаларға қарағанда жиі кіріп сауда жасайды. Сатып алушылар орташа есеппен алғанда, олар басқа брендтік дүкендерге жылына төрт рет барады, ал Zara дүкендеріне жылына 17-18 рет барады екен.

600-ге жуық қызметкері бар шығармашылық бөлім қарапайым еуропалық дизайнерлерден тұрады. Inditex Group тәуекелге бармау үшін «жұлдыздарға» сенбейді. Егер компанияның «тұрақты» дизайнері өзінің бәсекелестеріне қызметке баратын болса оған апаттық жағдай деп қарамайды.

Компания табысының тағы бір құрамдас бөлігі – қызметкерлерге деген көзқарасы. А. Ортега қызметте жүргенде басшылардың көпшілігін, тіпті орта буын басшыларын да өзі таңдайды екен. Компанияның тағы бір жетістігі – компаниядағы менеджерлердің көпшілігі (85-90 %) дүкенде немесе одан төмен кеңесші болып бастаған, бірақ өз беттерімен қызметте өсе алған және ең жоғары лауазымдар деңгейіне жеткен екен.

Белгілі бір кезеңде Inditex Group еңбек нарығынан менеджерлерді жұмысқа алуды тоқтатыпты, ол компания ішінде өз менеджерлерін дайындап «өсіреді». Мысалы, бір кездері компанияда жұмыс істеген жүк көлігінің жүргізушілерінің бірі кейін ерлер жейделерінің бағытына жауапты басшылардың бірі болып тағайындалыпты.

Компания басшысына осындай ірі компанияны құруға мүмкіндік берген қасиеттердің ішінде А. Ортеганың бұрынғы әріптестері интуицияны, креативтілікті, шабыттандыра білуді, көптеген шешімдер мен жауапкершілікті атайды. Мақсаттарды табандылықпен жүзеге асыруы, іске адалдығы, басқарудың демократиялық принциптерін ұстануы, тыңдай білу қабілеті, амбиция: осының бәрі компанияны алдыңғы қатарға шығаруға әсер еткен. Негізі кәсіпорын басшысының жеке кабинетіде жоқ болған, ол, жұмысын қағазға байланыстырып қойған емес, басшы тікелей зауытта жұмыс істеу керек деп есептеген.

Компания басшылығының ұраны қызметкерлерге деген сүйіспеншілік, олардың алаңдаушылығын, олардың отбасындағы жағдайын түсіну, көмек көрсету және қызметкерлерге жақын болуға дайын болу деп қалыптасқан. А. Ортеганың айтуынша, осындай қарым-қатынас қалыптасқан жағдайда, қызметкерлер өзін толығымен компания қызметіне арнайтын болады және биік нәтижелерге қол жеткізуге ұмтылады [9].

Сонымен, қайсыбір ұйымда болмасын, оның өзінің дұрыс қалыптасқан корпоративтік мәдениеті болуы керек.

Ал, дұрыс қалыптасқан корпоративтік мәдениет – ол, бірлескен қашықтыққа жүгіретін жарыстар емес. Оның дұрыс қалыптасуына әсер ететін белгілі бір функциялары, қадамдап жасайтын алгоритмдері болуы керек. Мысалы:

1. Имиджілік функциясы: ұйымға оң көзқарас қалыптастыруға көмектеседі.
2. Мотивациялық функциясы: ұйым қызметкерлерін тиімді, сапалы қызмет көрсету мақсатында оларды шабыттандыратын, белсенділіктерін арттыратын шаралар ұйымдастыру.
3. Анықтаушылық функциясы. Әр қызметкердің жеке құндылық, командалық сезімін дамытады.
4. Бейімдеушілік функциясы. Ұйымға жаңадан жұмысқа келген қызметкерлерге командаға қосылуға көмектеседі.

Қазіргі уақытта корпоративтік мәдениетіне қызығушылықтың артуын байқауға болады. Бұл ұйымдық мәдениет қазіргі жағдайда ұйымдарда туындайтын бірқатар проблемаларды шешуге мүмкіндік беруімен және кәсіпорындардың жұмыс істеу тиімділігіне әсер етуімен байланысты.

Қазіргі заманғы фирмалар үшін бір-бірімен дәстүрлі тәсілдермен табысты бәсекелесу қиынға түседі. Кең таңдау жағдайында заманауи тұтынушы оған тауармен бірге сататынын – белгілі бір өмір сүру стилін таңдайды. Сондықтан кәсіпорынның имиджі мен беделі кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметінің жалпы тиімділігі бойынша үлкен маңызға ие болады.

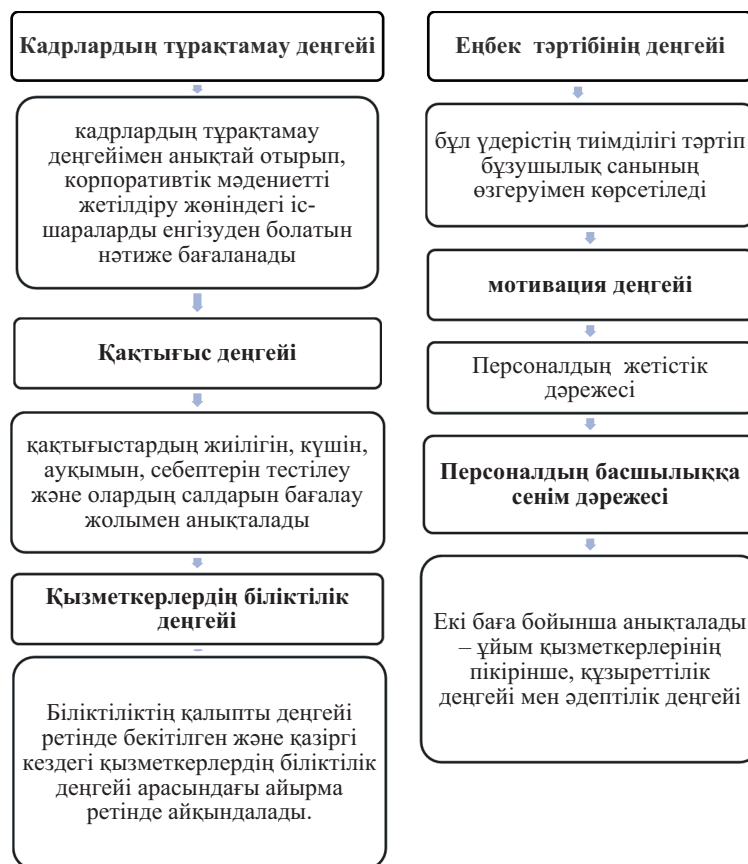
Осылайша, қазіргі заманғы ұйымдарға басқарудың жаңа идеологиясы, ұйымның сыртқы және ішкі ортасымен байланыс пен қатынастардың жаңа сипаты, яғни фирмалардың жұмыс істеуінің қалыптасқан жағдайларына неғұрлым сәйкес келетін ұйымдастыру мәдениеті талап етіледі.

Әр компаниядағы корпоративтік мәдениетті бағалау элементтері, яғни компания қызметіне корпоративтік мәдениеттің қандай әсер ететіндігін білу және оған қатысты факторларды төмендегі 1-суреттен көруге болады.

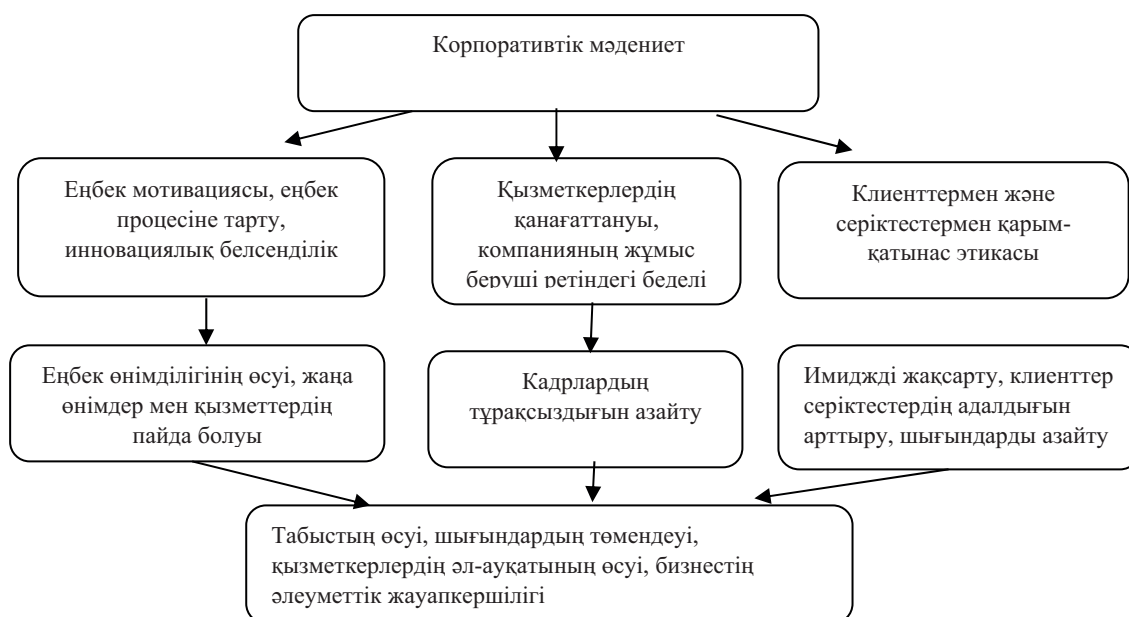
Әр ұйымға тән өз мәдениеті болады. Ұйымдық мәдениет адамдардың мінез-құлқына, пікіріне және компаниядағы іс-әрекетіне әсер етеді. Ол қызметкерлер мен менеджерлердің проблемаларды шешуге қалай сай келетінін, тапсырыс берушілерге қызмет көрсететінін, жеткізушілермен іс жүргізетінін, бәсекелестерге әрекет ететінін және олардың өз қызметін қалай жүзеге асыратынын және болашақта қалай жұмыс істейтінін анықтайды. Ол қоршаған әлемдегі ұйымның орнын анықтайды, ұйым мүшелерін біріктіретін және оларды бірге байланыстыратын жазылмаған заңдарды, нормалар мен ережелерді бейнелейді.

Корпоративті мәдениеттің ұйым қызметіне әсері оның қызметкерлерінің белгілі бір жағдайдың даму болжамын іске асыруы арқылы пайда болады, соған байланысты олардың мінез-құлық үлгілерін бағалау және құру жүзеге асырылады.

Ресей ғалымы Е. Е. Первакова «Корпоративтік мәдениеттің еңбек өнімділігі мен өнімділігіне әсер ету механизмдері туралы» жұмысында корпоративтік мәдениеттің кәсіпорындар қызметінің нәтижелеріне әсер етуінің келесі сызбасын ұсынған [10].

Сурет 1 – Корпоративтік мәдениетті бағалау элементтері
Ескерту – [7] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған

Сурет 2 – Корпоративтік мәдениеттің кәсіпорындар қызметінің нәтижелеріне әсер ету сызбасы
Ескерту – [10] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған

Сызбада келтірілген факторлардың мәні мынада:

- Қызметкерлерді ынталандыру ұйым қызметкерлеріне өздерінің маңыздылығын, ортақ іске қатысуын түсінуге мүмкіндік береді.

- Қызметкерлердің белгілі бір кәсіпорындағы жұмысқа қанағаттануы кәсіпорынның беделімен, таңдалған тиімді көшбасшылық стилімен, ұжымдағы атмосферамен, қызметкерлердің іс-әрекетін үйлестірумен және жүйелілігімен анықталады.

- Компанияның құндылықтары әмбебап этикаға қайшы келмеуі және белгілі бір адамдар тобының мүдделерін қоғамдық мүдделерден жоғары қоюы керек.

- Клиенттермен және серіктестермен қарым-қатынас этикасы. Оларды қызмет процесінде жүзеге асыру белгілі бір тенденцияларды күшейтуге мүмкіндік береді, сөйтіп оларға сәйкес жағдайларды туғызады

Жоғарыда айтылғандар аясында корпоративті мәдениеттің ұйымның қызмет тиімділігіне әсерін бағалауға ресей ғалымы Л. С. Савченконың жұмысында ұсынылған сандық тәсілді қолдануға болады [11].

Корпоративтік мәдениеттің компания қызметіне әсерін мына есептеу үлгісімен анықтап, көрсеткіштеріне көз жеткізуге болады.

$$ЕТЖэс. = (C_k - C_6) / C_k * (K_{жп} - Ж_{уқ}) / K_{жп} \quad (1)$$

Мұнда,

ЕТЖэс – еңбек тәртібінің жағдайы;

C_к – қызметкерлердің орташа саны;

C₆ – еңбек құқық бұзушылық жасаған қызметкерлердің саны;

K_{жп} – жұмыс уақытының жоспарланған қоры;

Ж_{уқ} – еңбек тәртібін бұзу салдарынан жұмыс уақытын қысқарту және жұмыс уақытының жоғалуы.

Мысал ретінде қарастырсақ, «Қ» ұйымының қызметкерлерінің орташа саны нақты бір жыл бойынша 33 адам, еңбек құқық бұзушылық жасаған қызметкерлердің саны 0-ге тең, жұмыс уақытының жоспарланған қоры шамамен n-ші жылы 2600 сағат, еңбек тәртібін бұзу салдарынан жұмыс уақытын қысқарту және жұмыс уақытының жоғалуы шамамен 900 сағат деп алсақ

$$ЕТЖэс. = (33 - 0) / 33 \times (2600 - 900) / 2600 = 0.65$$

Яғни, еңбек тәртібінің жағдайы 0,65-ті құрап отыр. Бұл көрсеткіш жақсы деңгейде екендігін көрсетеді.

Корпоративтік мәдениеттің тиімділігін бағалаудың маңызды факторы – ол, қызметкерлерді ұйымның (Q) қанағаттану дәрежесі арқылы бағалау:

$$Q = 1 - (C_{сз.е} - C) \quad (2)$$

Мұнда,

Q – қанағаттану коэффициенті;

C_{сз.е} – бұл ұйымнан белгілі бір уақытта өз еркімен кететін қызметкерлердің саны;

C – сол кезеңдегі ұйым қызметкерлерінің орташа саны.

Мысалы, «Қ» компаниясында қызметкерге ұйымның (Q) қанағаттану дәрежесін анықтайық. Бұл ұйымда N-ші жылы белгілі бір уақытта өз еркімен кететін қызметкерлердің саны 14-ті құрап отыр, ал сол кезеңдегі ұйым қызметкерлерінің орташа саны 33 адамды құраған. Демек осы мәліметтерді формулаға салып анықтайтын болсақ:

$$Q = 1 - (14 - 33) = 20.$$

Яғни ұйымның қызметкерлерге қанағаттану дәрежесі тұрақты деп қорытындылауымызға болады.

Корпоративтік мәдениеттің (Кәс.) компанияның тиімділігіне әсер ету коэффициенті мына формула бойынша анықталады:

$$K_{\text{әс.}} = \sum I / 5 n. \quad (3)$$

Мұнда,

I – ұйымдық мәдениеттің сипаттамасы;

n – қарастырылатын сипаттамалардың саны.

Жұмыс күшінің қозғалысы бірқатар көрсеткіштермен немесе коэффициенттермен сипатталады: қабылдау, шығу бойынша айналым коэффициенті, жалпы айналым коэффициенті, кадрлардың тұрақтамау коэффициенті.

Жұмысшыларды қабылдау бойынша айналым коэффициенті :

$$K_{\text{ж.қ}} = C_{\text{жк}} / C_{\text{ағ}} \quad (4)$$

Мұнда,

$K_{\text{ж.қ}}$ – қабылданған персоналдың саны;

$C_{\text{жк}}$ – жыл бойынша қабылданған қызметкерлердің саны.

$C_{\text{ағ}}$ – жыл ішінде қабылданған қызметкерлердің орташа тізімдік саны

Осы жұмысшыларды қабылдау бойынша «Қ» ұйымы бойынша қабылданған жұмысшылардың айналым коэффициентін анықтайтын болсақ, N жылы қабылданған персоналдың саны 17 адам, ал персоналдың орташа тізімдік саны 33 адамды құраған. Енді осы мәліметтер бойынша жұмысшыларды қабылдау бойынша айналым коэффициенті

$$K_{\text{ж.қ}} = 17 / 33 = 0,51.$$

Бұл дегеніміз «Қ» ұйымында жұмысшыларды қабылдау бойынша айналым коэффициенті орташа, тұрақты деңгейді көрсетіп отыр.

Кәсіпорын персоналы құрамының тұрақты коэффициенті ($K_{\text{пс}}$):

$$K_{\text{пк}} = ЖЖА / C_{\text{ағ}} \quad (5)$$

Мұнда,

$ЖЖА$ – жыл бойы жұмыс істеген қызметкерлердің саны.

Еңбек өнімділігін сипаттау: еңбек өнімділігін бір жұмысшының орташа жылдық өндіруі арқылы, оны келесі факторлардың қатынасы түрінде қарастыруға болады:

$$\Theta_e = \Theta_k / C \quad (6)$$

Мұнда,

Θ_k – өндірілетін өнімнің көлемі;

C – қызметкерлердің орташа тізімдік саны.

Корпоративтік мәдениеттің әрбір сипатын бес баллдық шкала бойынша тиімділігін анықтауға арналған белгілі бір ұпайларды беретін жағдайлық әдісімен қарастыратын болсақ:

тандалған сипаттамалардың әрқайсысын бағалап, оларға белгілі бір баллды белгілеп, оларды келесі формула бойынша анықтаймыз:

$$\sum I = 1 + 2 + 3 + 4 + 5 + \dots + n,$$

I – ұйымдастыру мәдениетінің сипаттамасы;

n – қарауға жататын сипаттамалардың саны.

Сұрақтарға жауап беру кезінде келесі шкалаға сәйкес таңдалған сипаттамалардың әрқайсысының тиімділігіне рейтингтік баға беріледі:

- 5 – үздік нәтижелер,
- 4 – өте жақсы,
- 3 – орташа жетістіктер,
- 2 – қанағаттанарлық,
- 1 – өте нашар нәтижелер.

Осы формулаларға сүйене отырып, компания қызметіне корпоративтік мәдениеттің қаншалықты әсер ететіне көз жеткізуімізге болады.

Корпоративтік мәдениетті бағалаудың сандық әдістерін халықаралық компаниялардың қызметін зерттеулер негізінде бірқатар белгілі американдық және еуропалық ғалымдарда әзірлеген. Солардың бірі – Ким Кэмерон мен Роберт Куинннің OCAI әдісі [12].

Бағалау жүргізу кезінде ұйымның әрбір құрылымдық бөлімшесі тұтастай ұйымға тән мәдениет элементтерін алып жүреді деп болжанады. Әдістеме корпоративтік мәдениеттің төрт моделі және әртүрлі дәрежеде әртүрлі үлгілерге тән 6 негізгі атрибуттары бар деп болжайды.

Атрибуттар ретінде келесілер қолданылады: қарым-қатынас қағидалары, көшбасшылықтың жалпы стилі, персоналды басқару, ұйымның байланыстырушы мәні, стратегиялық мақсаттар, табыс критерийлері.

Бағалау барысында екі профиль қалыптасады: «болғандай» және «болуы керек» деген және сәйкессіздіктерді жою үшін қажетті өзгерістер анықталады.

Корпоративтік мәдениет басқа факторларға қарағанда ұйымның жетістігіне көбірек әсер етуі мүмкін. Күшті корпоративтік мәдениеттер ұйымдағы қарым-қатынасқа көмектеседі және дұрыс шешім қабылдауға ықпал етеді, сенімге негізделген ынтымақтастық үшін негіз жасайды.

Мықты корпоративтік мәдениет жас қызметкерлерге қатты әсер етеді, оны қызметкерлер, жетекші мамандар және тәжірибелі жұмысшылар тарапынан көруге болады, олар сол қабылданған ережелердің арқасында өздерінің жеке және кәсіби қасиеттерінің дамуын көрсетеді.

Тиімді мотивация жүйесі ұйым қызметкерлерінің жауапкершілік пен еңбек өнімділігін арттырады деп айтуға болады. Ұйымдағы корпоративтік мәдениетті жақсарту шаралары әлеуметтік және экономикалық тиімділіктің болуын көздейді. Экономикалық әсер ұйымдағы жұмысшылардың еңбек өнімділігінің жоғарылауынан, пайда мен табыстылықтың өсуінен көрінеді.

Ұйымға, әсіресе сыртқы ортаның әсері, нақты айтқанда нарықтың және әлеуметтік-мәдени факторлардың әсерін ескеру қажет. Жалпы, ұйымда «мәдени өзгерістер» жүргізу қажет болған жағдайда, алдымен корпоративтік мәдениетті зерттеп, оны бағалау қажет. Мұны корпоративтік мәдениетті бағалаудың әр түрлі әдістері арқылы реттеуге болады. Олардың ішіндегі ең кең тараған әдістер, олар: жүйелік талдау, сауалнама жүргізу (мысалы сұхбат, сауалнама), социометриялық әдістер, корпоративтік мәдениет элементтерін сипаттау, корпоративтік мәдениеттің түрін анықтау, статистикалық әдістер (мысалы, нормативтік, салыстырмалы, бақылау және т. б.) әртүрлі өзгертулер арқылы, мысалы, «бұл болған - болды - болуы керек» деген бағытқа сәйкес, кездейсоқ бағалау әдісі, сындарлы-сыни әдіс).

Осылайша, ірі кәсіпорындардың, ұйымдардың жұмыс жүргізуі мен олардағы басқару мәселелерін түбегейлі шешу заманауи өркениетті корпоративтік мәдениетті құру және оның жағдайын жүйелі түрде бағалау болып табылады.

Осы тақырып бағытында Қазақстан компаниялары деңгейінде корпоративтік мәдениеттің даму жағдайын қарастырайық. Қазақстанның халықаралық нарыққа шығуымен, компаниялардың ашықтығын құруымен, халықаралық стандарттар бойынша сертификаттаумен және корпоративтік басқарудың дамуымен корпоративтік мәдениетті қалыптастыру және дамыту мәселесі қазіргі кезеңде өзекті бола түсуде.

Бүгінгі таңда қазақстандық корпоративтік мәдениеттің келесі белгілері ерекшеленеді [13]:

- Үкіметтің, әкімшілік органдарының «қашықтығы». Қазақстандық компаниялардың көпшілігінің корпоративтік мәдениеті авторитарлық басқару стилімен және қатаң орталықтандырумен сипатталады. Сонымен қатар, иерархиялық құрылым әбден «жақсы» болуы мүмкін, негізгі билік бір қарағанда көрінбейтін, бір адамның қолында шоғырлануы мүмкін.

- Айқын коллективизмнің/индивидуализмнің болмауы. Еліміздің оңтүстік және батыс аймақтары ұжымшылдыққа бағытталса, солтүстік және шығыс өңірлердегі кәсіпорындардың ұжымдық мәдениеттері, керісінше, индивидуализмге бағытталған.

- Қазақстандық компанияларда бизнес мәдениетінің «ер» типі басымдырақ

- Қазақстандық компанияларда белгісіздіктен аулақ болу деңгейі жоғары. Менеджерлер тәуекел дәрежесі төмен шешімдер қабылдайды, менеджерлер тапсырмаларды орындауға көбірек көңіл бөледі.

- Қазақстандық іскерлік мәдениет нәтижеге тез жетуге бағытталған. Компанияларда байланыс орнату оңай, бейресми байланыстар деңгейі өте жоғары.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әлемдегі ең бай адамдардың бірі, Amazon компаниясының негізін қалаушы – Джефф Безос (2018 жылдың басындағы жағдай бойынша кәсіпкердің байлығы 100 миллиард доллардан астам) корпоративтік мәдениет инновация саласында да, жоғары технологиялар саласында да жұмыс істеудің алтын стандарты деп санайды. Ол өзінің конференциядағы әңгімелерінің бірінде: «Мен Amazon.com сайтындағы мәдениетті мақтан тұтамын ... мен жұмыс істейтін адамдар өз істерінің нағыз миссионерлері. Маған дүкеннің керемет тәжірибесін көрсетіңіз. Бұған жетудің жалғыз жолы – бақытты адамдардың көмегі. Сіз мұны бақытсыз адамдар тобымен жасай алмайсыз, олар күні бойы сағаттарына қарап отырады» [14].

Немесе, Евгений Касперский, ресейлік бағдарламашы, компания құрылтайшыларының бірі, акциялардың негізгі иесі (акциялардың 82 %-ы) және «Касперский зертханасы» АҚ-ның жетекшісі өзінің компаниясының корпоративтік мәдениетін былайша сипаттаған екен: «Компанияның рухы сәттіліктің маңызды компоненті». Өте қысқа, бірақ өте мағыналы айтылған.

Осы мақалада қарастырылған корпоративтік мәдениеті мен компания қызметінің тиімділігі арасындағы байланысты белгілі, осы бағытты зерттеуші авторлар Т. Дил және А. Кеннеди, Г. Хофстеде, Дж. Коттер мен Дж. Хескетт, Е. В. Петрухина, О. В. Селютина, Т. В. Терехина және т. б. көзқарасынан тиімді көшбасшылық, көлденең басқару жүйесі, адалдық пен икемділік сияқты корпоративтік мәдениеттің құрамдас бөліктері, компания өнім сапасының деңгейі, өткізу көлемінің өсуі, еңбек өнімділігі, кадрлардың тұрақсыздығы сияқты кәсіпорын қызметінің көрсеткіштеріне әсер етеді деп тұжырымдама жасауға болады [15].

Қорытындылай келе, күшті және монолитті корпоративтік мәдениет табысты компанияның қажетті атрибуты болып табылады, өйткені ол өзін өз ұйымымен теңестіретін және бірлескен күш-жігермен бірыңғай мақсатқа жетуге ұмтылатын қызметкерлерді біріктіреді. Мұндай компанияда негізгі корпоративтік құндылықтарды ұйымның барлық мүшелері бөледі, басым мәдениет қызметкерлердің мінез-құлқына қатты әсер етеді, компания қызметін жоғары құрылымдау және формализациялау қажеттілігі жоғалады, кадрлардың тұрақтамауы төмендейді.

Ұйымның корпоративтік мәдениеті оның элементтерінен тұрады, олар «кірпіштер» сияқты бір-бірімен сауатты түрде бекітілген, бүкіл ғимарат тірек болатын берік іргетас жасайды. Егер элементтердің әрқайсысы басқалармен байланыспаса, онда негізгі қағида бұзылады, жүйелілік пен корпоративтік мәдениет жұмыс істемейді [16].

Корпоративтік мәдениетті қалыптастыру және дамыту – тиімді жұмыс істеу мақсатын алға қойған барлық ұйымдар үшін қажетті және маңызды процесс болуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гейтс Б. Г. Бизнес со скоростью света. – Эксмо-Пресс, 2018. – 165 с.
2. Мызрова К. А. Организационная культура: учебное пособие. – Ульяновск: УлГУ, 2011. – 194 с.
3. Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the Mind, Third Edition. – McGraw Hill, 2010. – 576 p.
4. Kotter J. P., Heskett J. L. Corporate Culture and Performance. – New York: Free Press, 1992. – 224 p.

5. Петрухина Е. В., Селютина Е. О. Корпоративная культура и методы ее развития на современном этапе // Научно-исследовательские решения современной России в условиях кризиса. Материалы XXVI Всероссийской научно-практической конференции. – 2020. – С. 524-527.
6. Терехина Т.В. Коллективная идентичность в структуре российской организационной культуры: на примере трудовых коллективов г. Пензы: автореферат диссертационной работы по ВАК РФ 22.00.04. – 2009. – 170 с.
7. Якушева Ю. А. Влияние корпоративной культуры на деятельность предприятий // Синергия наук. – 2017. – № 7. – С. 73-76.
8. Голдстейн Д., Бехар Г. Дело не в кофе: Корпоративная культура Starbucks. – Альпина Паблишер, 2021. – 188 с.
9. Ермишина Е. Б. Корпоративная культура как основополагающий фактор успешного развития организации // Научный вестник ЮИМ. – 2017 – № 1. – С. 56-62.
10. Первакова Е. Е. О механизмах воздействия корпоративной культуры на эффективность и производительность труда [Электронды ресурс] // Электронная библиотека Гражданское общество в России. – 2012. – URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Pervakova.pdf> (Қарау уақыты: 29.03.2022).
11. Савченко Л. С. Оценка эффективности организационной культуры предпринимательства // Российское предпринимательство. – 2005. – № 12(72). – С. 41-47.
12. Камерон К., Куинн Р. Диагностика и изменение организационной культуры. – СПб: Питер, 2001. – 311 с.
13. Ауелбеков Е. А. Особенности казахстанского менеджмента [Электронды ресурс] // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов [web-сайт]. – 2014. – № 4. – URL: <http://jurnal.org/articles/2014/ekon47.html> (Қарау уақыты: 29.03.2022).
14. Джефф Безос: Важно быть напористым [Электронды ресурс] // Harvard Business Review [web-сайт]. – 2007. – URL: <http://hbr-ussia.ru/liderstvo/lidery/p22091/> (Қарау уақыты: 28.03.2022).
15. Солодухин К. С. Модели поддержки принятия стратегических решений на основе системы сбалансированных показателей // Экономические науки. – 2009. – № 4(53). – С. 253-260.
16. Мугалова Ж. А. Корпоративная культура современной организации в условиях меняющегося общества // Вестник Международного института экономики и права. – 2015. – № 3. – С. 79-89.

REFERENCES

1. Gejts, B. G. (2018). Biznes so skorost'yu sveta. Eksmo-Press, 165 p. (In Russian).
2. Myzrova, K. A. (2011). Organizacionnaya kul'tura: uchebnoe posobie. UIGU, Ulyanovsk, 194 p. (In Russian).
3. Hofstede, G. (2010). Cultures and Organizations: Software of the Mind, Third Edition. McGraw Hill, 576 p.
4. Kotter, J. P. and Heskett, J. L. (1992). Corporate Culture and Performance. Free Press, New York, 224 p.
5. Petruhina, E. V. and Selyutina, E. O. (2020). Korporativnaya kul'tura i metody ee razvitiya na sovremennom etape. Nauchno-issledovatel'skie resheniya sovremennoj Rossii v usloviyah krizisa. Materialy XXVI Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii. 524-527 (In Russian).
6. Terekhina, T. V. (2009). Kollektivnaya identichnost' v strukture rossijskoj organizacionnoj kul'tury: na primere trudovyh kollektivov g. Penzy: avtoreferat dissertacionnoj raboty po VAK RF 22.00.04. 170 p. (In Russian).
7. Yakusheva, Yu. A. (2017). Vliyanie korporativnoj kul'tury na deyatel'nost' predpriyatij. Sinergiya nauk, 7, 73-76 (In Russian).
8. Goldstejn, D. and Bekhar, G. (2021). Delo ne v kofe: Korporativnaya kul'tura Starbucks. Alpina Publisher, 188 p. (In Russian).
9. Ermishina, E. B. (2017). Korporativnaya kul'tura kak osnovopolagayushchij faktor uspehnogo razvitiya organizacii. Nauchnyj vestnik YUIM, 1, 56-62 (In Russian).

10. Pervakova, E. E. (2012). O mekhanizmah vozdejstviya korporativnoj kul'tury na effektivnost' i proizvoditel'nost' truda. Elektronnaya biblioteka Grazhdanskoe obshchestvo v Rossii. Retrieved March 29, 2022, from <http://www.civisbook.ru/files/File/Pervakova.pdf> (In Russian).
11. Savchenko, L. S. (2005). Ocenka effektivnosti organizacionnoj kul'tury predprinimatel'stva. Rossijskoe predprinimatel'stvo, 12, 41-47 (In Russian).
12. Kameron, K. and Quinn, R. (2001). Diagnostika i izmenenie organizacionnoj kul'tury. Piter, Saint-Petersburg, 311 p. (In Russian).
13. Auelbekov E. A. (2014). Osobennosti kazahstanskogo menedzhmenta. Zhurnal nauchnyh publikacij aspirantov i doktorantov, 4. Retrieved March 29, 2022, from <http://jurnal.org/articles/2014/ekon47.html> (In Russian).
14. Jeff Bezos: Vazhno byt' naporistym. (2007). Harvard Business Review. Retrieved March 28, 2022, from <http://hbr-ussia.ru/liderstvo/lidery/p22091/> (In Russian).
15. Soloduhin K. S. (2009). Modeli podderzhki prinyatiya strategicheskikh reshenij na osnove sistemy sbalansirovannykh pokazatelej. Ekonomicheskie nauki, 4(53), 253-260 (In Russian).
16. Mugalova, Zh. A. (2015). Korporativnaya kul'tura sovremennoj organizacii v usloviyah menyayushchegosya obshchestva. Vestnik Mezhdunarodnogo instituta ekonomiki i prav, 3, 79-89 (In Russian).

CORPORATE CULTURE AS AN EFFECTIVE TOOL FOR ORGANIZATIONS

M. K. Kozhakhmetova^{1*}, M. M. Alieva¹, K. A. Madykhanova²

¹Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the study. Today corporate culture is based on its great role as the most important tool for the effective functioning of organizations, on the study and evaluation of the impact of corporate culture on the activities of organizations in order to improve management and increase the efficiency of organizations. In general, there is a need to assess the impact of corporate culture on the final result of the organization's activities and its effectiveness as a tool for creating favorable conditions for improving the efficiency of enterprise management.

Methodology. Theoretical and methodological basis of the study was made up of works, monographs, scientific publications of foreign and domestic scientists. Logical principles were used to define the basic theoretical concepts. A review of literary sources on the research topic was carried out.

Originality / value of the research. The development of a corporate culture that contributes to the formation of the corporate identity of employees, allows you to effectively use human resources to implement your strategy, improve corporate governance, strengthen team cohesion and use corporate values as a strategic motivating factor for employees to achieve corporate goals.

Findings. The article presents calculations in the form of a practical calculation of the impact of corporate culture on the performance of the organization.

Keywords: corporate culture; the formation of corporate culture; corporate culture management; corporate culture assessment, quantitative method.

КОРПОРАТИВНАЯ КУЛЬТУРА КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ

М. К. Кожухметова^{1*}, М. М. Алиева¹, К. А. Мадыханова²

¹Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

²Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования. Сегодня корпоративная культура основывается на ее большой роли как важнейшего инструмента эффективного функционирования организаций, на изучении и оценке влияния корпоративной культуры на деятельность организаций с целью улучшения управления и повышения эффективности организаций. В целом есть необходимость дать оценку влияния корпоративной культуры на конечный результат деятельности организации и ее эффективность как инструмента создания благоприятных условий для повышения эффективности управления предприятием.

Методология исследования. Теоретико-методологическую основу исследования составили работы, монографии, научные публикации зарубежных и отечественных ученых. Логические принципы использовались для определения основных теоретических понятий. Проведен обзор литературных источников по теме исследования.

Оригинальность / ценность исследования. Развитие корпоративной культуры, которая способствует формированию корпоративной идентичности сотрудников, позволяет эффективно использовать человеческие ресурсы для реализации своей стратегии, повышать корпоративное управление, укреплять командную сплоченность и использовать корпоративные ценности как стратегический мотивирующий фактор для сотрудников в достижении корпоративных целей.

Результаты исследования. В статье представлены расчеты в виде практического расчета влияния корпоративной культуры на результаты деятельности организации.

Ключевые слова: корпоративная культура, формирование корпоративной культуры, управление корпоративной культурой, оценка корпоративной культуры, количественный метод.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Кожухметова Марал Кененбаевна – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: maral.kozhakhmetova@narхоз.kz*

Алиева Марияш Мугинновна – аға оқытушы, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: mariyash.alieva@narхоз.kz

Мадыханова Кундыз Адилхановна – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: madyханова77@mail.ru

MPHTI 06.61.53

JEL Classification: M38

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-4-94-105>

ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДА ЖӘНЕ ПАНДЕМИЯДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАЛАЛЫҚ ТҰРҒЫНДАРДЫҢ ӨМІР САЛТЫМЕН ҚАНАҒАТТАНУЫН МАРКЕТИНГТІК ТАЛДАУ

А. Т. Басымбекова^{1*}, Ж. Т. Кожамкулова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты – әлемдік COVID-19 пандемиясы жағдайында және пандемиядан кейінгі кезеңде қала тұрғындарының өмір салтында болып жатқан өзгерістердің, олардың қанағаттанушылығының және тұтынушылық мінез-құлық ерекшеліктерінің сапалық көрсеткіштерін бағалау.

Әдіснамасы – жалпылау, салыстырмалы талдау әдістерін қолдана отырып, екінші ретті ақпараттар зерттелді; әзірленген сауалнама негізінде (Google Forms арқылы) пікір сұрау жүргізілді, қалалық тұрғындардың қанағаттануын матрицалық талдаудың негізгі параметрлеріне статистикалық баға берілді (SPSS Statistics негізінде).

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы – зерттеу нәтижелері қалалық басқару органдарының маркетинг бөліміне қалалық тұрғындардың демалыс орындарының негізгі маркетингтік атрибуттарын жетілдіру бойынша стратегиялық шешімдерді қабылдауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері – өмір сапасының өзекті көрсеткіштері анықталды, пандемия жағдайында қалалық тұрғындардың мінез-құлық өзгерісінің тенденциялары талданды, олардың тұтынушылық мінез-құлқында мультиатрибутивті таңдауды жүзеге асыру реттілігі анықталды.

Түйін сөздер: өмір сапасы, қалалық өмір сүру салты, урбанизация, қалалық маркетинг, мемлекеттік маркетинг, қанағаттану / қанағаттанбау матрицасы, қанағаттану / маңыздылық матрицасы.

КІРІСПЕ

Дамыған елдерде халықтың өмір сүру сапасы мен деңгейі әлеуметтік-экономикалық саланың негізгі көрсеткіші болғандықтан оның дамуына баса назар аударылады. Өйткені, халықтың өмір сүру сапасын жақсарту – кез келген мемлекеттің, оның ішінде мемлекеттік және жергілікті органдардың негізгі міндеттерінің бірі. Осы мәселе туралы Қазақстан Республикасының Президенті Қ. К. Тоқаевтың жолдауында: «Өңірлік саясатта әлеуметтік-экономикалық дамудағы теңсіздікті азайтуға айрықша мән беру керек. Ұлттық даму жоспары аясында азаматтардың тұрмыс сапасын арттыру үшін нақты 25 міндет айқындалды», [1] – деп айтылған болатын. Өйткені, бұрын сандық көрсеткіштер аса маңызды болса, ал қазір сапалық көрсеткіштер алдыңғы қатарға шығып отыр. Сондай-ақ, халықтың тұрмыс сапасын жақсарту урбанизация үдерісімен де байланысты, өйткені, урбанизация деңгейі өскен сайын бұл мәселе өзекті болып отыр. Басқарылатын урбандалу арқылы халықтың тұрмыс сапасын жақсарту [2] алдағы 5 жылдағы өңірлерді дамытудың мемлекеттік бағдарламасының басты мақсаты да қазіргі таңда тұрмыс сапасын арттырудың маңыздылығын көрсетеді. Осыған қатысты маркетингке көңіл бөлінуі керек, себебі маркетинг өзінің құралдары, әдістері, тәсілдері мен түрлері көмегімен аталған мәселелерді басқаруға және реттеп отыруға мүмкіндік береді.

Қалалық тұрғындардың өмір сапасын арттыру олардың қажеттіліктерін қанағаттандырумен байланысты. Қала тұрғындарының өмір сүруінің сапалық параметрлерін қарастыру мәселелері ғылыми қауымдастықтың назарында. Қалалық тұрғындардың өмір сүру салты мен сапасын зерттеуде бірқатар ғалымдардың еңбектеріне талдау жасадық.

Әдебиетке шолу. Өмір сапасына қалалық жоспарлау және ондағы инфрақұрылымның дамуына әсер ететінін келесі авторлардың зерттеулері дәлелдейді. Кармен Гуида және Херардо Карпентьери өмір сапасын пандемия кезінде қалалық ортадағы медициналық қызметтің қолжетімділігімен байланысты қарастырса [3], Костас Муратидис қалалық жоспарлаудың өмір сапасына әсерін зерттеген [4; 5]. Демек, қаладағы медициналық қызметтің барлық тұрғындарға қолжетімді болуы мен ондағы инфрақұрылымды дұрыс жоспарлау қалалықтардың өмір сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Ең алдымен, қалалар халықтың көп шоғырланатын кеңістігі ғана емес, оған қоса адамдардың өмір сүру салтын қалыптастыратын орта ретінде қарастырылады. Бірқатар авторлар, қалалық өмір сүру салтын әлеуметтану, психология және маркетинг ғылымдарымен байланыстырады. Атап айтсақ, М. В. Никитский қалалық өмір салтын пәнаралық талдау негізінде зерттесе [6], Е. А. Горбатая бойынша, қалалық орта тұрғындарға санадан тыс деңгейде әсер етеді, бұл оның көңіл-күйін, сезімін және мінез-құлқын анықтайды [7, б. 47]. И. А. Скрипачёва бойынша, өмір салты адам тіршілігінің жалпыәлеуметтік, топтық және жеке сипаттарын біріктіреді [8]. Ал И. А. Агеев, В. В. Агеева еңбегінде, қалалық өмір салты қалаларда жүзеге асырылатын жеке және топтық өмір сүру формаларының жиынтығы ретінде қарастырылған [9]. Сонымен қатар, И. С. Туров қалалық өмір сүру жағдайлары әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан қарастырылуы тиіс деген қорытындыға келген [10]. Е. Ф. Прокушев, Е. П. Лихонин бойынша, өмір сапасы адамдардың өмір сүру салтының тиімділігін көрсетеді [11]. Аталған авторлардың ойларынан, тұрғындарға мінез-құлықтық өзгерістердің санадан тыс әсер ететінін, бұл олардың өмір сүру салты мен өмір сапасынан көрінетінін айта аламыз.

Сондай-ақ, қытай ғалымы өмір сүру салты инновациялыққа әсер етеді деген қорытынды жасаған [12]. Ал неміс және польша ғалымдары өмір сапасын тұрақты дамумен бірге қарастырған [13]. Осыған қатысты, өмір сүру салты өмір сапасының құрамдас бөлігі, сәйкесінше ол тұрақты дамуға алып келеді.

Жоғарыда өмір сапасын жақсартудың маңыздылығын атап өттік. Оны тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру арқылы арттыруға болады. Егер осы мәселені теориялық тұрғыдан қарастырсақ, онда ғылыми әдебиетте аталған мәселе әртүрлі көзқарас тұрғысынан зерттелгенін айта кету керек. Олардың ішінде 1984 жылы Н. Кано ұсынған модель компанияларға мақсатты аудитория үшін өз өнімдерінің функцияларын құндылықтарына қарай жіктеуге мүмкіндік береді, 1994 жылы Дж. Годеристің қанағаттанушылық/ қанағаттанбаушылық матрицасы, осы матрицаның жетілдірілген моделін 2008 жылы И. О. Христофоров ұсынды. Яғни, қызмет көрсету саласы тікелей оны тұтынушылардың қанағаттануымен байланысты. Сондықтан, олардың қажеттіліктерін қанағаттандыру мәселесі туындайды, бұл ары қарай зерттеуді қажет етеді.

Қорыта айтқанда, өмір сапасы халықтың тұрмыс деңгейін ғана көрсетпейді, сонымен қатар, ол адамдардың өмір сүру салтының, деңгейінің тиімділігін көрсетеді. Қалалық өмір сүру салтының қалыптасуы мен дамуы күрделі процесс. Мысалы, әрбір адам үлкен жастағы алдыңғы буын өкілдеріне үйреншікті болған қоғамдық мінез-құлықтың нормаларын үйренуден өтеді. Оған қоса, адамдардың өмір сүру жағдайларының өзгеруіне және қоғамның әлеуметтік құрылымындағы қозғалыстарға байланысты әрбір келесі жас буын осы қалалық өмір сүру салтын толықтырады. Өмір сүру салтынан адамдардың рухани мәдениеті, құндылықтары көрінеді, оған қоса, халықтың тұрмыс жағдайы, жұмысы, бос уақытын қалай өткізетіні, көңіл-көтеру, демалыс және т.б. сияқты өмірінің сан алуан қырлары қалалық өмір салтының мазмұнын құрайды. Осы ерекшеліктерге байланысты өмір сүру салтын зерттеудің негізінде ондағы өзгерістердің себебін анықтау және өмір сапасын жақсарту жатыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

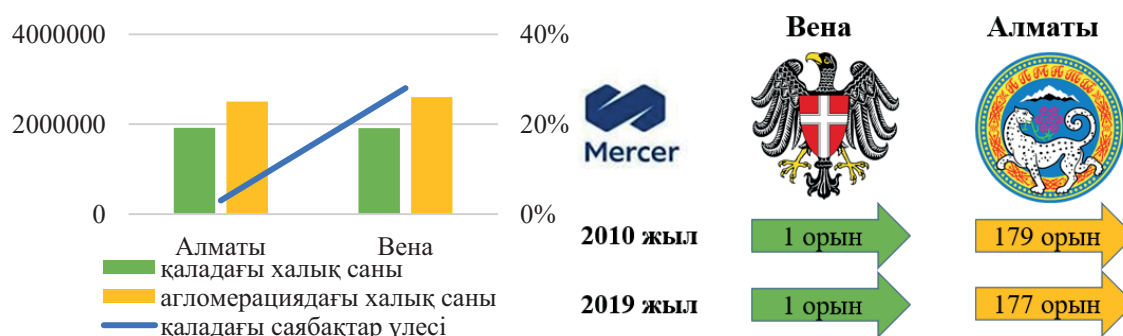
Мақалада алдымен кабинеттік зерттеу, одан кейін далалық зерттеу жүргізілді, пікір сұрау, факторлық талдау, қанағаттану/қанағаттанбау және атрибуттардың маңыздылығы бойынша матрицалық талдау әдістері қолданылды.

Осы аталған әдістерді қолдану келесі нәтижелерді алуға мүмкіндік берді.

Қалалар сауданың, мәдениеттің, ғылымның, әлеуметтік дамудың, интеллектуалды іс-әрекеттің және т. б. орталығы болып табылады және онда жайлы өмір сүру үшін қажетті инфрақұрылым,

Ал денсаулық сақтау министрінің айтуынша, елдегі эпидемиялық ахуал жақсарып, ауыру көрсеткіші төмендеді, бірақ әлемде жағдай тұрақталған жоқ. Сондықтан өз уақытында екпе алу керектігін, мүмкін жаңа шатаммның пайда болуын атап өтті [18]. Қорыта айтқанда, дәл қазір соңына дейін босансуға болмайды, өйткені вирустың өршу қаупі әлі де бар, сол себепті сақтық шараларын сақтап, денсаулықты күту, таза ауада көбірек болу маңызды.

Осы жағдайларға байланысты қалалық тұрғындардың мінез-құлық өзгерістерін зерттей отырып, қазіргі таңда өзекті болып отырған саябақ атрибуттарымен қанағаттану дәрежесін анықтауды қажет деп таптық. Ең алдымен, екінші ретті ақпараттарды зерттеуде Алматы қаласын әлемдегі соған ұқсас Вена қаласымен салыстыру арқылы талдадық. Зерттеу нәтижелері екі қаланың халық саны шамалас болса да, бірақ Вена қаласының өмір сапасын бағалаудың 39 критерий бойынша алдыңғы орында екенін нақты көрсетті. Олардың қатарында саяси-әлеуметтік орта, экономикалық көрсеткіштер, денсаулық сақтау және білім беру жүйесінің сапасы, тұрғын-үйдің қолжетімділігі және т.б. бар (Сурет 1).

Сурет 1 – Алматы және Вена қалаларының салыстырмалы көрсеткіштері

Ескерту – [19-22] әдебиеттер негізінде авторлармен құрастырылған

2019 жылғы дерек бойынша, Вена қаласының халық саны 1,897 мың [19], Алматыда 1,885 мың адамды құрады [20]. Вена қаласының жалпы аумағының 28 %-ын саябақтар алып жатса, Алматыда бұл көрсеткіш шамамен 3 %-ға тең. Яғни, Алматы қаласында саябақтар салыстырмалы түрде 25 %-ға аз, бұл төмен көрсеткішті білдіреді, яғни жасыл демалыс алқаптарын, саябақтарды кеңейту маңызды. Сонымен қатар, Mercer халықаралық консалтингтік компаниясының өмір сүру үшін үздік қалалар рейтингінде 2010 жылы Вена 1-орын, Алматы қаласы 179-орында [21], ал 2019 жылы сәйкесінше Вена 1-орын, Алматы 177-орынды иеленді [22], яғни 2 позицияға ғана жоғарылады. Аталған рейтинг 1998 жылдан бері жүргізіліп, соңғы 10 жылда Вена қаласы қатарынан 1-орында [23], алғашқы топ-10 да айтарлықтай өзгермеген, осыған орай біз Алматы қаласының рейтингте 2 позицияға жоғарылағанын орташа нәтиже деп айта аламыз. Дегенмен, Алматы қаласы позициясын одан ары жоғарылату мүмкіндігі бар, сол себепті де қала экологиясын жақсарту, инфрақұрылымды дамыту бойынша жұмыстар жүргізу қажет. Десек те, біз бұл көрсеткіштерге сүйеніп, 100 % сенімді түрде шешім айта алмаймыз, сондықтан ары қарай бірінші ретті зерттеу жүргіздік.

Бірінші ретті зерттеу қалалық тұрғындардың саябақтарға қаншалықты баратынын және тұрғындардың саябақ атрибуттарымен қаншалықты қанағаттанатынын анықтау мақсатында пікір сұрау Алматы қаласында 2021 жылдың наурыз-желтоқсан айлары аралығында, Google Forms арқылы онлайн түрде 16 жастан 63 жасқа дейінгі тұрғындар арасында жүргізілді. Бас жиынтық 1 168 192 респондентті құрады. Іріктемеге ықтималдық емес, оның ішінде квоталық және стихиялық түрде 393 респондент таңдап алынды. Зерттеудің сенімділік ықтималдығы 95 %, ал іріктеме қатесі 5 %-ға тең.

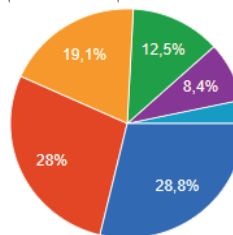
Сонымен, тұрғындардың мінез-құлық өзгерістерін анықтау үшін саябақтардың таңдалып алынған негізгі атрибуттарына талдау жасадық.

Пікір сұрау нәтижелерін талдау көрсеткендей, пандемия кезінде тұрғындардың саябаққа бару жиілігі өзгерді (Сурет 2).

Саябаққа пандемияға дейін қаншалықты жиі бардыңыз?

Саябаққа пандемия кезінде қаншалықты жиі барасыз?

Сурет 2 – Тұрғындардың саябаққа бару жиілігінің үлесі

Ескерту – пікір сұрау нәтижелері негізінде құрастырылған

Бұрын пандемияға дейін тұрғындардың 20,9 %-ы айына 1 реттен көп баратын болса, ал қазір бұл көрсеткіш 28,8 %-ға жетті, яғни едәуір көп дәрежеде өзгерді деп айта аламыз. Осыдан пандемияның тұтынушылар санасына психологиялық факторлардың әсер етуінен олардың мінез-құлқындағы өзгерістерге алып келетіні анық. Өйткені, карантинге байланысты таза ауада серуендеудің пайдалылығы туралы ақпараттар тараған соң, саябаққа бару жиілігі 7,9 %-ға артты.

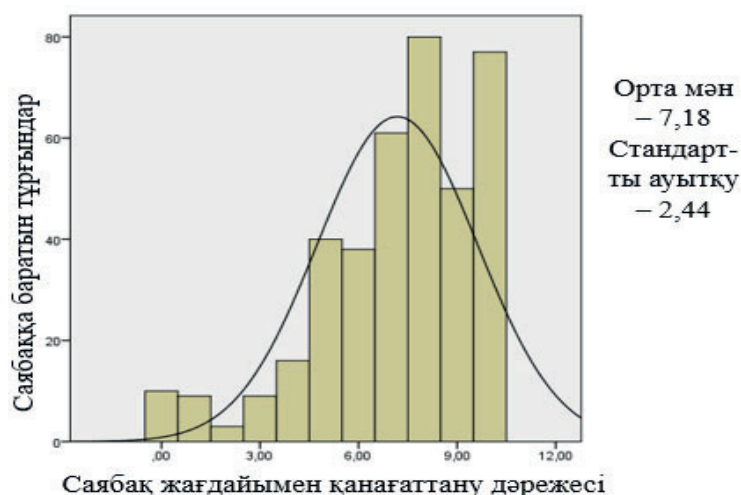
Зерттеу кезінде тұрғындардың саябаққа қай жыл мезгілінде және қалай (жаяу немесе көлікпен) баратыны да қарастырылды. Оған сәйкес, саябаққа тұрғындардың 58 %-ы жаз мезгілінде, ал 27,2 %-ы көктемде баратыны белгілі болды. Және пандемияға кезінде саябаққа тұрғындардың қоғамдық көлікпен баруы 2,8 %-ға төмендеді, ал жеке көлікпен бару 6,6 %-ға артты, айтарлықтай өзгергенін байқадық. Сауалнамаға қатысушылардың жасы бойынша 30 жасқа дейінгі жастар 66,4 %-ды құраса, жынысы бойынша әйелдер саны 71 %-ға тең, яғни ерлерге қарағанда 42 %-ға көп. Яғни, зерттеу нәтижелері негізінен жастар сегментінің, оның ішінде әйел адамдардың мінез-құлық өзгерістерін сипаттайды. Зерттеу нәтижелері төмендегі 2-кестеде келтірілді.

Кесте 2 – Тұрғындардың саябаққа бару-бармауының, себебінің және саябақ түрін таңдаудың үлесі

Тұрғындардың саябаққа бару-бармау үлесі	Саябаққа бару себебінің үлесі	Саябақ түрлерін таңдау бойынша үлесі
- тұрғындардың 76,1 % саябаққа барады - қалған тұрғындардың үлесі 23,9 %, оның ішінде: 32,8 %-ы уақыт тапшылығынан бара алмаса, 16 %-ы карантин кезінде саябаққа бару мүмкін емес деген пікірде	- <i>карантинге дейін</i> : 49,6 %-ы достарымен, таныстарымен кездесу үшін; 41 %-ы таза ауада, табиғатта демалыс үшін; қалғандары – 9,4 % - <i>карантин кезінде</i> : 47,1 %-ы таза ауада, табиғатта демалыс үшін; 40,7 %-ы достарымен, таныстарымен кездесу үшін; қалғандары – 12,2 %	- 27,7 %-ы мәдениет және демалыс саябақтарына барады - 22,4 %-ы ботаникалық саябақтарына баратыны барса, 21,9 %-ы табиғи саябақтарға барады; қалғандары – 28 %
Ескерту – пікір сұрау нәтижелері негізінде авторлармен құрастырылған		

Кестеден көріп тұрғанымыздай, тұрғындардың карантин кезінде саябаққа достарымен, таныстарымен кездесу себебінен баруы 8,9 %-ға азайды. Керісінше, таза ауада демалу үшін баратындардың көрсеткіші 6,1 %-ға артты. Бұдан шаманың айтарлықтай жоғары дәрежеде өзгергенін көреміз, ол тұрғындардың мінез-құлқында өзгерістердің орын алып жатқанын көрсетті. Бұл зерттеу нәтижесінде алынған вариациялық қатармен де расталады (Сурет 3).

Суреттен көріп тұрғанымыздай, тұрғындардың саябақтармен қанағаттану дәрежесінің орта мәні 7,18-ге, ал стандартты ауытқу 2,44-ке тең. 3-сурет тәжірибелік және қалыпты таралу сызығы арасында айырмашылық бар екендігін көрсетті, бұл қанағаттанудың ең көп кездесетін жиіліктері орта мәннен жоғары екенін білдірді. Яғни, зерттеудің іріктемесі жалпы жиынтықтың қасиеттерін аз дәрежеде сипаттайды, сондықтан тұрғындардың ерекшеліктеріне байланысты басқа сегменттерді де зерттеу қажеттігін анықтады, себебі олардың қанағаттану дәрежесі, атрибуттардың маңыздылығы әр түрлі. Бұл төмендегі 3-кестедегі саябақтардың негізгі атрибуттары бойынша берілген мәліметтермен дәлелденді.

Сурет 3 – Қала тұрғындарының саябақтармен қанағаттану жиілігінің бөлінісі
Ескерту – зерттеу нәтижелері негізінде құрастырылған

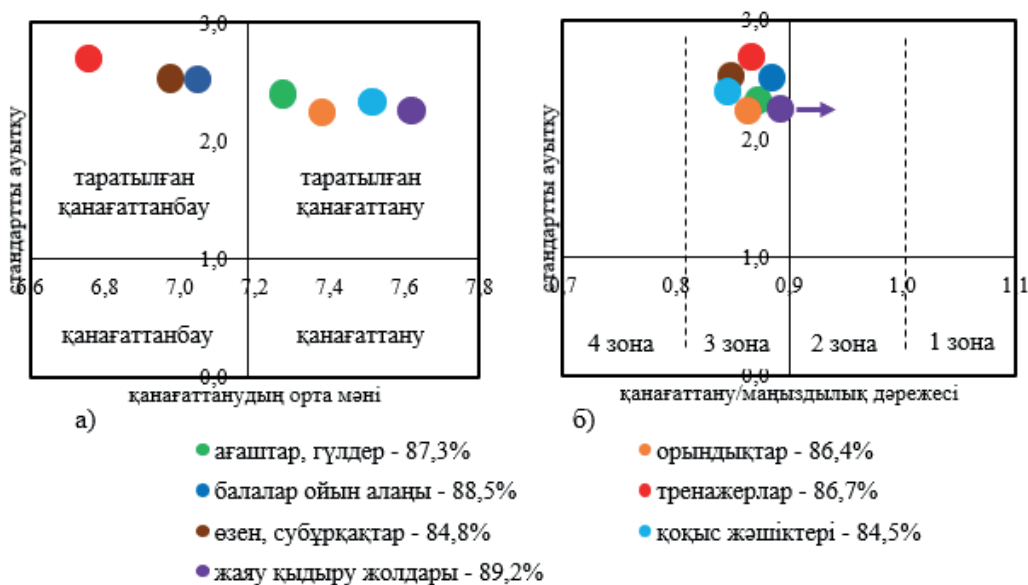
Кесте 3 – Саябақтардың негізгі атрибуттары бойынша қанағаттану/маңыздылық дәрежесін сипаттайтын көрсеткіштер

Саябақ атрибуттары көрсеткіштер	ағаш-тар, гүлдер	орындықтар	балалар ойын алаңы	тренажерлар	өзен, субұрқақтар	қоқыс жәшіктері	жаяу қыдыру жолдары
N	393	393	393	393	393	393	393
Орта мәні:							
Қанағаттану	7,5140	7,3817	7,0483	6,7583	6,975	7,2748	7,6183
Маңыздылық	8,6081	8,5445	7,9669	7,7964	8,226	8,6081	8,5394
Орта мәннің стандартты қатесі:							
Қанағаттану	0,1175	0,113	0,1272	0,1358	0,1275	0,1209	0,1141
Маңыздылық	0,1083	0,103	0,1285	0,1285	0,1196	0,1091	0,1036
Стандартты ауытқу:							
Қанағаттану	2,3300	2,2365	2,5214	2,692	2,5283	2,3960	2,2614
Маңыздылық	2,1462	2,0488	2,5478	2,547	2,3716	2,1628	2,0539
Ескерту – зерттеу нәтижелері негізінде Дж. Годеристің әдісі бойынша авторлармен құрастырылған							

Талдау нәтижесінде есептелген орта мән атрибуттардың тұтынушылар үшін қанағаттану және маңыздылық көрсеткіштерін анықтады. Олардың ішінде, 5 атрибутта қанағаттану дәрежесі 7-ден жоғары, ал ең аз қанағаттанған атрибуттар саябақта өзен, субұрқақтардың болуы – 6,975 және дене шынықтыру үшін тренажерлардың болуы – 6,758, яғни бұл көрсеткіштің ең төменгі мәнін көрсетті, бірақ қанағаттану маңыздылық айырмашылығы өзен, субұрқақтар атрибутында көп екендігін дәлелдеді. Сәйкесінше, қанағаттану/маңыздылық айырмашылығы тренажерлардың болуында – 1,038 болса, өзен, субұрқақтардың бар болуында – 1,251 құрады, яғни оның маңыздылығы жоғары екенін білдіріп, ең алдымен осы атрибутқа назар аударуды талап етті. Саябақта орындықтар санының көп болуы атрибутында орта мәннің стандартты қатесі салыстырмалы түрде аз, яғни оның тұрақтылығы ең жоғары екендігін, ал саябақта дене шынықтыру үшін тренажерлардың болуында стандартты ауытқу мәні жоғары, бұл алынған шаманың орта мәннен ең жоғары ауытқуын көрсетті.

3-кесте мәліметтері саябақта өзен, субұрқақтардың болуы атрибутының тұрақтылығы төмен және оның орта мәннен жоғары ауытқуының растайды. Осы атрибут маңыздылығы жоғары болғанымен

де, оның қанағаттану / маңыздылық қатынасы төмен, бұл атрибут шынайы нәтижені терең көрсетпеді. Сондықтан зерттелген атрибуттар бойынша қанағаттану/қанағаттанбау және қанағаттану/маңыздылық матрицалық талдау жүргізілді. Қанағаттану / қанағаттанбау матрицасына (а) сәйкес, талдау нәтижелері тұрғындардың саябақта ағаштар, гүлдердің көптігі, орындықтар мен қоқыс жәшіктерінің саны және жаяу қыдыру жолдарының сапасы атрибуттарымен таратылған қанағаттануын көрсетті. Бұл жерде көп респонденттің пікірлері бір-бірімен сәйкес келмейтінін білдірді. Ал балалар ойын алаңының, тренажерлардың және өзен, субұрқақтардың болуы атрибуттарымен таратылған қанағаттанбау бар, бұл тұрғындардың басым бөлігінің осы атрибуттармен қанағаттанбағанын немесе аз мөлшерде қанағаттанғанын дәлелдеді (Сурет 4).

Сурет 4 – Қалалық тұрғындардың саябақ атрибуттарымен қанағаттану/қанағаттанбау (а) және қанағаттану/маңыздылық (б) матрицасы
Ескерту – зерттеу нәтижелері негізінде Дж. Годеристің әдісі бойынша авторлармен құрастырылған (%-бен келтірілген мәліметтер сурет б-ға тиесілі)

Бірақ (а) матрицасы атрибуттардың маңыздылығын көрсетпейді, сондықтан зерттеуді маңыздылықты талдау (б) негізінде жалғастыру қажет. Бұл жерде барлық аталған атрибуттар бойынша қанағаттану/маңыздылық қатынасы 80-90 % аралығын көрсетті, яғни тұрғындардың нақты қажеттіліктеріне на-шар бейімделгенін дәлелдейді. Мұнда жаяу қыдыру жолдары атрибутының маңыздылығы ең жоғары көрсеткішке ие болып, саябақ сияқты кішкентай жерде қозғалыс логистикасын енгізуді талап етеді. Бұл әсіресе пандемия кезінде және пандемиядан кейінгі кезеңде де өзекті мәселеге айналды. Екінші кезекте, балалар ойын алаңын заманауи талаптарға сай жетілдіру, үшіншіден, саябақта ағаштар мен гүлдердің көп болуын қамтамасыз ету арқылы қанағаттануды арттыру маңызды. Оларды бір-бірімен байланысқан шеңберлер түрінде жүзеге асыру реттілігі (I, II, III) бар қадамдарды көрсетуге болады (Сурет 5).

Жүргізілген талдау нәтижелері тұрғындардың зерттелген атрибуттармен ортадан жоғары деңгейде қанағаттанғанын көрсетті. Бұл саябақта осы атрибуттарды жетілдіруді ары қарай да жалғастыруды қажет етеді. Өйткені, пандемиядан кейін тұрғындар үшін қажетті инфрақұрылымның дұрыс жолға қойылуы мен оның сапасы маңызды. Оның ішінде, ең алдымен жаяу қыдыру жолдарының сапасын жақсарту қажет.

Сурет 5 – Зерттеу уақытындағы анықталған саябақтардың басым атрибуттары

Ескерту – авторлармен құрастырылған

Жоғарыда келтірілген фактілер пандемияның қалалық тұрғындардың мінез-құлық өзгерісіне әсер еткенін дәлелдеді. Пандемиядан кейін әлемде көптеген өзгерістер орын алды, халықтың өмір сүру жағдайлары өзгерді. Осы жағдайлар қалалық тұрғындардың өмір салтындағы өзгерістермен қатар, мінез-құлықтарынан да көрініс тапты. Олар мінез-құлқын санасы арқылы басқаратын болса, мұнда психологиялық факторлардың да әсерін ескерген жөн. Мұның барлығы да қаладағы өмір сапасын арттыру арқылы тұрғындардың қажеттіліктерін қанағаттандырудың маңызды екенін көрсетті. Сол себепті де қалалық тұрғындардың өмір сапасын жақсарту арқылы тұрақты дамуға қол жеткізуге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі таңда халықтың өмір сапасын арттыру кез-келген мемлекеттің басты бағыттарының бірі екендігі белгілі. Осы мақсатқа сәйкес жүргізілген зерттеуге бойынша келесідей қорытындылар жасауға болады:

- пандемия кезінде өзекті болған өмір сапасының көрсеткіштері бөліп көрсетілді. Өйткені, бұрын өмір сапасының сипаттамасын жалпы көрсеткіштер көрсетсе, ал қазіргі кезде денсаулықты сақтауға байланысты көрсеткіштердің өзекті екені айқындалды;

- әлемдік тәжірибені салыстырмалы талдау Алматы қаласының 3 %-ын саябақтар құрайтынын көрсетті, ал зерттеу нәтижелері қала тұрғындарының 76,1 % саябаққа баратынын, оның ішінде карантинге дейін таза ауада қыдыру үшін тұрғындардың 41 % барса, карантин кезінде бұл көрсеткіш 6,1 %-ға артып, 47,1 %-ға жетті. Яғни, саябаққа барудың сандық көрсеткіштері артып жатыр, мұның бәрі талдау нәтижелерімен расталды;

- пандемия жағдайында қалалық тұрғындардың мінез-құлықтағы өзгерістер анықталды. Яғни, қалалық тұрғындар енгізілген шектеулерге байланысты саябақтарға жиі баратыны белгілі болды. Сондай-ақ, олардың саябақтармен қанағаттану дәрежесі зерттеліп, нәтижесінде тұрғындардың зерттелген атрибуттармен ортадан жоғары деңгейде қанағаттанғанын көрсетті. Ал пандемия және пандемиядан кейінгі кезеңде бағаланған атрибуттар ішінде ең алдымен зерттелген объект бойынша саябақтарда жаяу қыдыру жолдарының сапасын (89,2 %) жақсарту қажеттігі анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тоқаев Қ. К. Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі [Электронды ресурс] // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты [web-портал]. – 2021. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555> (Қарау уақыты: 01.12.2021).

2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 990 қаулысымен бекітілген Өңірлерді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [Электронды

ресурс] // Әділет [web-портал]. – 2019. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000990> (Қарау уақыты: 01.12.2021).

3. Guida C., Carpentieri G. Quality of life in the urban environment and primary health services for the elderly during the Covid-19 pandemic: An application to the city of Milan (Italy) // *Cities*. – 2021. – № 110. – Article number: 103038. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2020.103038>.

4. Mouratidis K. Urban planning and quality of life: A review of pathways linking the built environment to subjective well-being // *Cities*. – 2021. – № 115. – Article number: 103229. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103229>.

5. Mouratidis K. How COVID-19 reshaped quality of life in cities: A synthesis and implications for urban planning // *Land Use Policy*. – 2021. – № 111. – Article number: 105772. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2021.105772>.

6. Никитский М. В. Междисциплинарный анализ и социально-педагогический контекст понятия «городской образ жизни» // *Педагогическое образование и наука*. – 2016. – № 4. – С. 22–26.

7. Горбатая Е. А. Бренд города и особенности социального поведения горожан // *Брендинг малых и средних городов России: опыт, проблемы, перспективы: материалы Всерос. науч.-практ. конф. / отв. ред. А. М. Бритвин*. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2012. – С. 45-48.

8. Скрипачёва И. А. Городской образ жизни как составляющая часть культурной системы общества // *Культурное наследие России*. – 2015. – № 2. – С. 71–76.

9. Ageev I. A., Ageeva V. V. Urban Lifestyle as an Element of Consumption Ideal and Economic Wellbeing: Meaning-changing Transformation from Soviet Period to Modernity // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. – 2015. – № 166. – P. 24–29.

10. Тузов И. С. Городской образ жизни. Теоретический аспект // *Социологические исследования*. – 1995. – № 1. – С. 131–134.

11. Прокушев Е. Ф., Лихонин Е. П. Основные показатели качества жизни // *Вопросы структуризации экономики*. – 2008. – № 3-1. – С. 26–27.

12. Leung L. Lifestyles and the use of new media technology in urban China // *Telecommunications Policy*. – 1998. – № 22-9. – P. 781-790.

13. E. Battis-Schinker, S. Al-Alawi, R. Knippschild, K. Gmur, S. Książek, M. Kukuła, M. Belof. Towards quality of life indicators for historic urban landscapes – Insight into a German-Polish research project // *Environmental and Sustainability Indicators*. – 2021. – №10. – Article number: 100094. – <https://doi.org/10.1016/j.indic.2020.100094>.

14. Как пандемия изменила жизнь городов? [Электронды ресурс] // *Новости ООН* [web-портал]. – 2020. – URL: <https://news.un.org/ru/story/2020/10/1389522> (Қарау уақыты: 01.12.2021).

15. Оставайтесь физически активными во время самокарантина [Электронды ресурс] // *Всемирная организация здравоохранения* [web-портал]. – 2020. – URL: <https://www.euro.who.int/ru/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/publications-and-technical-guidance/noncommunicable-diseases/stay-physically-active-during-self-quarantine> (Қарау уақыты: 07.04.2022).

16. Новости по теме Коронавирус в Казахстане [Электронды ресурс] // *Tengrinews* [web-портал]. – 2022. – URL: <https://tengrinews.kz/tag/коронавирус-в-казахстане/> (Қарау уақыты: 20.12.2021).

17. Восстановление после пандемии: необходимо вкладывать больше средств в благополучие детей [Электронды ресурс] // *Новости ООН* [web-портал]. – 2021. – URL: <https://news.un.org/ru/story/2021/07/1406122> (Қарау уақыты: 07.04.2022).

18. Глава Минздрава о коронавирусе: В стране все спокойно, но надзор идет [Электронды ресурс] // *Tengrinews* [web-портал]. – 2022. – https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/glava-minzdrava-koronaviruse-strane-spokoyno-nadzor-idet-465708/ (Қарау уақыты: 07.04.2022).

19. Population [Электронды ресурс] // *Eurostat* [web-портал]. – URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tgs00096/default/table?lang=en> (Қарау уақыты: 21.12.2021).

20. Қазақстанның демографиялық жылнамалығы // *Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрілігі Статистика комитеті*. – Нұр-сұлтан, 2020. – 276 б.

21. Рейтинг городов по качеству жизни [Электронды ресурс] // Medelle S.A. Швейцарский консалтинговый центр [web-портал]. – URL: <https://www.education-medelle.com/articles/rejting-gorodov-po-kachestvu-zhizni.html> (Қарау уақыты: 25.12.2021).
22. Лучшие в мире города для жизни [Электронды ресурс] // NoNews [web-портал]. – URL: <https://nonews.co/directory/lists/cities/quality-living-city> (Қарау уақыты: 25.12.2021).
23. Vienna tops Mercer's 21st quality of living ranking [Электронды ресурс] // Mercer [web-портал]. – 2019. – URL: <https://www.mercer.com/newsroom/2019-quality-of-living-survey.html> (Қарау уақыты: 25.12.2021).

REFERENCES

1. Toqaeв, Q. K. (2021). Halyq birligi zhane juyeli reformalar – el orkendeuinin berik negizi. Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Retrieved December 1, 2021, from <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555> (In Kazakh).
2. Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2019 zhylygy 27 zheltoksandagy № 990 kaulysymen bekitilgen Onirlerdi damytudyn 2020-2025 zhyldarga arналган мемлекеттік бағдарламасы. (2019). Adilet. Retrieved December 1, 2021, from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000990> (In Kazakh).
3. Guida, C. and Carpentieri, G. (2021). Quality of life in the urban environment and primary health services for the elderly during the Covid-19 pandemic: An application to the city of Milan (Italy). *Cities*, 110, 103038, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2020.103038>.
4. Mouratidis, K. (2021). Urban planning and quality of life: A review of pathways linking the built environment to subjective well-being. *Cities*, 115, 103229, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103229>.
5. Mouratidis, K. (2021). How COVID-19 reshaped quality of life in cities: A synthesis and implications for urban planning. *Land Use Policy*, 111, 105772, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2021.105772>.
6. Nikitskii, M. V. (2016). Mezhdistsiplinarnyi analiz i sotsialno-pedagogicheskii kontekst poniatiia «gorodskoi obraz zhizni». *Pedagogicheskoe obrazovanie i nauka*, 4, 22–26 (In Russian).
7. Gorbataia, E. A. (2012). Brend goroda i osobennosti sotsialnogo povedeniia gorozhan. *Brending malykh i srednikh gorodov Rossii: opyt, problemy, perspektivy: materials of the All-Russian scientific and practical. conf.*, 45–48 (In Russian).
8. Skripacheva, I. A. (2015). Gorodskoi obraz zhizni kak sostavliaiushchaia chast kulturnoi sistemy obshchestva. *Kulturnoe nasledie Rossii*, 2, 71–76 (In Russian).
9. Ageev, I. A. and Ageeva, V. V. (2015). Urban Lifestyle as an Element of Consumption Ideal and Economic Wellbeing: Meaning-changing Transformation from Soviet Period to Modernity. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 166, 24–29.
10. Turov, I. S. (1995). Gorodskoi obraz zhizni. *Teoreticheskii aspect. Sotsiologicheskie issledovaniia*, 1, 131–134 (In Russian).
11. Prokushev, E. F. and Likhonin, E. P. (2008). Osnovnye pokazateli kachestva zhizni. *Voprosy strukturizatsii ekonomiki*, 3-1, 26–27 (In Russian).
12. Leung, L. (1998). Lifestyles and the use of new media technology in urban China. *Telecommunications Policy*, 22-9, 781-790.
13. Battis-Schinker, E., Al-Alawi, S., Knippschild, R., Gmur, K., Książek, S., Kukuła, M. and Belof, M. (2021). Towards quality of life indicators for historic urban landscapes – Insight into a German-Polish research project. *Environmental and Sustainability Indicators*, 10, 100094, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.indic.2020.100094>.
14. Kak pandemiia izmenila zhizn' gorodov? (2020). United Nations New. Retrieved December 1, 2021, from <https://news.un.org/ru/story/2020/10/1389522> (In Russian).
15. Ostavaite fizicheski aktivnyimi vo vremia samokarantina. (2020). World Health Organization. Retrieved April 7, 2022, from <https://www.euro.who.int/ru/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/publications-and-technical-guidance/noncommunicable-diseases/stay-physically-active-during-self-quarantine> (In Russian).

16. Novosti po teme Koronavirus v Kazakhstane. (2022). Tengrinews. Retrieved December 20, 2021, from <https://tengrinews.kz/tag/koronavirus-v-kazakhstane/> (In Russian).
17. Vosstanovlenie posle pandemii: neobkhodimo vkladyvat' bolshe sredstv v blagopoluchie detei. (2021). United Nations News. Retrieved April 7, 2022, from <https://news.un.org/ru/story/2021/07/1406122> (In Russian).
18. Glava Minzdrava o koronaviruse: V strane vse spokojno, no nadzor idet. (2022). Tengrinews. Retrieved April 7, 2022, from https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/glava-minzdrava-koronaviruse-strane-spokoyno-nadzor-idet-465708/. (accessed: April 7, 2022) (In Russian).
19. Population. (n.d.). Eurostat. Retrieved December 21, 2021, from <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tgs00096/default/table?lang=en>.
20. Kazakstannyn demografiyalyq zhylnamalygy. (2020). Kazakstan Respublikasy Ulttyq ekonomika ministrlygi Statistika komiteti, 276 p. (In Kazakh).
21. Reiting gorodov po kachestvu zhizni. (n.d.). Medelle S. A. Swiss consulting center. Retrieved December 25, 2021, from <https://www.education-medelle.com/articles/rejting-gorodov-po-kachestvu-zhizni.html> (In Russian).
22. Luchshie v mire goroda dlia zhizni. (n.d.). NoNews. Retrieved December 25, 2021, from <https://nonews.co/directory/lists/cities/quality-living-city> (In Russian).
23. Vienna tops Mercer's 21st quality of living ranking. (2019). Mercer. Retrieved December 25, 2021, from <https://www.mercer.com/newsroom/2019-quality-of-living-survey.html>.

MARKETING ANALYSIS OF THE POPULATION'S SATISFACTION WITH THE URBAN LIFESTYLE IN THE CONDITIONS OF THE PANDEMIC AND THE POST-PANDEMIC PERIOD

A. T. Bassymbekova^{1*}, Zh. T. Kozhamkulova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

Purpose of the research – assessment of qualitative indicators of ongoing changes in the lifestyle of the urban population, their satisfaction and features of consumer behavior in the context of the global COVID-19 pandemic and the post-pandemic period.

Methodology – studied secondary information using methods of generalization, comparative analysis; a survey was conducted based on the developed questionnaire (via Google Forms), a statistical assessment of the main parameters of the matrix analysis of the satisfaction of citizens was performed (based on SPSS Statistics).

Originality / value – the results of the study allow the marketing department of city government bodies to make strategic decisions to improve the main marketing attributes of recreation places of citizens.

Findings – actual indicators of the quality of life were identified, trends in the behavior of citizens in a pandemic were analyzed, the sequence for implementing a multi-attribute choice in the consumer behavior of citizens was determined.

Keywords: quality of life, urban lifestyle, urbanization, city marketing, state marketing, satisfaction / dissatisfaction matrix, satisfaction / importance matrix.

**МАРКЕТИНГОВЫЙ АНАЛИЗ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ
ГОРОДСКИМ ОБРАЗОМ ЖИЗНИ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ И
ПОСТПАНДЕМИЧЕСКИЙ ПЕРИОД**

А. Т. Басымбекова^{1*}, Ж. Т. Кожамкулова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – оценка качественных показателей происходящих изменений в образе жизни городского населения, их удовлетворенности и особенностей потребительского поведения в условиях глобальной пандемии COVID-19 и постпандемический период.

Методология – исследована вторичная информация с использованием методов обобщения, сравнительного анализа; проведен опрос на основе разработанной анкеты (через Google Forms), выполнена статистическая оценка основных параметров матричного анализа удовлетворенности горожан (на основе SPSS Statistics).

Оригинальность / ценность исследования – результаты исследования позволят отделу маркетинга органов городского управления принять стратегические решения по улучшению основных маркетинговых атрибутов мест отдыха горожан.

Результаты исследования – выявлены актуальные показатели качества жизни, проанализированы тенденции изменения поведения горожан в условиях пандемии, определена последовательность реализации мультиатрибутивного выбора в потребительском поведении горожан.

Ключевые слова: качество жизни, городской образ жизни, урбанизация, городской маркетинг, государственный маркетинг, матрица удовлетворенность/ неудовлетворенность, матрица удовлетворенность / важность.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Басымбекова Акерке Толегеновна – докторант PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: bassymbekova.akerke@gmail.com*

Кожамкулова Жанна Тазабековна – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhana_k@list.ru

MPHTI: 06.35.51

JEL Classification: L26

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-4-106-118>

СТРАТЕГИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП ҰЙЫМДАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН БАҒАЛАУ

Р. Е. Джаншанло¹, Г. Е. Жунисова^{1*}, М. С. Агзамов²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

²С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Университеті, Өскемен, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеудің мақсаты ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін стратегиялық бағалау әдістемесін жасау болып табылады.

Әдіснамасы. Зерттеу әдістемесі жалпы ғылыми әдістерге негізделген: талдау мен синтез; жүйелік, логикалық және салыстырмалы және стратегиялық талдау; іріктеу сауалнамалары; көп факторлы модельдеу; графикалық әдіс. Зерттелетін мәселе бойынша анықтамалық, статистикалық және нормативтік материалдар қолданылған. Бәсекеге қабілеттілікті талдау мен бағалау әдістерінің екі тобы қолданылады: сапалық және сандық.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілік деңгейін бағалаудың қолданыстағы әдістерінің ішінде авторлар интегралды әдіске баса назар аударады, мультипликативті әдісті қолдана отырып ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігінің интегралды индикаторын есептеу алгоритмі ұсынылды және жеке көрсеткіштердің қажетті жүйесі қалыптасты. Теориялық негіздемелер келтірілген, ұйымдардың өндірістік -қаржылық қызметінің стратегиялық көрсеткіштеріне негізделген бәсекеге қабілеттіліктің интегралды көрсеткішін есептеу алгоритмі берілген. Болжамдар бәсекеге қабілеттілік деңгейінің жоғарылауына тікелей әсер ететін ұйымдардың тиімділік көрсеткіштерін стратегиялық жоспарлау мен дамытудың мүмкіндіктерін іске асыруға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда көп айнымалы регрессиялық талдау әдісі қолданылады.

Зерттеу нәтижелері. Бәсекеге қабілеттілік деңгейінің жоғарылауына тікелей әсер ететін ұйымның стратегиялық жоспарларын құруға және сол көрсеткіштерді дамытуға талдамалық негіз жасау.

Түйін сөздер: бәсекеге қабілеттілік, ұйымдастыру, стратегиялық талдау, бағалау, көрсеткіштер, әдістер, көп факторлы корреляциялық-регрессиялық талдау.

КІРІСПЕ

Бәсекелестік шектеулі ресурстар шарттарында бір мақсатқа жетуге мүдделі экономикалық бірліктер арасындағы бәсекелестік ретінде анықталады. Аталған анықтама шеңберінде оның мәні, нарықтық бәсекелестік жағдайында кәсіпкерлік субъектілеріне барынша әсер ететін: жаңа бәсекелестердің кіру қаупі, алмастыратын өнімдердің пайда болу қаупі, жеткізушілердің экономикалық әлеуеті, сатып алушылардың экономикалық әлеуеті, нарықтағы бәсекелестер арасындағы бәсекелестік сияқты детерминанттары бар бәсекелестіктің бес күші тұжырымдамасы түрінде ұсынылуы мүмкін.

Бәсекеге қабілеттілік шаруашылық жүргізуші субъектілердің экономикалық қызметінің тиімділігін бағалау үшін қолданылатын маңызды интегралды сипаттамалардың бірі болып келеді. Бәсекеге қабілеттілік сөзінің өзі, қандай да бір субъектіге қатысты, бұл субъектінің (әлеуетті және/немесе нақты) бәсекелестікке төтеп беру қабілетін білдіреді.

Бүгінгі таңда өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалауда белгілі бір жетістіктерге қол жеткізілді, біркелкі тауарлар мен қызметтердің бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың қолайлы әдістері әзірленді. Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау кезінде жағдай күрделене түседі. Бұл бағытта белгілі бір қадамдар жасалғанына және жасалып жатқанына қарамастан, экономистер ұйымның бәсекеге қабі-

леттілігін кешенді бағалаудың әмбебап және жалпыға бірдей танылған әдістемесін әзірлеген жоқ.

Сонымен бірге, нарықтық экономика жағдайында бәсекеге қабілетті деңгейін бағалау кез келген шаруашылық субъектісінің қызметінің ажырамас бөлігі болып табылатындықтан ұйымның бәсекеге қабілеттілігін бағалау қажеттілігі бар. Бәсекелестер мен саладағы бәсекелестік шарттарын зерттеу, ең алдымен, бәсекелестерге қарағанда оның артықшылықтары мен кемшіліктері неде екенін анықтау және ұйымға өзінің табысты бәсекелестік стратегиясын әзірлеу және оны қолдау үшін қорытынды шығару үшін қажет. Ұйымның бәсекеге қабілеттілігін анықтау кез келген шаруашылық субъектісінің қызметінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Әдебиетке шолу. Көптеген ғалымдар мен экономистердің жұмысы ұйымның бәсекеге қабілеттілік мәселелерін зерттеуге арналған. Атап айтқанда, И. Ансоф, М. Портер, Ф. Котлер, Э. Дихтл, Х. Хершген, В. Томпсон, Дж. Шумпетер сияқты шетелдік авторларды бөліп көрсеткен жөн. Орыс және украин ғалымдарының ішінде біз Р. А. Фатхутдинов, В. В. Царев, Е. В. Минько, М. Л. Кричевский, С. В. Кирбитова, Ю. П. Анискин, М. И. Бухалков, В. Н. Васильев, Г. А. Краюхин, В. Н. Родионова, П. В. Забелин, Ю. Б. Иванов, В. Д. Немцов, Д. С. Воронов, Л. Е. Довган және басқаларының шығармаларын ескеруге болады. Қазақстанда бәсекеге қабілеттілік мәселелерімен О. Сабден, В. Додонов, А. Б. Билдебаева, Ж. С. Темербулатова және т. б. айналысқан.

Бәсекеге қабілеттілікті бағалауды қарастыруға кіріспес бұрын, ғылыми жұмыстар мен жарияланымдар авторларының ұстанымдарын ескере отырып, «бәсекеге қабілеттілік» түсінігін нақтылау қажет.

Кесте 1 – Әр түрлі авторлардың «Бәсекеге қабілеттілік» түсінігінің анықтамалары

№	Позиция	Авторы, источник	Определения
1	Өнімді немесе қызметті қарастырмай, бәсекеге қабілеттілікті ұйымның сыртқы және ішкі қызметінің сипаттамасы ретінде қарастыру	М. Портер [1]	Нарықтық қатынастар субъектісінің нарықтық қатынастардың ұқсас субъектілерімен тең дәрежеде әрекет ету қабілеті
		В. В. Царев [2]	Ұйым жұмысының ішкі және сыртқы ортасының көрсеткіштерінің жиынтығы
		Ю. Б. Иванов [3]	Өндірістік-экономикалық жүйелердің қолданыстағы бәсекелестік артықшылықтарды сақтау, дамыту немесе сыртқы ортаға бейімделу процесінде қозғалыс траекториясын немесе жоспарланған жұмыс режимін өзгерту мүмкіндігі.
		И. М. Акимова [4]	Ұйымның макроорта тез өзгеретін кезде өзінің таңдаған қызмет саласында жұмысын жалғастыра алу, қоршаған ортаның өзгеруіне бейімделу, өзінің бәсекелестік артықшылықтарын құру және осының негізінде бәсекелестерге қарағанда жақсы нәтижеге жету қабілеті.
		Д. С. Воронов [5]	Шаруашылық жүргізуші субъектінің экономикалық ресурстарды пайдалануда бәсекелестердің экономикалық ресурстарды пайдалану тиімділігіне қатысты тиімділік деңгейі бар.
2	Бәсекеге қабілеттіліктің негізгі компоненті ретінде тек тауарларға немесе қызметтерге негізделген анықтамалар	Р. А. Фатхутдинов [6]	Нарықтағы ұқсас объектілермен салыстырғанда нақты қажеттілікті қанағаттандыру дәрежесін сипаттайтын объектілердің қасиеті
		А. А. Машковская, О. А. Лымарева [7]	Ұйымның бәсекеге қабілетті тауарлар немесе қызметтерді жеткізу қабілеті
		И. В. Корнеева, В. Е. Хруцкий [8]	Бәсекеге қабілетті өнімдер мен қызметтерді өндіру мен сату арқылы белгілі бір уақыт кезеңінде нақты нарықта (сату аймағында) табысты жұмыс істеу мүмкіндігі
		В. А. Ганэ, Н. А. Гончарук [9]	Осы нарықтағы ұқсас объектілермен салыстырғанда нақты қажеттілікті нақты немесе әлеуетті қанағаттандыру дәрежесімен сипатталатын объектінің қасиеті

3	Бәсекеге қабілеттілікті тауарлар немесе қызметтер мен ұйымның өндірістік қызметінің өзара әрекеті ретінде қарастыру	М. В. Парфенова [10]	Бұл белгілі бір өндірушінің бәсекелесінен даму үрдісінің айырмашылығын көрсететін салыстырмалы сипаттама (белгілі бір әлеуметтік қажеттіліктің өзіндік қызметтері мен тауарларына қанағаттану дәрежесі, ұйымның өндірістік қызметінің өнімділік деңгейі сияқты факторлары бойынша)
		А. Г. Мокроносов, И. Н. Маврина [11]	Ішкі және сыртқы нарықта бәсекелес аналогтармен сәтті (немесе сәтсіз) қарсыласатын тауар өндірушінің экономикалық, ғылыми, техникалық, өндірістік, ұйымдастырушылық, басқарушылық, маркетингтік және басқа мүмкіндіктерінің шоғырланған көрінісі.
		А. Т. Похилько [12]	Бұл бәсекелестен белгілі бір өндірушінің даму үрдісінің айырмашылығын көрсететін салыстырмалы сипаттама (белгілі бір әлеуметтік қажеттілікке өзінің қызметтері мен тауарларына қанағаттану дәрежесі, өндірістік қызметтің өнімділік деңгейі сияқты факторлар бойынша).
		А. Е. Сенникова, И. В. Шахов [13]	Сыртқы орта бағалайтын, нарықтың жекелеген сегменттерінде белгілі бір сәтте және басқаларға зиян келтірместен алынатын кәсіпкерлік субъектінің бәсекелестерден артықшылығын түсіну қажет. Ол белгілі бір тауарлардың бәсекеге қабілеттілік дәрежесімен, қазіргі уақытта, сонымен қатар болашақта ұқсас қызметтерден асатын қызметтерді құруға, өндіруге, сатуға, қызмет көрсетуге қабілеттілігімен сипатталатын «сапа-баға» критерийі бойынша бәсекелестік мүмкіндіктер деңгейімен анықталады.
Ескерту – [1-13] дереккөздері негізінде авторлармен құрастырылған			

Экономикалық әдебиеттерде «бәсекеге қабілеттілік» түсінігінің қолданыстағы анықтамаларының әртүрлілігі келесі жағдайларға байланысты:

- мәселені тұжырымдау ерекшеліктері бойынша және авторды бәсекелестік қабілеттіліктің сол немесе басқа аспектілеріне назар аудару қажеттілігіне әкелетін зерттеу мақсаты бойынша;
- немесе бәсекелестік объектілері (тауарлар, қызметтер) мен бәсекелестік субъектілері (ұйымдар, өндірістер, аймақтар, ұлттық экономика, мемлекет) және бәсекелестік объектілері (сұраныс, нарық, өндіріс факторлары: табиғи ресурстар, еңбек, капитал, бағалы қағаздар, ақпарат, саяси билік, және белсенділік ауқымы (тауар нарығы, салалық нарық, аймақтық нарық, аймақаралық нарық, әлемдік нарық) болуы мүмкін зерттеу пәнін таңдау ерекшеліктері бойынша.

ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БӨЛІМІ

Бәсекеге қабілеттілікті бағалау – бұл ұйымның басшылығы мен инвесторлар үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың қолданыстағы әдістері туралы айта отырып, ең алдымен, экономистер әдістердің көптеген түрлерін ұсынғанын байқаймыз.

Бұл әдістерді топтау үшін олардың көптеген жіктелімі берілген: теориялық мазмұнына, бағалау нәтижелерін көрініс табуына, көрсеткіштердің математикалық байланысының формасына сәйкес және тағы басқа. Зерттеу шеңберінде ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістерінің мазмұндық (классикалық) жіктелуі талданды. Сондай-ақ, зерттеуде қолданыстағы тәсілдердің тек негізгісі (ең кең тарағаны) қарастырылатынын ескереміз. Ұйымның бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың қолданыстағы әдістерін талдау ұсынылған әдістердің жалпы кемшіліктерін атап өтуге де мүмкіндік береді.

Әдістердің басым көпшілігі экономикалық субъектілердің бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін факторларды анықтауға негізделген және олардың толық тізімін жасауға баса назар аударылады. Дегенмен, ұйымның бәсекеге қабілеттілігінің факторлар жүйесі әлі де толық емес, ал бұл жүйенің элементтері анық емес. Осылайша, бәсекеге қабілеттілік факторларының саны шексіз, сондықтан олардың тізімі қаншалықты кең болғанына қарамастан, ол әлі де толық болмайды және ұйымның бәсекеге қабілеттілігін осындай толық емес тізім бойынша бағалау жеткіліксіз болады. Бәсекеге қабілеттілікке

әсер етуші факторларының толық тізіміне басымдық бере отырып, зерттеушілер тығырыққа тіреледі, өйткені мұндай тізім жасау мүмкін емес.

Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың бірқатар әдістері өте күрделі кіршіксіз құрылымдарға негізделген: экономикалық ғылымға жаңа анықтамалар мен көрсеткіштер енгізілді, әр түрлі матрицалар құрылды, жаңа координаттар жүйесі енгізілді және т. б. Ал, қолданылған теориялық үлгілердің логикалық негізділігі күмән тудырмаса да, белгілі бір экономикалық субъектінің нақты экономикалық жағдайында бұл үлгілер өте абстрактілі болып көрінеді. Нәтижесінде, бірқатар жағдайларда сол немесе басқа ұсынылған параметрге қандай да бір нақты сандық бағалау жүргізу мүмкін емес, сонымен қатар оған нақты анықтама беру мүлде қиын. Мұның бәрі енгізілген категорияларды математикалық өңдеу мүмкіндігін айтарлықтай төмендетеді және ұйымның бәсекеге қабілеттілігін лайықты бағалауға мүмкіндік бермейді.

Белгілі бір сын әр түрлі сипаттағы техникалық-экономикалық көрсеткіштердің экономикалық субъектінің бәсекеге қабілеттілігінің бірыңғай көрсеткішіне дейін төмендеуінен туындайды. Мұнда экономистер бағаланатын факторлардың әрқайсысының өлшенген мәнін анықтайтын коэффициенттерді енгізеді. Алайда, әр нақты экономикалық жағдайда әр түрлі экономикалық факторлар әр түрлі дәрежеде ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігіне әсер етеді. Сондықтан барлық шаруашылық жүргізуші субъектілер үшін біркелкі салмақ коэффициенттерін әдейі бекіту дұрыс емес болып табылады.

Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың қолданыстағы әдістерін талдау олардың ешқайсысы ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін кешенді бағалау мәселесін шешпейтінін көрсетті. Әдістердің ешқайсысы бәсекеге қабілеттіліктің стратегиялық және ағымдағы айнымалыларын біріктірмейді, ұйымдар арасындағы бәсекелестіктің ерекшеліктерін, сонымен қатар бәсекеге қабілеттілік факторларының көпқабаттығы мен өзара тәуелділігін ескермейді. Демек, мұндай күрделі әдістемені қалыптастыру міндеті өзекті. Ұйымды бағалаудың кешенді әдістемесіне қойылатын талап көп деңгейлі бағалаудың қажеттілігі болып табылады: ағымдағы бәсекеге қабілеттіліктің ішкі және сыртқы көрсеткіштері; ұйымның стратегиялық бәсекеге қабілеттілігінің ішкі және сыртқы көрсеткіштері.

Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың қолданыстағы әдістерін талдау олардың күшті және әлсіз жақтарын анықтауға мүмкіндік берді. Қолданыстағы бағалау әдістеріндегі кемшіліктердің негізгі себебі бастапқыда ұйымның бәсекеге қабілеттілігі ұғымын толық анықтамау және бағалау критерийлерін таңдауда кешенді тәсілдің болмауы болып табылады.

Осы тұрғыда біз осы экономикалық категорияның келесідей авторлық анықтамасын ұсынамыз: бәсекеге қабілеттілік – бұл ұйымның бәсекелестерінің тауарларына қарағанда баға мен бағалық емес сипаттамалары бойынша тұтынушылар үшін тартымды тауарларды жобалау, өндіру және сату мүмкіндігі.

Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың мақсаты – бір жағынан, ұйымның салалық нарықтағы жағдайын ескере отырып, бәсекеге қабілеттілікті түзету туралы ұйым басшылығының, екінші жағынан, сыртқы пайдаланушылардың осы ұйымға қатысты нақты бағдарламаларды жүзеге асыруы туралы шешім қабылдауы үшін шынайы ақпарат алу. Белгіленген мақсаттан ұйымның бәсекеге қабілеттілігін бағалау кезінде шешілетін келесі міндеттерді анықтауға болады:

- қазіргі уақытта бәсекеге қабілеттілік деңгейін анықтау;
- белгілі бір кезеңде бәсекеге қабілеттілікті арттыруда бағыттар мен заңдылықтарды анықтау;
- ұйымның бәсекеге қабілеттілігіне теріс әсер ететін «тар жерлерді» белгілеу;
- бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін қолданылатын резервтерді анықтау.

Қазіргі ғылымда бәсекеге қабілеттілікті анықтайтын алты негізгі тәсіл бар.

Бірінші тәсілге сәйкес бәсекеге қабілеттілік бәсекелестермен салыстырғанда артықшылықтар тұрғысынан қарастырылады. Екінші тәсіл А. Маршаллдың тепе-теңдік теориясына негізделген. Өндірушінің басқа күйге ауысуына ешқандай себеп жоқ және ол максималды пайда мен сату деңгейіне жетеді.

Үшінші тәсіл құзыреттіліктің әртүрлі сипаттамалары бойынша көпбұрышты профильдерді құрастыру негізінде өнім сапасы бойынша бәсекеге қабілеттілікті бағалау болып табылады. Төртінші тәсіл матрицаларды құру және стратегияны алдын-ала таңдау арқылы жүзеге асырылатын бәсекеге қабі-

леттілікті бағалаудың матрицалық әдісі. Бесінші тәсіл құрылымдық, оған сәйкес ұйымның жағдайын келесі көрсеткіштер арқылы бағалауға болады: саланың монополиялану деңгейі, нарықта пайда болатын жаңа кәсіпорындар үшін кедергілердің болуы.

Алтыншы тәсіл функционалды, оның өкілдері шығындар мен бағаның арақатынасын, өндіріс қуатын жүктеу көлемін, өнім санын және басқа көрсеткіштерді анықтайды. Осы тәсілге сәйкес тауарларды өндіру және одан әрі сату жақсы жолға қойылған, қаржы ресурстарын басқару тиімдірек ұйымдас-тырылған ұйымдар бәсекеге қабілетті болып саналады [13].

Біз ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалауды ұйым қол жеткізген қызмет нәтижелерін стратегиялық талдау нәтижелері бойынша жүргіземіз. Бұл сипаттама белгілі бір әлеуетті бағалауға арналған өзара байланысты элементтер жүйесін қамтиды, мысалы: операциялық тиімділік және стратегиялық әлеует.

Операциондық тиімділік қызметтің ұқсас түрлерін бәсекелестерге қарағанда жақсырақ орындау. Ол белгілі бір іс-шаралардың тиімділігін бағалауды, сондай-ақ ұйымға қолданыстағы өндіріс факторларын пайдалануды күшейтуге мүмкіндік беретін бірқатар басқа шараларды қамтиды, мысалы, өнімнің ақауын азайту немесе жаңа өнімдердің тез дамуы.

Ал ұйымның стратегиялық әлеуеті бәсекелестерден өзгеше іс-әрекеттерді жүзеге асыруды немесе ұқсас әрекеттерді орындауды білдіреді, бірақ басқа жолдармен. Стратегиялық әлеуеттің мәнін құрылған пайдалану құнының ерекше табиғатын қамтамасыз ететін іс-әрекеттерді жүзеге асыру ретінде тұжырымдауға болады. Стратегиялық әлеует бәсекелестердің қызмет түрлерінен өзгеше қызмет түрлерін үйлестіруді жүзеге асыруға негізделген бірегей және пайдалы позицияны құрудан тұрады.

Операциондық тиімділік артық құнды іске асыру үрдісінде пайда алуды қамтамасыз етсе, ал стратегиялық әлеует сату нарықтарын құру, қолдау және кеңейту арқылы бұл үрдістің жалпы мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Демек, бәсекеге қабілеттіліктің қарастырылған көздерінің әрқайсысы жеке-жеке ұйымның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің қажетті, бірақ жеткіліксіз шарты болып табылады. Шаруашылық жүргізуші субъектінің тұрақты бәсекеге қабілеттілігіне ол бәсекеге қабілеттіліктің екі көзіне негізделгенде ғана қол жеткізуге болады, олар бір-бірін біріктіріп, өзара әрекеттесіп, толықтырып, күшейте отырып, бәсекелестік кезінде ұйымның күшті бәсекелестік артықшылықтарын жасайды.

Ұйымның экономикалық ресурстарды пайдалану тиімділігін сипаттау сайып келгенде оның операциондық тиімділігі мен стратегиялық әлеуетін бағалауды білдіреді. Осы компоненттерді бірыңғай индикаторға енгізу арқылы біз зерттелетін ұйымның бәсекеге қабілеттілігінің бағасын аламыз [14]:

$$B = K_{от} \cdot K_{са}, \quad (1)$$

мұндағы: B – зерттеліп отырған ұйымның бәсекеге қабілеттілігі; $K_{от}$ – операциондық тиімділік көрсеткіші; $K_{са}$ – стратегиялық әлеует көрсеткіші.

Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау үшін келесі кезеңдерді қамтитын салыстырмалы рейтингтік бағалау әдістемесі қолданылды:

1. Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігі көрсеткіштерінің жүйесін негіздеу және ақпарат жинау.
2. Көрсеткіштер (коэффициенттер) мәндерін есептеу.
3. Өлшемдерді жинақтаудың таңдалған әдісі бойынша интегралдық рейтингтік бағалауды есептеу.
4. Ұйымдарды интегралдық рейтингтік бағалау көрсеткішінің мәндері бойынша саралау.

Салыстырмалы бағалау бәсекеге қабілеттіліктің барлық маңызды параметрлерін ескеруі керек және индикаторлардың еркін жиынтығына емес, бәсекеге қабілеттілік үшін маңызды болып табылатын ұйым қызметінің аспектілеріне негізделуі керек. Мұндай сипаттамаларға әдетте экономикалық қызметтің кірістілігі мен тиімділігін бағалау көрсеткіштері, басқару тиімділігін бағалау көрсеткіштері, іскерлік белсенділікті бағалау көрсеткіштері, өтімділік пен нарықтық тұрақтылықты бағалау көрсеткіштері, төлем қабілеттілігі көрсеткіштері кіреді [14].

Осылайша, ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау үшін элементтердің 2 жүйесінің жиынтығы негізделген, олардың сандық өлшемі 6 индикаторды (Кесте 2) қолдана отырып жүзеге асырылады.

Кесте 2 – ұйымдардың бәсекеге қабілеттілік элементтері мен көрсеткіштерінің жүйесі

Элементтер жүйесі	Көрсеткіштер	Есептеу формулалары
Ұйым қызметінің операциялық тиімділігі	Операциялық пайда коэффициенті (K_1)	[Түсім - (сатылған өнімнің өзіндік құны + өткізу бойынша шығыстар + жалпы және әкімшілік шығыстар + Өзге операциялық шығыстар)] / түсім
	Операциялық тиімділік көрсеткіші (K_2)	Түсім / (сатылған өнімнің өзіндік құны + өткізу бойынша шығыстар + жалпы және әкімшілік шығыстар + Өзге операциялық шығыстар)
Ұйымның стратегиялық әлеуеті	Техникалық даму деңгейі (K_3)	Негізгі құралдар / Активтер
	Активтердің мобильділік коэффициенті (K_4)	Қысқа мерзімді активтер / Ұзақ мерзімді активтер
	Қаржылық тұрақтылық коэффициенті (K_5)	(Капитал + Ұзақ мерзімді міндеттемелер) / Баланс валютасы
	Активтердің айналымдылық коэффициенті (K_6)	Түсім / Активтер
Ескерту – [15] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған		

2-кестеден қызметтің операциялық тиімділігі екі көрсеткішпен (K_1 - K_2), ал ұйымның стратегиялық әлеуеті төрт көрсеткішпен (K_3 – K_6) сипатталатынын көруге болады.

Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін есептеу «Рахат» АҚ және «Баян сұлу» АҚ кондитерлік фабрикаларының 2012-2021 жылдардағы қаржылық есептілігінің деректері бойынша жүргізілді (Кесте 3).

Кесте 3 – Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігінің көрсеткіштері

Ұйымдар	Жылдар	K_1	K_2	K_3	K_4	K_5	K_6
«Рахат» АҚ	2012	0,075	1,081	0,410	1,337	0,919	1,773
	2013	0,085	1,092	0,388	1,499	0,911	1,637
	2014	0,102	1,112	0,358	1,691	0,921	1,574
	2015	0,078	1,085	0,359	1,608	0,929	1,670
	2016	0,110	1,124	0,395	1,506	0,913	1,253
	2017	0,107	1,115	0,342	1,230	0,901	1,510
	2018	0,137	1,159	0,315	2,897	0,914	1,426
	2019	0,145	1,169	0,336	1,794	0,919	1,280
	2020	0,129	1,148	0,031	1,984	0,909	1,160
«Баян сұлу» АҚ	2012	0,164	0,859	0,412	0,877	0,828	0,898
	2013	0,003	1,004	0,434	0,822	0,876	0,869
	2014	0,029	1,030	0,439	0,848	0,866	0,979
	2015	0,044	1,046	0,448	0,854	0,847	1,010
	2016	0,040	0,939	0,400	0,965	0,733	0,754
	2017	0,063	1,067	0,338	1,537	0,661	1,033
	2018	0,083	1,091	0,359	1,407	0,694	1,119
	2019	0,064	1,069	0,347	1,435	0,692	0,915
	2020	0,071	1,077	0,300	1,899	0,622	0,797
«Баян сұлу» АҚ	2021	0,061	1,065	0,289	2,025	0,616	0,959
Ескерту – [16-17] дереккөздері негізінде авторлармен құрастырылған							

Ұйымдардың қызметін талдау және бағалау үшін көрсеткіштер кешенін пайдалану экономикалық тәжірибеде кең таралған, бірақ бұл әдіс жалпы бағалау жасауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан, ұйымның бәсекеге қабілеттілігінің жалпы көрінісін алу үшін интегралды индикаторды пайдалану қажет.

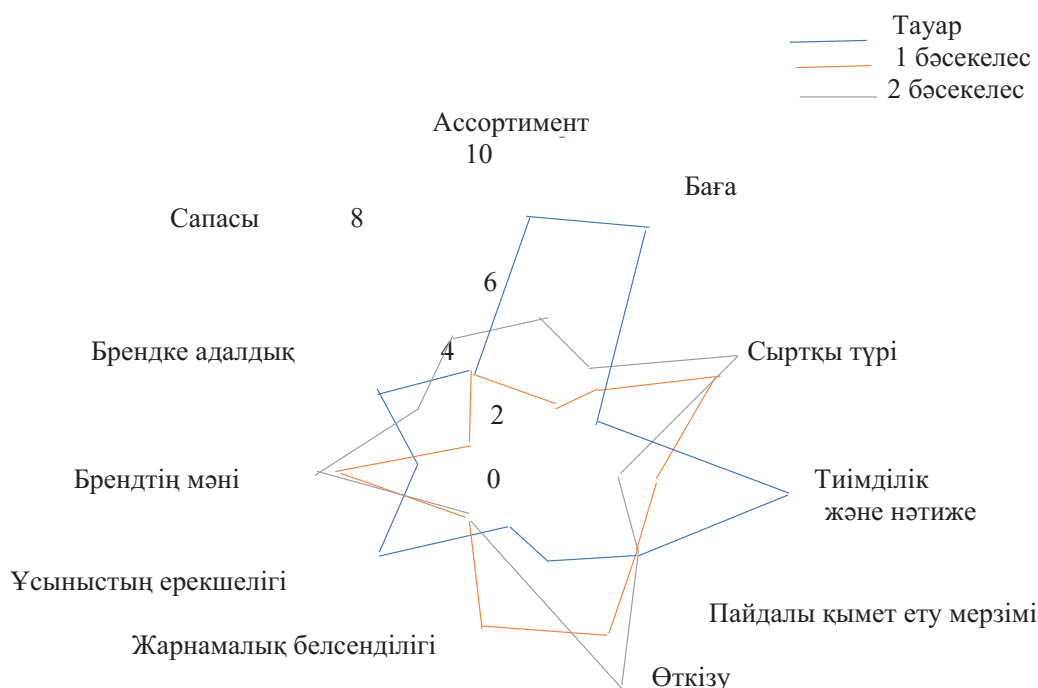
Біз интегралды индикаторды жергілікті индикаторлардың маңыздылығы бойынша өлшенген өнім түрінде құруға мүмкіндік беретін мультипликативті әдіс бойынша көрсеткіштерді жинақтадық. Есептеулер MS EXCEL көмегімен жүргізілді.

2-кестенің көрсеткіштерін ықпалдастыру бәсекелі бенчмаркинг принциптерін қолдана отырып, сараланған бағалау көмегімен жүргізіледі:

$$I = (K_1 \cdot K_2 \cdot K_3 \cdot \dots \cdot K_n)^{1/6}. \quad (2)$$

мұндағы I – интегралды көрсеткіш.

I көрсеткіші неғұрлым жоғары болса, қарастырылып отырған ұйым басқаларға қарағанда бәсекеге қабілетті болады. Көрнекі болу үшін алынған нәтижелерді әр нақты деңгей үшін бәсекеге қабілеттіліктің көпбұрышы ретінде ұсынуға болады (Сурет 1).

Сурет 1 – Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігінің көпбұрышы

Ескерту – [15] дереккөзі негізінде авторалмрмен құрастырылған

Өз кезегінде ашық әлеуметтік-экономикалық жүйе болып табылатын ұйымның бәсекеге қабілеттілігіне көптеген факторлар әсер етеді. Факторларды, әсер ету дәрежесін анықтау, оларды есепке алу тәсілдерін белгілеу және бәсекелестік деңгейін жақсарту үшін пайдалану аталған экономикалық категорияны зерттеудің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Ұйымның бәсекеге қабілеттілігі, бір жағынан, бәсекелестік орта факторларымен, екінші жағынан, негізгі факторлармен аныкталады. Осы факторлардың әрқайсысы өз кезегінде өте күрделі құрамы мен құрылымына ие.

Негізгі факторлар мен бәсекелестік орта факторлары өзара тығыз диалектикалық бірлікте. Бір-біріне тұрақты әсер ете отырып, бір-бірінен туындайтын факторлардың қарастырылған блоктары ұйымның бәсекеге қабілеттілігінің екі түрлі көзін құрайды: операциондық тиімділік және стратегиялық әлеует (Сурет 2).

Сурет 2 – Ұйымның бәсекеге қабілеттілік факторларын жіктеу

Ескерту – [6] дереккөзі негізінде авторалмрмен құрастырылған

Ұйымның бәсекелестік артықшылығының факторлары сыртқы, оның әсері аз дәрежеде ұйымға байланысты және ішкі, толығымен дерлік ұйым басшылығы анықтайтын факторларға бөлінеді (4-кесте).

Кесте 4 – Ұйымның бәсекеге қабілеттілігінің сыртқы және ішкі факторлары

№	Факторлар	Есептеу формулалары
Сыртқы факторлар		
1	Мемлекеттің экономикалық дамуының деңгейі (X_1)	Жалпы ішкі өнім / Орташа жылдық халық саны
2	Қайта қаржыландырудың орташа мөлшерлемесі (X_2)	ҚР-ның Ұлттық банкінің берілгендері бойынша
3	Корпоративтік табыс салығының ставкасы (X_3)	Қазақстан салық төлеушілер қауымдастығының мәліметі бойынша
4	Қазақстанның жалпы өндірісіндегі кондитерлік өнімдердің үлесі (X_4)	Елдегі кондитерлік өнімдер / Жалпы ішкі өнім

5	Ғылыми-техникалық прогрестің деңгейі (X_5)	Ғылыми-зерттеу шығындарының үлесі / Жалпы ішкі өнім
Ішкі факторлар		
6	Өнім сапасы (X_6)	Түсім / өткізілген өнімнің өзіндік құны
7	Маркетинг стратегиясының тиімділік деңгейі (X_7)	Түсім / мемлекеттегі кондитерлік өнімдердің өндіріс деңгейі
8	Қызметкерлердің кәсібилік деңгейі (X_8)	(Қызметкерлердің жұмысынан қосылған құн – қызметкерлерге кеткен шығындар) / қызметкерлерге кеткен шығындар
9	Өндірістің технологиялық деңгейі (X_9)	Өнім бірлігінің өзіндік құнының төмендеуі / Техникалық прогрестің қолданыстағы факторының өсімі
10	Ұйымның іскерлік беделінің деңгейі (гудвилл) (X_{10})	Материалдық емес активтер / Ұзақ мерзімді активтер
Ескерту – [15] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған		

Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін стратегиялық болжау үшін көрсеткіштер арасындағы тәуелділікті анықтау мақсатында корреляциялық талдау жүргізу қажет. Ол үшін зерттелетін көрсеткішке әсер ететін факторлар анықталып, корреляциялық талдау үшін ең маңыздысы таңдалады. Факторларды таңдау экономикалық талдаудың өте маңызды сәті болып табылады. Өйткені олар талдау нәтижелері мен қорытындыларға тікелей әсер етеді.

Жұптық корреляция коэффициентін r пайдалана отырып, біз ең маңызды факторларды таңдадық. Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін 10 фактордың ішінде 6 фактор ең маңызды болып шықты.

Жұмыс барысында 2012-2021 жылдарға арналған «Рахат» АҚ және «Баян Сұлу» АҚ деректері бойынша құрылған ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін болжауға арналған көп нұсқалы корреляциялық-регрессиялық моделі әзірленді. (5-кесте).

Кесте 5 – Ұйымның бәсекеге қабілеттілігін болжау моделін жасақтаудың берілгендері

Ұйымдар	Жылдар	Интегралды көрсеткіш (I)	X_1	X_2	X_4	X_6	X_7	X_{10}
			Жұптық корреляция коэффициенттері (r)					
			0,573	0,602	0,448	0,524	0,507	0,485
			Величина факторов					
«Рахат» АҚ	2012	2,304	1648587	7,40	0,002	1,228	0,624	0,008
	2013	2,064	1809581	6,50	0,001	1,269	0,647	0,008
	2014	2,086	2147887	5,504	0,001	1,233	0,628	0,009
	2015	2,413	2245957	12,00	0,001	1,279	0,636	0,009
	2016	2,450	2382168	14,00	0,001	1,286	0,631	0,008
	2017	2,585	2503692	9,67	0,002	1,262	0,610	0,008
	2018	2,802	2634437	10,46	0,002	1,326	0,602	0,011
	2019	2,883	3261160	9,25	0,002	1,355	0,638	0,011
	2020	3,479	3754727	9,16	0,004	1,325	0,649	0,015
	2021	3,034	3689474	9,80	0,002	1,325	0,582	0,014
«Баян сұлу» АҚ	2012	3,149	1648587	7,40	0,002	0,915	0,331	0,132
	2013	2,854	1809581	6,50	0,001	1,104	0,318	0,131
	2014	2,896	2147887	5,50	0,001	1,144	0,352	0,124
	2015	3,294	2245957	12,00	0,001	1,209	0,344	0,114
	2016	3,306	2382168	14,00	0,001	1,199	0,355	0,092
	2017	3,631	2503692	9,67	0,002	1,233	0,388	0,099
	2018	3,646	2634437	10,46	0,002	1,231	0,398	0,087
	2019	3,602	3261160	9,25	0,002	1,222	0,370	0,080
	2020	4,089	3754727	9,16	0,004	1,196	0,351	0,081
	2021	3,743	3689474	9,80	0,002	1,181	0,418	0,077
Ескерту – [15] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған								

5-кестеде «Баян сұлу» АҚ-ның бәсекеге қабілеттілігі «Рахат» АҚ-қа қарағанда жоғары екені көрсетілген. Сонымен қатар, кестеде жуан әріптермен белгіленген «секирулер» бар.

Жұмыста «Рахат» АҚ және «Баян сұлу» АҚ 2011-2020 жылдарға арналған деректері бойынша құрылған ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін болжау моделі ұсынылған. Модельдеу Statistica 12 бағдарламасында 5-кестедегі мәліметтер бойынша жүргізілді. Нәтижесінде келесі көп айнымалы корреляция-регрессия моделі алынды:

$$I = -13,464 - 0,000000394X_1 + 0,0686X_2 + 600,928X_4 + 8,134X_6 + 7,088X_7 + 40,888X_{10}. \quad (3)$$

Осы модель бойынша «Рахат» АҚ және «Баян сұлу» АҚ бәсекеге қабілеттілігі есептелді (6-кесте). Көрсеткіштің тенденциясы өзгермегенін байқауға болады, бірақ қарастырылып отырған кезеңде мәндердің біркелкі бөлінуі байқалады.

Кесте 6 – Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігінің интегралды көрсеткішінің есептік мәндері

«Рахат» АҚ				«Баян сұлу» АҚ			
жылдар	I	жылдар	I	жылдар	I	жылдар	I
2012	2,344	2017	2,331	2012	2,782	2017	4,242
2013	2,105	2018	2,919	2013	3,460	2018	3,809
2014	1,516	2019	3,081	2014	3,538	2019	2,921
2015	2,354	2020	3,454	2015	4,009	2020	3,617
2016	2,419	2021	2,432	2016	3,189	2021	2,674

Ескерту – 5-кестенің негізінде авторлармен құрастырылған

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың тиімді әдістемесі ұсынылған. Әдістеменің артықшылығы оның қаржылық және өндірістік көрсеткіштерге негізделуімен түсіндіріледі. Аталған көрсеткіштер нарықтық экономика шарттарында ұйымның дамуының болашағы мен өміршеңдігін анықтайға жағдай жасайды. Сонымен қатар, таңдалған көрсеткіштер алынатын нәтижелердің жоғары сенімділігін қамтамасыз етеді. Шаруашылық жүргізуші субъектінің қызметіне әсер етуі мүмкін макро және микро деңгейдегі объективті және субъективті факторларды қамтиды. Қатысты бағалау әр түрлі өлшемдермен сипатталған көрсеткіштерді бағалау және талдау барысындағы қиындықтарды болдырмауға жағдай жасайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Портер М. Конкуренция. – М.: Вильямс, 2006. – 356 с.
2. Царев В. В. Анализ конкурентоспособности предприятий (организаций). Теория и методология. – М: Юнити-Дана, 2015. – 799 с.
3. Иванов Ю. Б. Конкурентні переваги підприємства: оцінка, формування та розвиток: Монографія. – Х.: ІНЖЕК, 2008. – 352 с.
4. Акимов И. М. Промышленный маркетинг: Монография. 2-е изд. – К.: Знания; КОО, 2001. – 294 с.
6. Воронов Д. С. Оценка конкурентоспособности предприятия [Электронный ресурс] // KPIlib.RU [web-сайт]. – б.д. – URL: <http://www.kplib.ru/article.php?page=207> (Қарау уақыты: 20.08.2022).
7. Фатхутдинов Р. А. Управление конкурентоспособностью организации: учебник. – М.: Эксмо, 2005. – 544 с.
8. Машковская А. А., Лымарева О. А. Влияние методов управления предприятием на его конкурентоспособность // Творчество молодых ученых и студентов в области экономических наук: материалы междунар. конкурса. – Краснодар: ФГБУ «РЭА» Минэнерго России, 2018. – С. 158-163.

9. Корнеева И. В., Хруцкий В. Е. Маркетинг: учебник и практикум для вузов. – М.: Издательство Юрайт, 2020. – 436 с.
10. Ганэ В. А., Гончарук И. А. Управление деятельностью инновационного предприятия на контрактных рынках высокотехнологических проектов // Белорусский экономический журнал. – 2010. – № 4. – С. 78-89.
11. Парфенова М. В. Анализ факторов, влияющих на конкурентоспособность фирмы // Аспирант. – 2018. – № 2. – С. 58-63.
12. Мокроносов А. Г., Маврина И. Н. Конкуренция и конкурентоспособность: учебное пособие. – Екатеринбург: Изд-во Урал ун-та, 2014. – 194 с.
13. Похилько А. Т. Конкурентоспособность предприятия, как один из показателей эффективной деятельности предприятия // Заметки ученого. – 2017. – № 1-2. – С. 105-107.
14. Сенникова А. Е., Шахов И. В. Анализ конкурентоспособности фирмы // Colloquium-journal. – 2019. – № 9-7(33). – С. 58-60.
15. Воронов Д. Оценка и анализ конкурентоспособности предприятий [Электронный ресурс] // Корпоративный менеджмент [web-сайт]. – 2013. – URL: <https://www.cfin.ru/management/strategy/competit/analysis2.shtml> (Қарау уақыты: 20.08.2022).
16. Пономарева Т. Н., Дубина Н. В. Управление конкурентоспособностью промышленного предприятия: подходы к оценке и выбору показателей // Вестник БГТУ им. В.Г. Шухова. – 2016. – № 1. – С. 178-184.
17. «Рахат» АҚ-ның қаржылық есептіліктері, 2012-2021 жж.
18. «Баян сұлу» АҚ-ның қаржылық есептіліктері, 2012-2021 жж.

REFERENCES

1. Porter, M. (2006). Konkurenciya. Williams, Moscow, 356 p. (In Russian).
2. Carev, V. V. (2015). Analiz konkurentosposobnosti predpriyatij (organizacij). Teoriya i metodologiya. Unit-Dana, Moscow, 799 p. (In Russian).
3. Ivanov, Yu. B. (2008). Konkurentni perevagi pidpriemstva: ocinka, formuvannya ta rozvitok: Monography. INZHEK, 352 p. (In Ukrainian).
4. Akimova, I. M. (2001). Promyshlennyj marketing: Monography. 2nd edition. Znaniya; KOO, 294 p. (In Russian).
5. Voronov, D. S. (n.d.). Ocenka konkurentosposobnosti predpriyatiya. KPILIB.RU. Retrieved August 20, 2022, from <http://www.kpilib.ru/article.php?page=207> (In Russian).
6. Fathutdinov, R. A. (2005). Upravlenie konkurentosposobnost'yu organizacii: textbook. Eksmo, Moscow, 544 p.
7. Mashkovskaya, A. A. and Lymareva, O. A. (2018). Vliyanie metodov upravleniya predpriyatiem na ego konkurentosposobnost'. Tvorchestvo molodyh uchenyh i studentov v oblasti ekonomicheskikh nauk: materialy mezhdunar. konkursa. FGBU «REA» Minenergo Rossii, Krasnodar, 158-163 (In Russian).
8. Korneeva, I. V. and Hrukij, V. E. (2020). Marketing: textbook. Urait, Moscow, 436 p. (In Russian).
9. Gane, V. A. and Goncharuk, I. A. (2010). Upravlenie deyatel'nost'yu innovacionnogo predpriyatiya na kontraktnykh rynkah vysokotekhnologicheskikh proektov. Belorusskij ekonomicheskij zhurnal, 4, 78-89 (In Russian).
10. Parfenova, M. V. (2018). Analiz faktorov, vliyayushchih na konkurentosposobnost' firmy. Aspirant, 2, 58-63 (In Russian).
11. Mokronosov, A. G. and Mavrina, I. N. (2014). Konkurenciya i konkurentosposobnost': textbook. Ural university publishing house, Yekaterinburg, 194 p. (In Russian).
12. Pohilko, A. T. (2017). Konkurentosposobnost' predpriyatiya, kak odin iz pokazatelej effektivnoj deyatel'nosti predpriyatiya. Zаметки ученого, 1-2, 105-107 (In Russian).
13. Sennikova, A. E. and Shahov, I. V. (2019). Analiz konkurentosposobnosti firmy. Colloquium-journal, 9-7(33), 58-60 (In Russian).

14. Voronov, D. (2013). Ocenka i analiz konkurentosposobnosti predpriyatij. Korporativnyj menedzhment. Retrieved August 20, 2022, from <https://www.cfin.ru/management/strategy/competit/analysis2.shtml> (In Russian).

15. Ponomareva, T. N. and Dubina, N. V. (2016). Upravlenie konkurentosposobnost'yu promyshlennogo predpriyatiya: podhody k ocenke i vyboru pokazatelej. Vestnik BGTU im. V.G. Shuhova, 1, 178-184 (In Russian).

16. Financial statements of «Rahat» JSC, 2012-2021 (In Kazakh).

17. Financial statements of «Bayan Sulu» JSC, 2012-2021 (In Kazakh).

ASSESSMENT OF THE COMPETITIVENESS OF ORGANIZATIONS TAKING INTO ACCOUNT THE STRATEGIC POTENTIAL

R. E. Janshanlo¹, G. E. Zhunisova^{1*}, M. S. Agzamov²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²Sarsen Amanzholov East Kazakhstan State University, Oskemen, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the study is to create a methodology for strategic assessment of the competitiveness of organizations.

Methodology. Research methodology is based on general scientific methods: analysis and synthesis; systematic, logical and comparative and strategic analysis; sample surveys; multifactor modeling; graphical method. Reference, statistical and regulatory materials were used on the researched issue. Two groups of competitive analysis and assessment methods are used: qualitative and quantitative.

Originality/value of research. Among the existing methods of assessing the level of competitiveness of organizations, the authors emphasize the integral method, the algorithm for calculating the integral indicator of competitiveness of organizations using the multiplicative method was proposed and the necessary system of individual indicators was formed. Theoretical justifications are presented, an algorithm for calculating the integral indicator of competitiveness based on the strategic indicators of production and financial activity of organizations is given. Forecasts allow to realize the possibilities of strategic planning and development of efficiency indicators of organizations, which directly affect the increase in the level of competitiveness. In this case, the method of multivariate regression analysis is used.

Findings. Creating an analytical basis for the creation of strategic plans of the organization and the development of those indicators, which directly affect the increase in the level of competitiveness.

Keywords: competitiveness, organization, strategic analysis, assessment, indicators, methods, multi-factor correlation-regression analysis.

ОЦЕНКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЙ С УЧЕТОМ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА

Р. Е. Джаншанло¹, Г. Е. Жунисова^{1*}, М. С. Агзамов²

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

²Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск,
Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – создание методики стратегической оценки конкурентоспособности организаций.

Методология. Методология исследования базируется на общенаучных методах: анализе и синтезе; системный, логический и сравнительно-стратегический анализ; выборочные обследования; многофакторное моделирование; графический метод. По исследуемому вопросу использовались справочные, статистические и нормативные материалы. Используются две группы методов конкурентного анализа и оценки: качественные и количественные.

Оригинальность / ценность исследования. Среди существующих методов оценки уровня конкурентоспособности организаций авторы выделяют интегральный метод, предложен алгоритм расчета интегрального показателя конкурентоспособности организаций мультипликативным методом и сформирована необходимая система индивидуальных показателей. Приведены теоретические обоснования, представлен алгоритм расчета интегрального показателя конкурентоспособности на основе стратегических показателей производственно-финансовой деятельности организаций. Прогнозы позволяют реализовать возможности стратегического планирования и разработки показателей эффективности организаций, которые напрямую влияют на повышение уровня конкурентоспособности. В этом случае используется метод многомерного регрессионного анализа.

Результаты исследования. Создание аналитической базы для создания стратегических планов организации и разработки тех показателей, которые непосредственно влияют на повышение уровня конкурентоспособности.

Ключевые слова: конкурентоспособность, организация, стратегический анализ, оценка, показатели, методы, многофакторный корреляционно-регрессионный анализ.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Джаншанло Рамзан Есарович – экономика ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: ramazan1951@mail.ru

Жунисова Гульнар – PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhunysova.gulnar@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3577-0876>*

Агзамов Мухамедолла Сагидулинович – техникалық ғылымдар кандидаты, қауымдастырылған профессор, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Университеті, Өскемен, Республика Қазақстан, email: mukhamedolla.agzamov@mail.ru, ORCID: <https://orkid.org/0000-0002-6917-8566>

МРНТИ 06.77.59

JEL Classification : F22, J24, J61, O33

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-4-119-130>

ИНДУСТРИЯ 4.0 ЖАҒДАЙЫНДА ТАЛАНТТАРДЫ БАСҚАРУ

Д. Б. Жуламанова^{1*}, Г. К. Ниеталина¹

¹Тұран Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты – Озық технологиялардың қарқынды даму кезеңінде Қазақстан Республикасының жоғары білікті мамандарының, яғни таланттарының шет елдерге көші-қонын зерттеу және бұл үрдістің индустрияландырылу деңгейі жоғары елдермен байланысын анықтау.

Әдіснамасы. Мақсатқа жету барысында, INSEAD зерттеу институты (GTCL, GII индекстері) мен Қазақстан Республикасының көші-қонының статистикалық мәліметтері сипаттамалық әдістеме негізінде зерделенді. Деректерді саралауда эвристикалық талдау, салыстыру және логикалық негіздеу әдістері қолданылды. Әдебиеттерге шолу жасау барысында, таланттарды басқару тұжырымдамасына сәйкес негізгі ұғымдарға түсініктеме берілді және қазіргі таңда таланттардың басқарылу жағдайы анықталды. Бірізділік, жүйелілік, кешендік сараптау принциптеріне жүгіне отырып, белгіленген болжамдар қарастырылды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Эксклюзивті (элитарлы) жоғары білікті, талантты мамандарды бөліп алып қарастыру негізінде зерттеу жүргізілді. Елдің зияткерлік әлеуетіне кері әсер ететін, білікті мамандардың кетуін алдын-алу мақсатында жан-жақты себеп-салдары түсіндірілді.

Зерттеу нәтижелері. Таланттардың шетелге кетуі сол елдің индустрияландырылу деңгейімен тікелей байланысы жоқ екендігі анықталды. Кәсіби тұрғыдан жоғары нәтижесін (HiPer) және жоғары әлеуетін (HiPo) толықтай қолдана алмайтындықтары негізгі себеп. Қазақстанның білім деңгейі оларды толықтай қанағаттандырмауы да ықпалын тигізуде. Осылайша, жие алғашқы білім беру көші-қоны, кейін еңбек көші-қонына әкелетіні дәлелденді.

Түйін сөздер: Индустрия 4.0, таланттарды басқару, еңбек нарығы, инновация, көші-қон, жоғары білікті мамандар.

КІРІСПЕ

Бүгінгі жаһандық жағдайда компаниялардың тұрақтылығы мен бәсекелестік артықшылығы, бизнесінің өзгеріп отыратын талаптарына бейімделу қабілетіне тікелей тәуелді. Жаңа цифрлық технологиялар жетістіктерінен туындаған төртінші өнеркәсіптік революция немесе Индустрия 4.0, көптеген салалардың даму динамикасын түбегейлі өзгертті. Бизнес-үрдістерді автоматтандыру және жаңа бизнес-модельдер мен жағдайлардың пайда болуы, адами капитал үшін танымдық қабілеттер мен жүйелік, сандық, икемді дағдыларға қатысты жаңа талаптар қояды. Бұл жағдайда таланттарды басқаруды зерттеу сұрағының өзектілігі ең алдымен заман ағынының өзгерісін ескерумен байланысты.

Индустрия 4.0 термині алғаш рет 2011 жылы өткен Германиядағы Ганновер жәрмеңкесінде қолданылған [1]. Ол үлкен деректер, жасанды интеллект, робототехника және киберфизикалық жүйелер және т.б. технологияларды біріктірудің, қазіргі тенденциясын сипаттайды.

«Талант менеджмент» термині (ағылш. «talent management») терминологияға өткен ғасырдың 90-шы жылдары енді. Оған себеп болған адами капиталды басқару тәжірибесіне қомақты үлесін қосқан McKinsey-дің «The War for Talent» зерттеуі [2]. «Таланттар үшін соғыс» ұғымы жұмыс берушілер арасында құнды қызметкерлерді тарту және ұстап тұру үшін бір-бірімен бәсекелесетін жағдайды сипаттайды. Стратегиялық тұрғыдан таланттарды басқару маңыздылығы әртүрлі салалардағы ұйымдардың өнімділігін, тиімділігін және бәсекелестік артықшылығына әсер етуінде [3] Beechler және Woodward

«таланттар үшін соғысына» ықпал еткен төрт негізгі факторларды, яғни бүкіл әлемдегі демографиялық және экономикалық тенденциялар, өсіп келе жатқан ұтқырлық, бизнес-ортадағы өзгерістер, дағдылар мен мәдениеттер және сондай-ақ әртүрлілікті жатқызады [4]. Әсер етуші факторлар және цифрлық технологиялар жетістіктері тез өзгертін, өте күрделі және әртүрлі жаһандық ортаны қалыптастырады. Онда компаниялар таланттарды тартуға, дамытуға, ынталандыруға және ұстап қалуға тырысады.

Таланттарды басқару тұжырымдамасына сәйкес «талант» ретінде жоғары деңгейдегі құзыреттер жиынтығы бар адамдар қарастырылады [5]. Ал таланттарды басқару теориясының философиясына үнілетін болсақ, бұл жерде екі түрлі тәсіл қалыптасқан [6]:

- инклюзивті (эгалитарлы), яғни барлық қызметкерлерді теңдей «талант» деп қабылдау;
- эксклюзивті (элитарлы) жоғары білікті, дарынды мамандарды бөліп алып қарастыру.

Әрбір тәсілдің артықшылықтары мен кемшіліктері ескерілді. Бұл мақалада таланттарды басқару тұжырымдамасы, жылдам технологиялық прогресспен білімнің тез ескіруіне байланысты, тек қана эксклюзивті (элитарлы) тұрғыдан қарастырылады. Эксклюзивті тәсілдің ең басты ерекшелігі, қызметкерлердің нормативтік өнімділік көрсеткіштері жоғары нәтиже (Hi-Per) мен жоғары әлеует (Hi-Po) тұрғысынан бағалануында. Мұндай жағдайда адами капитал стратегиялық жетістік үшін үлкен маңызға ие. Осылайша біз зерттеуіміздің іріктемесін белгілейміз [7].

Төртінші өндірістік революция кезеңінде дүниежүзі елдері кадрларға қатысты демографиялық (ұлттың қартаюуы), миграциялық (қажетті кадрлардың басқа елге кетуі) және урбанизацияға байланысты мәселелерді алға тартады [8]. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы бойынша жоғары білікті мамандардың көші-қон салдарынан, Қазақстан еңбек нарығының қажеттіліктерін қанағаттандыра алмаушылық мәселесі тұр. Соңғы үш жыл ішінде Қазақстан Республикасынан эмигранттар саны азайып келеді, бірақ сальдо көрсеткіші әлі де теріс [9]. Кеткендер арасында жоғары білікті мамандар саны аз емес.

Зерттеулерге сәйкес, талантты қызметкерлердің көшіп келуі елдердің бәсекеге қабілеттілігі мен экономикалық дамуын нығайтуға айтарлықтай әсер ететіні дәлелденген [10]. Мамандардың келуі қабылдаушы елдің зияткерлік капиталын толықтырып қана қоймайды, сонымен қатар байырғы халықтар үшін бәсекелестік ортаны қалыптастырады және оларды өмір бойы оқуға және дағдыларын үнемі жетілдіруге итермелейді. Білім ағыны, яғни таланттардың басқа (кері) бағытта және қысқа уақыт аралығында қозғалысы болған кезде, мемлекет үшін «мидың ағуы» (ағылш. «brain drain») байқалады. Себебі, басқа елде олардың адами капиталының қайтарымы әлде қайда жоғары [11]. Индустрия 4.0 әсерінен қалыптасқан жаһандық демография, экономикалық үрдістермен қатар, COVID-19 постпандемиялық кезеңнен кейін мамандардың ұтқырлық деңгейі одан әрі артып, өзіндік әсерін байқаймыз [12].

Whysall және т. б. авторлар Индустрия 4.0 жағдайында таланттарды басқаруға қатысты еңбектерінде, адами капиталының сапасы мен өздерінің кадрлық резервін қалайша басқаруы қазіргі ұйымның тағдырына әсер етуші негізгі факторлар ретінде анықтаған [13]. Alhajjar және т. б. ұйымның жетістігі бірнеше талантты қызметкерлердің болуына тәуелді деген [14]. Олардың ынталандырылу деңгейі заман талабының қажеттіліктеріне сәйкес жауап беретін тапсырманы ұнататындығына байланысты. Байқағанымыздай, соңғы өнеркәсіптік революциядан туындаған өзгерістердің бұрын-соңды болмаған жылдамдығына сәйкес, таланттарды тиімді басқару күрделене түсті және микро, макро деңгейде таланттарды тарту мен ұстап қалу қажеттілігі артты.

Демек Қазақстан Республикасының таланттарының шет мемлекетке көшуіне сол елдердің Индустрия 4.0 жағдайында технологиялық мүмкіндіктері себеп бола ала ма деген зерттеу сұрағы туындайды. Жоғары білікті мамандардың, яғни таланттардың көші-қоны мен елдердің индустрияландырылуы деңгейі арасындағы байланысты зерттеу мақсатында келесі болжамдар қалыптастырылады және тексеріледі.

Бо: Жоғары білікті мамандардың, яғни таланттардың көші-қоны мен елдердің индустрияландырылуы деңгейі арасында байланыс жоқ.

Ба: Жоғары білікті мамандардың, яғни таланттардың көші-қоны мен елдердің индустрияландырылуы деңгейі арасында байланыс бар.

Мақсатқа жету барысында келесідей міндеттер қойылады:

- жаһандық индекстерді, яғни GTCI, GPI қарастыру;

- Қазақстан Республикасы бойынша миграциялық үрдістерін талдау және соның негізінде бол-жамдарды растау немесе жоққа шығару;
- нәтижеге әсер етуші факторларды тереңінен анықтап және қалыптасқан мәселелерді шешу үшін ұсыныстар дайындау.

ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БӨЛІМІ

Халықаралық тәжірибені ескере отырып, Қазақстан Республикасында Индустрия 4.0 жағдайында таланттарды басқару өзінің маңыздылығы мен күрделілігі тұрғысынан жан-жақты толығырақ зерттеуді және бұл мәселеге жаңа көзқарасты қажет етеді. Әдетте мемлекеттің экономикалық дамуы сол елдің технологиялық тұрғыдан дамуына тікелей тәуелді және ол кері байланысты да сипаттайды. Қазіргі кезде көптеген дамыған елдер шетел азаматтарына тиімді шарттар ұсыну арқылы өздеріне таланттарды шақыруда, тартуда және сондай-ақ өздерінің «құнды» мамандарын ұстап қалуға жағдай жасауда. Осы уақытқа дейін таланттарды басқару тәжірибесін тереңірек ұғыну мақсатында қажетті көрсеткіштер қалыптасқан. Сондықтан біз зерттеуіміздің келесі қадамдарында осы көрсеткіштерді пайдаланбақпыз. Сан қилы индекстер қатарынан мақаламызда INSEAD бизнес мектебі және зерттеу институты ұсынған: Жаһандық таланттардың бәсекеге қабілеттілігі индексі (GTCI), Жаһандық инновациялық индекс (GII) қолданылады [15]. Индекстерге (оның компоненттеріне) қойылатын критерийлердің зерттеуіміздің мазмұнына сәйкес келуі, таңдау себебімізді түсіндіреді.

Негізгі GTCI немесе Жаһандық таланттардың бәсекеге қабілеттілігінің жиынтық индексі келесі критерий негізінде есептеледі [16]. Ең алдымен индекс көрсеткіштері мемлекеттердің еңбек нарығындағы нарықтық, нормативтік жағдайлары мен жұмыс берушілердің әлемнің түкпір-түкпірінен таланттарды тарту мүмкіндіктерін қарастыруға бағытталған және ол 130-дан астам елдерді қамтиды. Таланттарды тартудан тыс білікті қызметкерлерді ұстаумен қатар олардың әрі қарай дамуы, яғни мансаптық өсу мүмкіндігінің болуы да маңызды. Басқару үрдісінде өнеркәсіптік революциядан туындаған өзгерістерді ескере отырып, қызметкерлердің техникалық-өндірістік дағдыларымен қатар жаһандық білім, дәлірек айтқанда, қызметкерлердің дағдылары мен білім деңгейі инновациялық кәсіпкерлік қызмет үшін қаншалықты жеткілікті екені есептеледі. Сонымен қатар *GTCI өте жоғары статистикалық сенімділікке ие (Кронбах альфа мәні 0,97 құрайды)* [16]. GTCI негізгі қажетті технологиялар компоненттеріне де, бәсекеге қабілеттіліктің, инновацияның және адами капиталдың басқа да тиісті көрсеткіштеріне қатысты қосымша құндылығын көрсетеді. Соңғы үш жылды қарастыратын болсақ, әрбір жыл өзіндік тақырып аясында зерттелген және олар өзекті тақырыптарды қамтиды. 2019 жылғы деректер кәсіпкерлік талант және жаһандық бәсекелестік, 2020 жыл инновация төңірегінде, ал 2021 жыл COVID-19 кезіндегі таланттардың бәсекеге қабілеттілігі аясында зерттелген [17-19].

Индустрия 4.0 жағдайында Жаһандық инновациялық индексіне (GII) тоқталуымыз орынды, себебі GII инновациялық қызметті қамтамасыз ететін және ықпал ететін экономика элементтерін өлшейді және инновациялық қызметтің нақты нәтижесін көрсетеді [20]. Қорытынды рейтинг екі қосалқы индекстің — *инновациялар ресурстарының және инновациялар нәтижелерінің* орташа мәні ретінде есептеледі. Инновациялар ресурстары, соның ішінде институттар, адами капитал және ғылым, инфрақұрылым, нарық пен бизнестің даму деңгейі қарастырылады. Ал инновациялар нәтижелері: технологиялар мен білім экономикасын дамыту, креативті қызмет нәтижелері сияқты көрсеткіштерді қамтиды.

Салыстырмалы түрде соңғы қарастыратын деректеріміз Ұлттық статистика бюросы ұсынған Қазақстан Республикасы халқының елдер бойынша сыртқы көші-қон сальдосы, соның ішінде эмиграцияға баса назар аударылады [9]. Деректер соңғы үш жыл, яғни 2019-2021 жылдар аралығын қамтиды. Жоғарыда айтылып өткендей, бұл индекстер бізге ең алдымен, инновация – зияткерлік қызметтің нәтижесі екенін алға тарта отырып, таланттарымызды дайындауымызбен қатар оларды тарту мен ұстап қалу үшін қаншалықты қолайлы жағдай жасай алатынымызды толық түсіну үшін қажет.

Зерделеу кезінде келесідей ақпараттар жинақталды. GTCI деректерінің көшбасшы елдері жоғары бәсекеге қабілетті және олар «талант» индексінің барлық негізгі аспектілерінде басымдылыққа ие [16]. 2019-2021 жылдарда бірінші орынға Швейцария ие. Бұл елде жергілікті талантты мамандарды ұстап, басқа елдерден жоғары білікті кадрларды шақыра отырып, танымдық әртүрлілікке ерекше мән береді.

Осы жылдар аралығында үштікке Швейцариядан кейін, Сингапур мен Америка Құрама Штаттары өзара алмаса отырып, бөліседі. Ал толық үздік он бес тізімі келесі 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – GTCI рейтингісінің он бес үздік елдері, 2019-2021 жылдар

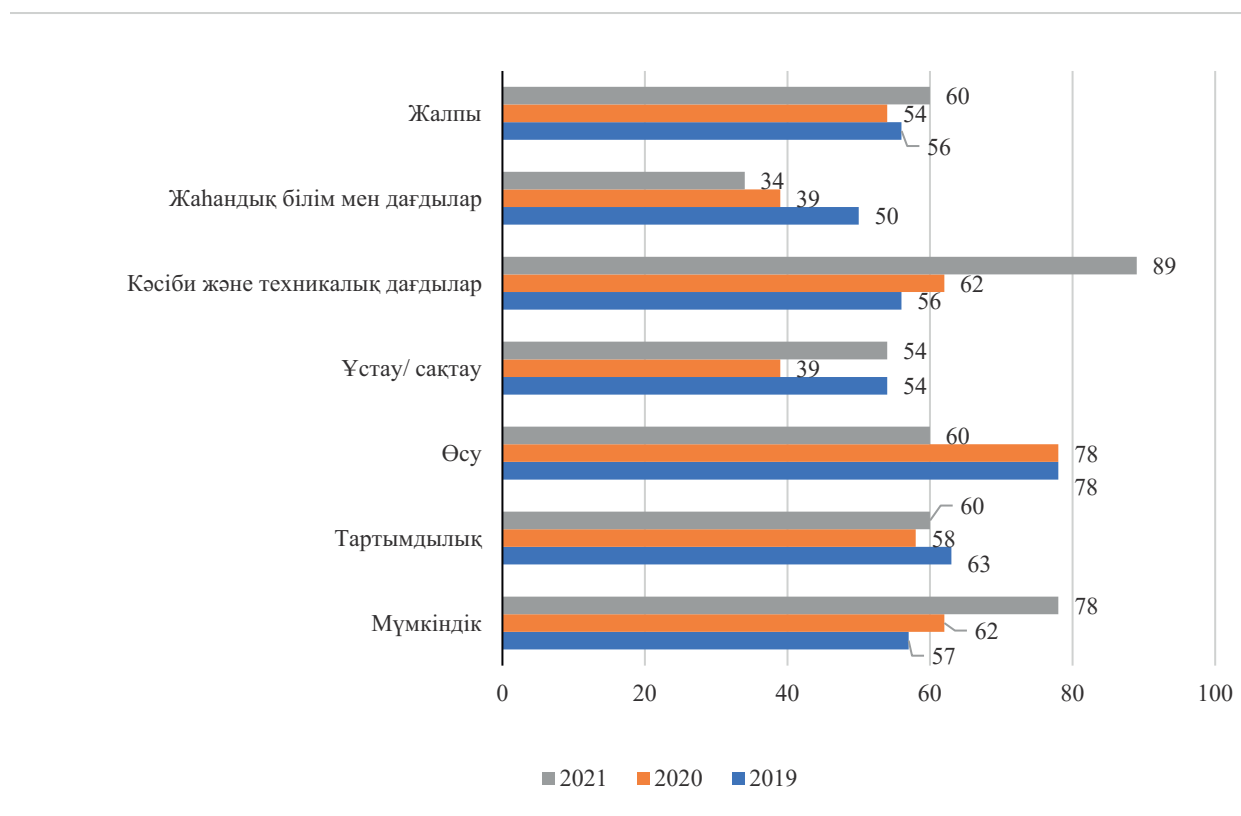
№	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл
1	Швейцария	Швейцария	Швейцария
2	Сингапур	АҚШ	Сингапур
3	АҚШ	Сингапур	АҚШ
4	Норвегия	Швеция	Дания
5	Дания	Дания	Швеция
6	Финляндия	Нидерланд	Нидерланд
7	Швеция	Финляндия	Финляндия
8	Нидерланд	Люксембург	Люксембург
9	Ұлыбритания	Норвегия	Норвегия
10	Люксембург	Аустралия	Исландия
11	Жаңа Зеландия	Германия	Аустралия
12	Аустралия	Ұлыбритания	Ұлыбритания
13	Исландия	Канада	Канада
14	Германия	Исландия	Германия
15	Канада	Ирландия	Жаңа Зеландия
Ескерту – [17-19] дереккөздері негізінде авторлармен құрастырылған			

Соңғы жыл бойынша басқа елдердің көрсеткіштеріне талдау жасасақ жалпы топ-15 құрамына кірмейтін бірнеше ел бар, бірақ олар нақты өлшемдерде жақсы жұмыс істейді [19]. Мысалы, Ирландия (16-орын) және Австрия (18-орын) таланттарды тарту мен жаһандық білім бойынша және таланттарды сақтау мен кәсіби-техникалық дағдылар бойынша топ ондыққа кіреді. Жапония (20-орын) - талантты тарту тұрғысынан ең жақсы елдердің бірі, ал Израиль (21-орын) кәсіби және техникалық дағдылардың айтарлықтай жиынтығына ие. Таланттарды тарту көрсеткіші бойынша ерекшеленетін тағы да екі ел: Біріккен Араб Әмірліктері (25-орын) және Катар (36-орын) үздік 10 елдің қатарына кіреді.

Қазақстан Республикасы бойынша GTCI деректеріне сәйкес келесідей жағдайды байқаймыз [17-19]. Үш жылға салыстырмалы түрде баға беретін болсақ, 2020 жылы 2019 жылға қарағанда таланттарды ұстау және жаһандық білім мен дағдылар компоненттерінің айнаымалыларының мәні Қазақстанның екі сатыға көтерілуге мүмкіндік берген. Бірақ 2021 жылы жалпы рейтингтегі деңгейі 6 сатыға төмендеп, тек 60-орынды иеленді (Сурет 1).

INSEAD зерттеу институтының сарапшылары Орталық және Оңтүстік Азия аймағында Қазақстанды табысы орташа деңгейден жоғары санатқа жатқызып, өңірдегі ең үздік көрсеткіштерді көрсететін жалғыз ел деп белгілейді [19]. 2021 жылы Қазақстан 60-орында тұрғанымен, келесідей қорытындыға келеді. Ең бастысы жаһандық білім беру мен дағдылар бойынша (34-орын) жақсы жетістіктерді бағалайды. Индустрия 4.0 ескере отырып, болашақта Қазақстан бірінші кезекте өзінің кәсіби-техникалық дағдылар пулын (89-орын) арттыру қажет. Өткен жылдары бұл көрсеткіштер 56 және 62 болған. GTCI ішінде жоғары білікті мамандар үшін мүмкіндіктерінің деңгейі тек 78-орында болып, осы бойынша атқарылу керек жұмысты нығайту қажеттілігіне назар аударады.

Жаһандық инновациялық индекс бойынша соңғы жылдары әлемнің көптеген аймақтарындағы үкіметтер, кәсіпорындар инновацияларға бағытталған инвестицияларды көбейткен. Себебі, соңғы жылдарда қалыптасқан адам мен экономикалық шығындарды тек жаңа идеялар арқылы жеңуге болатындығы мәлім [20]. Олар ең алдымен Индустрия 4.0 сипаттайтын бағыттарды қамтиды, яғни бағдарламалық жасақтама, интернет және коммуникациялық технологиялар, жабдықтар мен электр жабдықтарын өндіру, фармацевтика және биотехнология сияқты салалар. Осылайша, инновацияға инвестицияларын арттырып, ҒЗТКЖ-ға бар күш салынған. ГП 2021 жыл қорытындысы алдыңғы қатардағы технологиялық прогресстің үлкен перспективалары бар екенін көрсетеді.

Сурет 1 – GTCI бойынша Қазақстан Республикасының жалпы және компоненттерінің рейтингтегі орны, 2019-2021 жылдар

Ескерту – [17-19] дереккөздері негізінде авторлармен құрастырылған

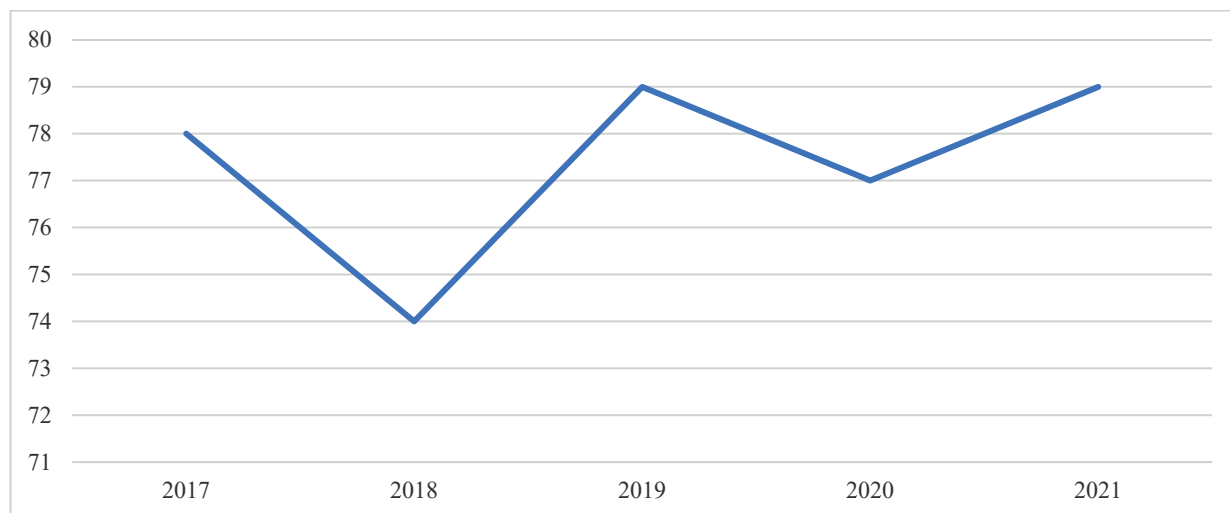
GPI рейтингісіне сәйкес, соңғы бірнеше жылдар бойы бұл тізімде Швейцария, Швеция және АҚШ елдері үздіктер қатарында. 2019 және 2020 жылдары топ-10 елдер тізіміне кіретін елдер бір қалыпты болса, 2021 жылы Корей Республикасы алдыңғы жылғы 10-орыннан бірден 5-орынға көтерілген [20-22]. Соңғы жылда Франция мен Қытай елдерінің прогрессін байқаймыз. Инновацияға байланысты елдер бойынша қалыптасқан жағдайды төмендегі 2-кестеде көре аламыз.

Кесте 2 – Global Innovation Index рейтингісінің он бес үздік елдері, 2019-2021 жылдар

№	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл
1	Швейцария	Швейцария	Швейцария
2	Швеция	Швеция	Швеция
3	АҚШ	АҚШ	АҚШ
4	Нидерланд	Ұлыбритания	Ұлыбритания
5	Ұлыбритания	Нидерланд	Корей Республикасы
6	Финляндия	Дания	Нидерланд
7	Дания	Финляндия	Финляндия
8	Сингапур	Сингапур	Сингапур
9	Германия	Германия	Дания
10	Израиль	Корей Республикасы	Германия
11	Корей Республикасы	Гонконг (Қытай)	Франция
12	Ирландия	Франция	Қытай
13	Гонконг (Қытай)	Израиль	Жапония
14	Қытай	Қытай	Гонконг (Қытай)
15	Жапония	Ирландия	Израиль

Ескерту – [20; 21; 22] дереккөздері негізінде авторлармен құрастырылған

2019-2021 жылдар аралығында Қазақстан бойынша айтарлықтай өзгерістер байқалмайды [23]. 2021 жылдың қорытындысына сәйкес Орталық және Оңтүстік Азия аймағында Үндістан мен Иран елдерінен кейін 3-орынға ие, өйткені адами капитал мен зерттеулер, институттар, инфрақұрылым және бизнестің дамуы бағыттары бойынша орташадан жоғары мәндерге ие. Жалпы рейтингте 2019 жылы 79-орында болып, 2020 жылы 77-орынға көтерілген, бірақ былтырғы жылы 2019 жылдың мәніне оралған. Жалпы соңғы бес жыл аралығындағы инновациялық даму динамикасын қарастырған кезде, 2018 жылы 78-орыннан 74-орынға дейін көтеріліп, жақсы серпілісті байқауға болады (Сурет 2).

Сурет 2 – ГП бойынша Қазақстан Республикасының рейтингтегі орны
(2017-2021 жылдар аралығы)

Ескерту – [20-22] дереккөздері негізінде авторлармен құрастырылған

ГП рейтингісін қалыптастырушы факторлар бойынша инновациялық ресурстар көрсеткіштерін қарастырсақ, бастапқы екі жылда 64 және 60-орында, ал 2021 жылы 61-орынға сәйкесінше ие болған. Инновациялық нәтижелілік мәні 92 мен 94, ал соңғы жылы тек 101-орында [23]. Қазақстан Республикасы жағдайы инновацияларға салынған инвестициялар деңгейімен салыстырғанда, инновациялық өнімді аз өндіретіндігі арқылы түсіндіріледі.

Келесі қадамымыз, қабылдаушы елдер бойынша және Қазақстан Республикасы азаматтарының кеткендер санын қарастыру. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросының деректеріне сәйкес соңғы үш жылда Қазақстанның сыртқы көші-қон сальдосы жыл сайын теріс болып отыр, яғни елден кетушілер саны келушілерден артық [9]. 2020 жылы пандемия салдарынан қалыптасқан жағдайға байланысты сальдо мәні -17 718 болып, 2019 жылмен (-32 970) салыстырғанда төмендеген. Ал 2021 жылы сыртқы көші-қон сальдосы -21 217 тең. Қазақстаннан кеткендердің көп бөлігін жоғары білікті мамандар, жастар құрайды және көпшілігі техникалық мамандықтарға ие. Сонымен қатар олардың арасында өз кәсібін жақсы меңгерген экономикалық, педагогикалық, медициналық, заң білімі бар эмигранттар. Соңғы жылдары олар Ресей, Германия, Польша, Беларусь, АҚШ, Израиль, Канада елдерін таңдауда.

Деректер бойынша жалпы Қазақстан Республикасынан Ресей Федерациясына көшкендердің үлес салмағы 2019 жылы 88 %, 2020 жылы 86,4 %, ал 2021 жылы 83 % дейін [9]. Келесі орында Германия тұр. Сәйкесінше бұл елде сандар келесі мәндерге, яғни 2019 жылы 6,2 %, 2020 жылы 7,7 %, ал 2021 жылы 9,7 % тең. Осы жылдар аралығында Польша еліне жалпы кеткендерден бірінші жылы 1,3 % болса, соңғы екі жылда 1,4 % жуық болған. Келесі Беларусь, АҚШ елдеріне әр түрлі жылдарда 0,6 % - 1 % аралығында эмигранттар саны өзгерген. Ал Израиль мен Канада елдері қабылдаған қазақстандықтар,

сол жақтан келгендерден әлде қайда артық екен. Қазақстан Республикасындағы сыртқы көші-қон сальдосы оң, бірақ кеткендердің саны аз емес мемлекеттер қатарына Өзбекстан, Қырғызстан, Украина және Түркия жатады (Кесте 3).

Кесте 3 – 2019-2021 жылдар аралығында Қазақстан Республикасынан кеткендердің үлес салмағы, (%)

№	Елдер	2019	2020	2021
1	Ресей	87,9	86,4	82,8
2	Германия	6,2	7,7	9,7
3	Польша	1,3	1,4	1,4
4	Беларусь	0,8	0,8	0,9
5	АҚШ	0,6	0,8	1
6	Өзбекстан	1	0,7	0,6
7	Қырғызстан	0,4	0,3	0,4
8	Израиль	0,3	0,2	0,5
9	Канада	0,2	0,4	0,3
10	Украина	0,2	0,2	0,3
11	Түркия	0,2	0,2	0,3
12	Басқа	0,9	0,9	1,7
	Барлығы	100	100	100

Ескерту – [9] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Деректер толығымен зерделенгеннен кейін, келесідей нәтижелерге қол жеткіздік. Ең алдымен болжамымызды тексеру барысында *жоғары білікті мамандардың, яғни таланттардың көші-қоны мен елдердің индустрияландырылуы деңгейі арасында байланыс жоқ екені анықталды*. Біз нольдік болжамымызды қабылдаймыз. Қабылданған болжамды түсіндіру мақсатында INSEAD зерттеу институтының рейтингтеріне тағы бір мәрте сүйенеміз, себебі ол бізге келесідей қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

- Қазақстан Республикасының көші-қон қозғалысы елдердің индустрияландырылуы деңгейіне тәуелді емес, өйткені негізгі қабылдаушы елдер GCI рейтингісі бойынша орташа немесе төмен позицияларда орналасқан елдер [23];

- Қазақстан Республикасы GTCI көрсеткіші өткен жылы алты позицияға төмендеген, сәйкесінше Индустрия 4.0 жағдайында адами капиталды қалыптастыру өзіндік ерекшеліктерге ие болатындығын алға тартамыз және оны ескеру қажет [19].

Технологиялардың дамуы бүкіл әлемде әлеуметтік, саяси және экономикалық жүйелердің жұмыс істеуін түбегейлі өзгертуде, сәйкесінше жаңа жағдайларды қалыптастырады. Қазақстанның сыртқы көші-қон сальдосы жыл сайын теріс болуына байланысты Халықаралық көші-қон деңгейін қарастыратын ұйымның деректеріне (ИОМ) қосымша тоқталамыз [24]. Себебі ұйымның іс-әрекеттері мемлекеттің көші-қон саясаты мен тәжірибесін бағыттауға және хабардар етуге арналған. Орталық Азиядағы ИОМ Өңірлік кеңсесінің сарапшыларының қорытындысына сәйкес, өңір көші-қон себептерінің арасында саяси факторлар бірінші орынға ие болды. Бұл ең алдымен мемлекеттік саясаттың, яғни әлсіз азаматтық қоғам салдарынан болашаққа сенімсіздіктің болуы салдарынан. Экономикалық факторларға елдің төмен даму деңгейі мен жалақының төмен деңгейін жатқызады. Пандемия кезеңінде анықталған әлеуметтік фактор, денсаулық сақтау жүйесінің сапасына тәуелді сипатталады [25].

Зерттеуімізде таланттарды басқарудың тек *эксклюзивті* (элитарлы) тұрғыдан қарастырылатындығын ескере отырып, жоғары деңгейдегі құзыреттер жиынтығы бар адамдардың көші-қон себеп-салдарын одан әрі тереңірек зерттеу қажеттілігі бар. Сондықтан Қазақстан Республикасының экономикалық маңызды салалары үшін арнайы мамандар дайындау мақсатында құрылған «Болашақ» бағдарламасының түлектерінің қатысуымен ғалымдардың зерттеу жұмысын қарастырдық [26]. Заман талабына сай қажетті білім алған респонденттер Қазақстанда бюрократия, жемқорлық, басшылық тарапынан тану

мен кері байланыстың болмауы салдарынан, жұмысқа орналасу мен өсу мүмкіндігінің болмауын алға тартады. Сонымен қатар жақсы жалақы мен қолайлы еңбек жағдайларының жасалмауы таланттардың елде қалуына ат салыспайды. Өкінішке орай, бастапқыдағы білім беру көші-қоны, кейін еңбек көші-қонына ауысуда.

Жоғарыда атап өткеніміздей, нормативтік-құқықтық, нарықтық, іскерлік және еңбек жағдайлары мен мүмкіндіктер таланттарға оң ықпал етуі тиіс. Бірақ Қазақстан Республикасы дарынды азаматтарының өзіндік әлеуетін (HiPo) толықтай қолдана алмаулары, төмен деңгейлі нәтижелілікке (HiPer) әкелуде және соның салдарынан инновациялық өнім қалыптаспайды. Талант менеджмент – ең алдымен адами капитал үшін маңызды, себебі жан-жақты талантты мамандарға мүмкіндік беру мен дамуға, өсуге бағытталған. Қазақстан бұл үрдісте өзінің әлсіздігін көрсетуде, яғни «мидың ағуы» байқалады.

Қорытындылай келе, жаңа технологиялар еңбек нарығында құрылымдық өзгерістер тудыруына байланысты таланттарды басқарудың тиісті стратегиясын әзірлеу қажет. Global Talent Management (GTM) жүйелерін пайдалану да орынды, себебі мамандардың ұтқырлығының артуы жаһандық ортаны нығайтуда [27]. Бұл дегеніміз жаһандық мүмкіндіктер мен талаптарды әрқашан ескеру қажет. Индустрия 4.0 жағдайында тек өзіндік аймақпен, көзқараспен шектеліп қалу дамуды тежейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Anshari M., Almunawar M. N., Razzaq A. Developing Talents vis-à-vis Fourth Industrial Revolution // *International Journal of Asian Business and Information Management*. – 2021. – № 12(4). – P. 20–32. – DOI: 10.4018/IJABIM.20211001.0a2.
2. Chambers E. G., Foulon M., Handfield-Jones H., Hankin S. M., Michaels E. G. The War for Talent // *The McKinsey Quarterly*. – 1998. – № 3. – P. 44-57
3. Khilji S. E., Tarique I., Schuler R. S. Incorporating the macro view in global talent management // *Human Resource Management Review*. – 2015 – № 25(3). – P. 236–248. – DOI: 10.1016/j.hrmr.2015.04.001.
4. Beechler S., Woodward I. C. The global “war for talent” // *Journal of International Management*. – 2009. – № 15(3), – P. 273–285. – DOI: 10.1016/j.intman.2009.01.002.
5. Karacay G. Talent Development for Industry 4.0 // *Industry 4.0: Managing The Digital Transformation Springer Series in Advanced Manufacturing*. – Cham: Springer International Publishing, 2018. – P. 123–136.
6. Acar P. Theoretical journey of talent management: egalitarian and elitist approach // *Journal of Management, Marketing, and Logistics*. Pressacademia. – 2016. – № 3(3). – P. 284–284.
7. Boudreau J. W., Ramstad P. M. Talentship, talent segmentation, and sustainability: A new HR decision science paradigm for a new strategy definition // *Human Resource Management*. – 2005. – № 44(2). – P. 129–136. – DOI: 10.1002/hrm.20054.
8. Action Plan 2021-2025 [Электронды ресурс] // *Industrial All Global Union* [web-сайт]. – 2021. – URL: <https://www.industrialall-union.org/about-us/action-plan-of-industrialall-global-union> (Қарау уақыты: 06.08.2022).
9. Статистикалық деректер. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі [Электронды ресурс] // Ұлттық статистика бюросы [web-сайт] – 2022. – URL: <https://stat.gov.kz/> (Қарау уақыты: 25.07.2022).
10. Oliinyk O. The Impact of Migration of Highly Skilled Workers on The Country’s Competitiveness and Economic Growth // *Montenegrin Journal of Economics*. - 2021. – № 17(3). – P. 7–19. – DOI: 10.14254/1800-5845/2021.17-3.1.
11. Giannoccolo P. The Brain Drain: A Survey of the Literature. Working Paper No. 2006-03-02. – Università degli Studi di Milano-Bicocca, Department of Statistics, 2009. – 29 p. – DOI: 10.2139/ssrn.1374329.
12. Anjum N., Rahaman M. S. Human Resource Management amidst COVID-19 Pandemic: Behavioral Implications for HR Practitioners // *Journal of Advanced Research in Economics and Administrative Sciences*. – 2022. – № 3(1). – P. 57–66. – DOI: 10.47631/jareas.v3i1.398.
13. Whysall Z., Owtram M., Brittain S. The new talent management challenges of Industry 4.0 // *Journal of Management Development*. – 2019. – № 38(2). – P. 118–129. – DOI: 10.1108/jmd-06-2018-0181.

14. Alhajjar A., Kassim R., Raju V., Alnacheft. Driving Industry 4.0 Business Through Talent Management of Human Resource System: The Conceptual Framework for Banking Industry // *World Journal of Research and Review*. – 2018. – № 7(3). – P. 53-57.
15. The Business School for the World [Электронды ресурс] // INSEAD [web-сайт]. – 2022. – URL: <https://www.insead.edu/> (Қарау уақыты: 14.07.2022).
16. Global Talent Competitiveness Index [Электронды ресурс] // INSEAD [web-сайт]. – 2022. – URL: <https://www.insead.edu/faculty-research/research/gtci> (Қарау уақыты: 14.07.2022).
17. INSEAD. The Global Talent Competitiveness Index 2019: Entrepreneurial Talent and Global Competitiveness. – Fontainebleau, France, 2019. – 324 p.
18. INSEAD. The Global Talent Competitiveness Index 2020: Global Talent in the Age of Artificial Intelligence. – Fontainebleau, France, 2020. – 369 p.
19. Lanvin B., Monteiro F. The Global Talent Competitiveness Index [Электронды ресурс] // INSEAD [web-сайт]. – 2021. – URL: <https://www.insead.edu/faculty-research/research/gtci> (Қарау уақыты: 14.07.2022).
20. Global Innovation Index 2021 [Электронды ресурс] // INSEAD [web-сайт]. – 2021. – URL: <https://www.insead.edu/newsroom/2021-global-innovation-index-2021-innovation-investments-resilient-despite-covid-19-pandemic> (Қарау уақыты: 10.07.2022).
21. Cornell University, INSEAD, WIPO. Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives – The Future of Medical Innovation. – Ithaca, Fontainebleau, and Geneva, 2019. – 340 p.
22. Cornell University, INSEAD, WIPO. Global Innovation Index 2020: Who Will Finance Innovation? World Intellectual Property, 2020. – Ithaca, Fontainebleau, and Geneva, 2020. – 399 p.
23. The Global Innovation Index (GII) 2021. Kazakhstan [Электронды ресурс] // INSEAD [web-сайт]. – 2021. – URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021/kz.pdf (Қарау уақыты: 23.08.2022).
24. World Migration Report International Organization for Migration [Электронды ресурс] // INSEAD [web-сайт]. – 2021. – URL: <https://worldmigrationreport.iom.int/> (Қарау уақыты: 25.08.2022).
25. IOM Kazakhstan [Электронды ресурс] // The International Organization for Migration [web-сайт]. – 2022. – URL: <https://kazakhstan.iom.int/> (Қарау уақыты: 23.08.2022).
26. Бокаев Б. Н., Қаймолдиев А. Анализ эффективности применения профессиональных знаний и компетенций выпускников зарубежных вузов в Казахстане в контексте интеллектуальной миграции // *Государственное управление и государственная служба*. – 2021. – № 2(77). – С. 95–108. – DOI: 10.1016/j.jwb.2010.10.011.
27. Schuler R. S., Jackson S. E., Tarique I. Global talent management and global talent challenges: Strategic opportunities for IHRM // *Journal of World Business*. – 2011. – № 46(4). – P. 506-516. – DOI: 10.1016/j.jwb.2010.10.011.

REFERENCES

1. Anshari, M., Almunawar, M. N. and Razzaq A. (2021). Developing Talents vis-à-vis Fourth Industrial Revolution. *International Journal of Asian Business and Information Management*, 12(4), 20–32, DOI: 10.4018/IJABIM.20211001.0a2.
2. Chambers, E. G., Foulon, M., Handfield-Jones, H., Hankin, S. M. and Michaels, E. G. (1998). The War for Talent. *The McKinsey Quarterly*, 3, 44-57.
3. Khilji, S. E., Tarique, I., Schuler, R. S. (2015). Incorporating the macro view in global talent management. *Human Resource Management Review*, 25(3), 236–248, DOI: 10.1016/j.hrmr.2015.04.001.
4. Beechler, S. and Woodward, I. C. (2009). The global “war for talent”. *Journal of International Management*, 15(3), 273–285, DOI: 10.1016/j.intman.2009.01.002.
5. Karacay, G. (2018). *Talent Development for Industry 4.0. Managing The Digital Transformation* Springer Series in Advanced Manufacturing. Cham. Springer International Publishing, 123–136.
6. Acar, P. (2016). Theoretical journey of talent management: egalitarian and elitist approach. *Journal of*

Management, Marketing, and Logistics. Pressacademia, 3(3), 284–284.

7. Boudreau, J. W. and Ramstad, P. M. (2005). Talentship, talent segmentation, and sustainability: A new HR decision science paradigm for a new strategy definition. *Human Resource Management*, 44(2), 129–136, DOI: 10.1002/hrm.20054.

8. Action Plan 2021-2025. (2021). Industri All Global Union. Retrieved August 6, 2022, from <https://www.industriall-union.org/about-us/action-plan-of-industriall-global-union>.

9. Statistikalık derekter. (2022). Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Retrieved July 25, 2022, from <https://stat.gov.kz/> (In Kazakh).

10. Oliinyk, O. (2021). The Impact of Migration of Highly Skilled Workers on The Country's Competitiveness and Economic Growth. *Montenegrin Journal of Economics*, 17(3), 7–19, DOI: 10.2139/ssrn.1374329.

11. Giannoccolo, P. (2009). The Brain Drain: A Survey of the Literature. Working Paper No. 2006-03-02. Università degli Studi di Milano-Bicocca, Department of Statistics, 29 p., DOI: 10.2139/ssrn.1374329.

12. Anjum, N. and Rahaman, M. S. (2022). Human Resource Management amidst COVID-19 Pandemic: Behavioral Implications for HR Practitioners. *Journal of Advanced Research in Economics and Administrative Sciences*, 3(1), 57-66, DOI: 10.47631/jareas.v3i1.398.

13. Whysall, Z., Owtram, M. and Brittain, S. (2019). The new talent management challenges of Industry 4.0. *Journal of Management Development*, 38(2), 118–129, DOI: 10.1108/jmd-06-2018-0181.

14. Alhajjar, A., Kassim, R., Raju, V. and Alnachef, T. (2018). Driving Industry 4.0 Business Through Talent Management of Human Resource System: The Conceptual Framework for Banking Industry. *World Journal of Research and Review*, 7(3), 53-57.

15. The Business School for the World. (2022). INSEAD. Retrieved July 14, 2022, from <https://www.insead.edu/>.

16. Global Talent Competitiveness Index. (2022). INSEAD. Retrieved July 14, 2022, from <https://www.insead.edu/faculty-research/research/gtci>.

17. INSEAD. (2019). The Global Talent Competitiveness Index 2019: Entrepreneurial Talent and Global Competitiveness. Fontainebleau, France, 324 p.

18. INSEAD. (2020). The Global Talent Competitiveness Index 2020: Global Talent in the Age of Artificial Intelligence. Fontainebleau, France, 369 p.

19. Lanvin, B. and Monteiro, F. (2021). The Global Talent Competitiveness Index. INSEAD. Retrieved July 14, 2022, from <https://www.insead.edu/faculty-research/research/gtci>.

20. Global Innovation Index 2021. (2021). INSEAD. Retrieved July 10, 2022, from <https://www.insead.edu/newsroom/2021-global-innovation-index-2021-innovation-investments-resilient-despite-covid-19-pandemic>.

21. Cornell University, INSEAD, WIPO. (2019). Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives - The Future of Medical Innovation. Ithaca, Fontainebleau, and Geneva, 340 p.

22. Cornell University, INSEAD, WIPO. (2020). Global Innovation Index 2020: Who Will Finance Innovation? World Intellectual Property, 2020. Ithaca, Fontainebleau, and Geneva, 399 p.

23. The Global Innovation Index (GII) 2021. Kazakhstan. (2021). INSEAD. Retrieved August 23, 2022, from https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021/kz.pdf.

24. World Migration Report International Organization for Migration. (2021). INSEAD. Retrieved August 25, 2022, from <https://worldmigrationreport.iom.int/>.

25. IOM Kazakhstan. (2022). The International Organization for Migration. Retrieved August 23, 2022, from <https://kazakhstan.iom.int/>.

26. Bokaev, B. N. and Qaimoldiev, A. (2021). Analiz effektivnosti primeneniya profesionalnykh znani i kompetensii vypusknikov zarubejnykh vuzov v Kazahstane v kontekste intellektualnoi migrasii. *Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaya sluzhba*, 2(77), 95-108, DOI: 10.1016/j.jwb.2010.10.011 (In Russian).

27. Schuler, R. S., Jackson, S. E. and Tarique, I. (2011). Global talent management and global talent challenges: Strategic opportunities for IHRM. *Journal of World Business*, 46(4), 506-516, DOI: 10.1016/j.jwb.2010.10.011.

TALENT MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF INDUSTRY 4.0

D. B. Zhulamanova^{1*}, G. K. Niyetalina¹

¹Turan University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the research is to study the migration of highly-qualified workers of the Republic of Kazakhstan abroad during the period of intensive development of advanced technologies and to identify the links of this process with countries with a high level of industrialization.

Methodology. Based on the descriptive methodology, the results of the INSEAD Research Institute (GI, GII indices) and statistical data on migration of the Republic of Kazakhstan were studied. Methods of heuristic analysis, comparison and logical justification were used in the data analysis. In the course of the literature review, explanations of the basic concepts are given and the current state of talent management is determined. Based on the principles of consistency, and complex analysis the hypotheses put forward were considered.

Originality/value of the research. A study was conducted based on the allocation of exclusive (elite) highly qualified, talented specialists. In order to prevent the outflow of qualified specialists who negatively affect the intellectual potential of the country, the comprehensive causes and consequences were explained.

Findings. It is established that the outflow of talents abroad has no direct connection with the level of industrialization of the host country. The reason is that they cannot use high potential (HiPo) and achieve high results (HiPer) professionally. The fact that the country's level of education does not fully satisfy them also affects. It is proved that most often primary educational migration leads to subsequent labor migration.

Keywords: Industry 4.0, talent management, labor market, innovation, migration, highly qualified specialists.

УПРАВЛЕНИЕ ТАЛАНТАМИ В УСЛОВИЯХ ИНДУСТРИИ 4.0

Д. Б. Жуламанова^{1*}, Г. К. Ниеталинина¹

¹Университет Туран, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – изучение миграции высококвалифицированных специалистов, т. е. талантов Республики Казахстан за рубеж в период интенсивного развития передовых технологий и взаимосвязи этого процесса со странами с высоким уровнем индустриализации.

Методология. На основе описательной методики были изучены результаты исследовательского института INSEAD (индексы GTCI, GII) и статистические данные миграции Республики Казахстан. При анализе данных использовались методы эвристического анализа, сравнения и логического обоснования. В ходе обзора литературы даны разъяснения основных понятий в соответствии с концепцией управления талантами и определено состояние управляемости талантов в настоящее время. Исходя из принципов последовательности, системности, комплексного анализа рассматривались выдвинутые гипотезы.

Оригинальность / ценность исследования. Проведено исследование на основе выделения эксклюзивных (элитных) высококвалифицированных, талантливых специалистов. В целях предупреждения оттока квалифицированных специалистов, негативно влияющих на интеллектуальный потенциал страны, были разъяснены всесторонние причины и последствия.

Результаты исследования. Установлено, что отток талантов за рубеж не имеет прямой связи с уровнем индустриализации принимающей страны. Причина в том, что они не могут использовать высокий потенциал (HiPo) и достигнуть высокого результата (HiPer) в профессиональном плане. Сказывается

и тот факт, что уровень образования страны не удовлетворяет их в полной мере. Таким образом, доказано, что первичная образовательная миграция часто приводит к последующей трудовой миграции.

Ключевые слова: Индустрия 4.0, управление талантами, рынок труда, инновации, миграция, высококвалифицированные специалисты.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Жуламанова Динара Болатовна – педагогика ғылымдарының магистрі, PhD докторант, Тұран Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhakdinara@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6996-1297*

Нияталига Гаухар Кудайбергеновна – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Тұран Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: g.niyetalina@turan-edu.kz, ORCID: 0000-0002-2004-0603.

MPHTI 06.91

JEL Classification: Z32

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-4-130-140>

TOURISM DEVELOPMENT ON THE EXAMPLE OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES

S. E. Abdrakhmanova^{1*}, S. Moghavvemi²

¹Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²University of Malaya, Kuala Lumpur, Malaysia

ABSTRACT

The purpose of the research is to analyze the condition of tourism development and the main factors affecting tourism development in Kazakhstan in a recent years. The three countries from Central Asia were selected as a benchmark to find a best practice suitable for this region and suggest a practical guideline for the tourism industry in Kazakhstan.

Methodology. This study conducted the content analysis of the government programs, reports, and the previous literature. This study reviewed the statistical indicators of tourism growth, related factors, the contribution of tourism to GDP, and the employment rate of Central Asian countries such as Kazakhstan, Tajikistan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan.

The originality / value of the research. Systemizing the experience of developing the tourism industry of the countries of Central Asia allows understanding a comprehensive vision for the development of the tourism industry in the region to expand its position in the global market of tourism services.

Findings. Based on the analysis and comparison of tourism development in the countries of Central Asia, the authors identified the potential for the development of domestic tourism in such countries, identified strengths, and weaknesses, and made recommendations for their elimination.

Keywords: tourism development, investment in tourism, sustainability.

INTRODUCTION

Tourism in the world is becoming an increasing priority area for developing national economies, providing GDP growth, an increase in the number of jobs, and, as a result, the incomes of the population [1]. Tourism is a promising and effective source of national income growth, especially for countries distinguished by favorable natural and climatic conditions, recreational opportunities, and cultural and historical monuments [2].

Central Asia is a vast landlocked region of modern Asia with unique tourism resources and a huge potential for tourism development. According to Britannica, the region includes Kazakhstan and four former Soviet republics of Central Asia [3]. As defined by German geographer Alexander Humboldt in 1843, where Central Asia is limited to the following region: the territory of Mongolia, Western China, Punjab, Northern India, Northern Pakistan, Northeastern Iran, Afghanistan, regions of Asian Russia, and the region of five Asian post-Soviet countries (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan) [4]. This region is rich in various natural resources, with a strategically important location in the center of the Eurasian continent, located in the zone of political and economic interests of various countries of the world, which has again begun to acquire important geopolitical significance [5]. Most of these countries have historical and cultural attractions which can be a destination for domestic and international tourists. However, unlike in several other countries, the direction of domestic tourism is poorly developed in Central Asian countries due to the low level of tourism infrastructure, the discrepancy between the price and quality of tourist services, the low level of service, and the lack of qualified staff in the industry [6].

At present, the countries of Central Asia occupy a very modest place in the world market of tourism services. After the collapse of the Soviet Union, tourism in Central Asian republics began to develop independently, without common approaches and concepts. This is largely determined by the fact that the new states have chosen their models of socio-economic development, which are different from each other. The dynamic development of the tourism industry in the region is mainly affected by natural and climatic conditions; a variety of recreational resources; the presence of cultural and historical sights; economic and political transformations in some countries of the region, and the rate of economic growth in them which contribute to the activation of business tourism there, and a unique combination of modern technical achievements and ethnic exoticism. In addition to cultural, historical, and natural resources, the development of the tourism industry in Central Asia is also influenced by the economic state of the countries and the degree of elaboration of programs for its development. The government programs of each country aim at the sustainable development of the industry in the country to establish links and promote the development of cooperation between local communities, national and non-governmental organizations, and travel agencies. Most of the countries in this region have similar economic conditions, while the government plan for tourism development varies. Comparing these countries will create a good benchmark for future planning and tourism development. This study compares Kazakhstan with other neighbors including, Tajikistan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan. Comparing the four countries will provide knowledge on the current conditions of each country in tourism development, the impact of tourism development on their economy and GDP and other indicators of economic development, and their plan, which will help policymakers in Kazakhstan to have a bigger picture of Central Asian countries tourism development and plan for the future.

MAIN PART

Tourism is considered a priority sector in the strategies and plans of the Central Asian countries [7]. However, their tourism sector's current level of global competitiveness is rather low. The Central Asian region is located between several of the world's largest economic regions, such as Europe, Northeast Asia, and the Middle East. Several capitals and major cities (Almaty, Baku, Bishkek, Hohhot, Islamabad, Karachi, Tashkent, and Urumqi) in the Central Asian region have a unique potential for year-round weekend recreation and business opportunities. Since 2016, this market has grown at an average rate of 8.3 % per annum and is projected to outpace the global tourism sector by 2030 [8]. While Central Asian countries score high in the attractiveness of their natural and cultural assets, they perform very modestly in other important dimensions, such as transport infrastructure and tourism services [9]. Statistics show that in 2019, the main reasons to travel to central Asian countries were business, visiting family, vacation, and weekend tours for domestic tourists, while for international tourists, culture, nature, sport, and adventure have the highest percentage (Table 1) [10]. Visiting relatives and family and the business trips are why people visit the neighboring countries.

Table 1 – Main purposes for traveling to Central Asia in 2019

Market segment, 2019	Arriving tourists		
	Internal, (%)	Neighboring countries, (%)	Distant countries, (%)
Business tourism	20,94 %	23,52 %	16,63 %
Visiting relatives and friends	20,01 %	20,85 %	7,40 %
Nature/Sport/Adventure	13,10 %	16,17 %	26,95 %
Culture/Religion	13,63 %	15,82 %	32,80 %
Vacation	17,01 %	14,88 %	7,91 %
Weekend tour	15,31 %	8,76 %	8,31 %

Note – complied by the authors based on [10]

The countries located in this region benefit from natural and cultural resources. For example, Kazakhstan, with a territory larger than Western Europe, is a land of high mountains and vast steppes famous for their indescribable beauty. The traditional places of recreation in this country are the mountainous regions of southern and eastern Kazakhstan. Ski tourism is becoming more and more developed; many vacationers and tourists flock there to get to the beauty of lakes and glaciers, forests, and alpine meadows. The republic's territory has a longer duration of sunshine, especially in summer, which increases the comfort of rest, and creates conditions for sanatorium treatment and tourism, which creates the opportunity for tourism development, including the development of active forms of recreation in mountainous areas. In latest years, the contribution of tourism to the country's GDP is 5.6 % [11].

Tajikistan is one of the most ancient states, rapidly gaining popularity among tourists due to its transport and visa accessibility. Beautiful nature, opportunities for both a relaxing and eventful holiday, numerous sights, and the monuments of the Zoroastrian civilization of Sogdiana make the country an attractive destination for tourists. Tourists are interested in visiting the healing thermal springs, getting acquainted with the flavor of the local population, carefully preserving their traditions, and tasting the culinary delights of meat dishes. The share of tourism in the country's GDP was 2.2 % before COVID-19 times [12].

While tourism in the Republic of Uzbekistan is traditionally associated with the UNESCO World Heritage Sites of Samarkand, Bukhara, and Khiva, the history goes back centuries, the ancient walls of the ramparts remember the phalanxes of Alexander the Great, the hordes of Genghis Khan and the battle formations of Tamerlane's soldiers. Cities such as Tashkent, Kokand, Andijan, and Shakhrisabz are endless modern oriental fairy tales. According to the World Travel and Tourism Council, in 2020, the share of tourism in the country's GDP was 1.9 % [13] which shows the country was not successful in advertising the magnificent beauty of the historical and nature globally.

And finally, Kyrgyzstan is one of the few points on the map where countless untouched, pristine places have been preserved. This attracts active researchers and eco-tourism enthusiasts from all over the world. More than three-quarters of the country is made up of mountains, making Kyrgyzstan a Mecca for fans of the mountain and active tourism. The picturesque mountain gorges of the Tien Shan, the virgin wildlife of the Ala-Archa reserve, the seething swift rivers, and the high-mountain lake Issyk-Kul. The contribution of tourism to the country's total GDP reached 5 % before the onset of the pandemic [14].

The economic significance of tourism is largely determined by the impact it has on the employment rate. However, the formation of an employment module in the countries of Central Asia was associated with serious difficulties. They stemmed from the seasonal nature of work in tourism, large differences in working conditions, and the frequent absence of formal contracts to perform many types of work in small tourism businesses. Table 2 shows Uzbekistan leads in terms of unemployment rate in the country, Kazakhstan ranks second, and Kyrgyzstan and Tajikistan occupy the following positions in 2019.

Table 2 – Population, unemployment rate and jobs created in tourism industry in 2019

Country	Population	Unemployment rate	Job related to tourism
Kazakhstan	19,5 mln	4,9 %	3,2 %
Uzbekistan	34,2 mln	9,4 %	0,8 %
Kyrgyzstan	6,7 mln	2,9 %	1,3 %
Tajikistan	9,8 mln	2,1 %	2,8 %
Note – complied by the authors based on [15].			

The largest number of citizens employed in the tourism sector is in Kazakhstan. Tajikistan also provides tourism jobs for 2.8 % of the total population, 1,3 % of Kyrgyz are employed in the tourism field, and 0,8 % of the Uzbekistan population worked in tourism in 2019.

Comparative analysis of tourism development in Central Asian countries. Even though the four countries have prosperous resources for tourism development, the governments did not actively invest in tourism. The economic conditions of the countries and lack of infrastructure did not create a good image for international tourists. Table 3 shows that Kazakhstan and Kyrgyzstan have higher tourists than Uzbekistan and Tajikistan, with the lowest tourist arrival in 2019 [16]. Tourism contribution to the GDP in Kazakhstan is the highest, which shows the amount of tourism spending is significant and the importance of this revenue in Kazakhstan's economy.

Table 3 – Share of tourism industry impact on key economic indicators in 2019

Factors	Kazakhstan	Tajikistan	Uzbekistan	Kyrgyzstan
Number of arrivals	8,7 mln	1 mln	6,7 mln	8,5 mln
Tourism contribution to GDP, %	5,6 %	2,9 %	1,1 %	3,8 %
Tourism contribution to employment, %	3,2 %	2,8 %	0,8 %	1,3 %
International tourists spendings within the country, local currency	2,3 bln \$	0,2 bln \$	0,3 bln \$	0,5 bln \$
Tourism spending within the country, \$	2,9 bln \$	1,6 bln \$	1,6 bln \$	708 mln \$
Note – complied by the authors based on [16]				

Reviewing government policy and tourism investment and planning in each country and comparing them will provide some knowledge on the current situation of the tourism development and will create a guideline for future planning for the countries in the region.

National tourism priorities and the need for a regional strategy for the development of the industry. In recent years, all Central Asian countries have developed national tourism strategies and plans that will guide the development of their tourism sectors. The vision and goals set out in the countries' national tourism strategies share common features, such as an increased focus on sustainability, conservation of natural and cultural resources, and increased international competitiveness and innovation in the tourism sector. Their main goals are to promote economic growth, create jobs and improve the quality of life of their citizens.

Most Central Asian countries focus their significant national strategies on the following priorities: sustainable development of tourism assets through responsible planning and management and sound environmental and social protection; improving institutional structures and tourism management; decrease in seasonal effects; improved air and ground communications and accessibility; effective branding and promotion of tourism in international markets; improving tourism infrastructure and tourism services and quality standards; digitalization of the sector, and attract private sector investment and develop public-private partnerships. Table 4 compares Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Tajikistan in terms of government programs and strategic priorities for tourism development.

Table 4 – Government programs for Tourism Development and Strategic Priority

Country	Program	Strategic priority	Purpose
Kazakhstan	State program for the development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan for 2019-2025	Development of tourism assets Transport accessibility of tourist destinations and facilities Quality and availability of tourism products and services	9 million incoming visitors and 8 million domestic tourists 650,000 people employed in tourism
Kyrgyzstan	Tourism Development Program under the Government of the Kyrgyz Republic for 2019-2023	Marketing and promotion of the Kyrgyz Republic as a tourism center in the Central Asian region Digitization of tourism Development of tourism in regions of the country Creation of favorable conditions for conducting business in the field of tourism and attraction of investments	The tourism sector should contribute 7 % of GDP by 2023
Uzbekistan	The concept of development of the tourism sector in the Republic of Uzbekistan in 2019-2025	Improving the legal framework in the field of tourism Development of tourism infrastructure Expansion of domestic and regional routes with neighboring countries Taking measures to reduce the impact of seasonal factors Development of domestic tourism Strengthening the promotion of tourism in the domestic and foreign tourism market Improving the system of training highly qualified specialists and advanced training of workers in tourism services	11 810 (thousand) foreign tourists will visit Uzbekistan Export of tourism services for 2170 (million US dollars) 25,010 (thousand) trips of domestic tourists 3,050 hotels and similar facilities accommodation 64 (thousand) rooms in accommodation facilities 128 (thousand) places in accommodation facilities 1450 tour operators
Tajikistan	Tourism development strategy in the Republic of Tajikistan for the period up to of the 2030	Strengthening the institutional base of tourism Development of modern tourism infrastructure Strengthening the tourism potential and proper organization of complex promotion Ensuring the competitiveness of tourism products by improving the quality of service. Development and promotion of the national brand, and sub-brands of tourist areas. Marketing of tourism products Development, protection, and rational use of natural recreational resources, as well as historical and cultural heritage Strengthening the capacity of human resources for productive employment in the tourism industry. Compliance with international standards and ensuring the safety of tourists Creation and development of tourism clusters and providing innovation and investment for the development of the tourism industry	2,500,000 tourists will visit the country 8 % of GDP and 15 % of exports are contributed by tourism 10 % share of tourism capital industries in the investment complex and 3 % share of tourism in the revenues of the state budget. Tourism services in the amount of USD 1,233.6 million. 500 registered organizations providing services in the field of recreation and recreation 10 % (of the total) employed in the tourism industry 50th place among hospitable countries in the ranking of the World Economic Forum
Note – complied by the authors based on [17; 18; 19; 20].			

A review of the government plan in Kazakhstan shows that investment in transport accessibility and quality of the product is one of their priorities. Kyrgyzstan focuses on the digitalization of tourism and attracting investors. In contrast, Uzbekistan's main priority is the development of tourism infrastructure, expanding domestic and regional routes with neighborhood countries, and promoting domestic tourism. Tajikistan's priority is developing modern tourism infrastructure, improving the quality of the tourism product and services, and protecting national recreational, historical, and cultural resources.

This study conducted a SWOT analysis to provide an overview of the tourism development in central Asian countries. The results revealed that the region has a unique natural and cultural heritage with many sited listed in UNESCO World Heritage Sites, being part of the Silk Road and welcoming people, which can be a destination for many international tourists. This is an excellent opportunity to attract tourists after the Covid-19 pandemic; the economic condition is not good globally, and tourists are searching for affordable places to visit and spend time after a few years in which traveling was banned. Tourists search for personalized service, safe and convenient transportation, clean and comfortable rooms, good food, cultural, historical, and natural sites. Domestic and intra-regional tourism will recover faster than international tourism. The Covid-19 pandemic created new patterns and trends in the tourism sector, especially in the short term. It increased the demand for the domestic and regional tourism, which creates the opportunity for the industry to invest and plan to visit tourist sites inside the country or in the neighborhood. Addressing these issues can be a key to increase tourists' overall visits and spending. Strengthening the tourism value chain by improving the range and quality of tourism services and increasing the participation of local SMEs and the private sector will improve the distribution of tourism revenues at the national level.

Investment and promotion of adventure tourism can attract more sensitive tourists to health issues and usually travel to remote areas. Consequently, their demand is likely to recover faster than other segments. Adventure travelers are increasingly looking to forge a personal connection with locals by connecting to share experiences. The region has a unique potential for ski and winter tourism. Until recently, skiing was mainly based in domestic markets and is complemented by arrivals from neighboring countries. Central Asian countries should focus on building a skiing culture among their national tourist audiences while seeking to attract customers from neighboring countries and markets with high national participation rates in skiing.

Promoting country as part of the Silk Road, which is the world's most extended network of cultural routes connecting Asia and Europe with hundreds of historical buildings and monuments, caravanserais, ports, and cities, linking religions, culture, ideas, knowledge, trade, and business can attract tourists [21].

Analyzing the weakness of the central Asian countries revealed the main weakness of the countries in this region is lack of infrastructure, limited investments, awareness of conservation of tourism sites, language barriers, and weak global marketing (Table 5). The countries in this region failed to create a good image of the country resources internationally. Lack of investment in infrastructure and limited accessibility and connectivity prevent tourists to visit the countries in this region.

Table 5 – SWOT analysis for tourism development in Central Asian countries

Strengths	Weaknesses
Untouched natural resources, unique tangible and intangible cultural heritage and diversity among Central Asian countries; Diversity and uniqueness of nomadic and sedentary cultures throughout the region, ethnic groups and religious; Historic cities, legacy of ancient empires and UNESCO World heritage sites; Globally recognized generic brand Silk Road; The local population is friendly	Lack of brand recognition and image, which leads to insufficient knowledge of the Central Asian countries and a weak perception of them as tourist destination; Limited capacity in social responsibility practices and conversation of tourist sites; Language barriers and the lack of skilled workers, destination managers and guides
Opportunities	Threats
Growing international interest; The constant expansion of international tourists, especially fast-growing Asian markets, and travelers looking for new experiences and unusual destinations; Tourism as an industry that can support economic recovery after COVID-19	Growing global risks and geopolitical conflicts with serious potential implications for the travel industry; Climate change with global warming and environmental degradation
Note – complied by the authors	

CONCLUSION

This research aims to investigate the situation of tourism development in four countries in Central Asia: Kazakhstan, Tajikistan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan in a recent years. The results show that these countries suffer from skills gaps in tourism, coordination among the policymakers and industry players, and lack of infrastructure and marketing. While their main tourist segment are tourists from neighboring countries, transportation and connectivity between the neighbors are issues that highlight the need for regional cooperation in tourism that can help strengthen economic, social, and cultural ties between countries, improving the region's image.

Kyrgyzstan has successfully held the World Nomad Games three times, which contributes to the formation of the image of nomadic culture in the country. There is an opportunity to expand the market through promotion that combines the experience of nomadic culture with traditional natural resources such as mountains and lakes. Kyrgyzstan has rich natural resources such as mountains and lakes. A wide range of activities are offered, using natural resources, such as swimming in the lake, mountain climbing, trekking and horseback riding. In the past, there were few activities to enjoy in winter, but in recent years, with the support of development partners, efforts have been made to develop tourism products for winter tourism, which will shorten the off-season.

Uzbekistan has the potential for pilgrimage tourism for Muslims from Southeast Asia. Although more than 30 years have passed since the collapse of the Soviet Union, the streets and houses still resemble the past and are in demand among tourists visiting Uzbekistan.

Tourism in Tajikistan does not lag behind other advanced sectors of the country's economy, such as hydropower and mining, and is considered by the government of the country as a priority industry. The local government of Tajikistan have identified more than 20 types of tourism, most of which are associated with cities, since most of the country is made up of mountains and this might be attractive to foreign tourists.

Finally, one of the opportunities to promote tourism in Kazakhstan in recent years is that the number of domestic tourists is growing due to the inability to travel abroad due to the COVID-19 pandemic to certain countries of the world. Kazakhstan can diversify fields from a resource-dependent economy towards sustainable development and strives to promote tourism as one of the priority fields. COVID 19 has shown that if the tourism industry relies only on inbound tourism, it will become a vulnerable one. Therefore, in order to ensure the flexibility of tourism, it is important to stimulate the demand for domestic tourism in order to support the industry in case of an emergency situations. The situation with the spread of coronavirus infection showed that residents of Kazakhstan, who preferred foreign holidays, began to pay attention to domestic tourism, which is a good opportunity to review domestic tourism resources and develop a healthy industry in the future.

All of the above will make Central Asian countries more attractive to foreign visitors and investments. Domestic tourism is the market that these countries neglect, while this market is the recovery key after the Covid-19 pandemic. Several factors can be highlight for improving industry condition. There is a need for a more flexible and agile program that can adjust the policies based on the region or environment crisis that the countries in this region did not consider. The planning of activities of the tourism industry most often repeats the development scenario of the previous year, as a result of which there are no key actions to strengthen its position in the face of increasing competition in the market and based on external forces.

Improving the quality of the services can be one of the essential policies in the long term to attract tourists to the country. The discrepancy between the price and quality of the services provided leads to the low competitiveness of the services provided and the loss of market positions.

Managing the tourism resources of the countries, creating public awareness, avoid inefficient and irrational use of tourist resources are other essential factors that need special attention.

Countries in this region need a suitable strategy to prioritize their market, invest in marketing, improve the infrastructure, and create a good image for the international tourist to visit the country.

REFERENCES

1. Manzoor F., Wei L., Asif M., Zia ul Haq M., Rehman H. The contribution of sustainable tourism to economic growth and employment in Pakistan // *International Journal of Environmental Research and Public Health* – 2019. – № 16(19). – Article 3785. – DOI: 10.3390/ijerph16193785.

2. Ruban D. Natural Resources of Tourism: Towards Sustainable Exploitation on a Regional Scale // Sustainability – 2021. – № 13(12). – Article 6685. – DOI: 10.3390/su13126685.
3. Britannica T. Editors of Encyclopaedia. Central Asia [Electronic resource] // Encyclopedia Britannica [website]. – 2018. – URL: <https://www.britannica.com/place/Central-Asia> (Accessed: 23.04.2022).
4. Vasa L. The European Union Strategy on Central Asia: out of game? // Romanian journal of European affairs – 2020. – № 2. – P. 120-130.
5. Hynek O. Geopolitics of Central Asia: Between the Russian bear and the Chinese dragon // Central European Journal of Politics – 2020. – № 2. – P. 73-93. – DOI: 10.24132/cejop_2020_4.
6. Xenarios S., Gafurov A., Schmidt-Vogt D. Climate change and adaptation of mountain societies in Central Asia: uncertainties, knowledge gaps, and data constraints. Regional Environmental Change – 2019. – № 19. – P. 1339–1352. – DOI:10.1007/s10113-018-1384-9.
7. Kantarci K. Perceptions of foreign investors on the tourism market in central Asia including Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan // Tourism management – 2007. – № 28(3). – P. 820-829. – DOI: 10.1016/j.tourman.2006.05.012.
8. Стратегия развития туризма ЦАРЭС 2030. [Electronic source] // Asian Development Bank [website]. – 2020. – URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/668406/carec-tourism-strategy-2030-ru.pdf> (Accessed: 23.04.2022).
9. Koh S., Kwok A. Regional integration in Central Asia: Rediscovering the Silk Road // Tourism Management Perspectives – 2017. – № 22. – P. 64-66. – DOI: 10.1016/j.tmp.2017.01.002.
10. Survey of tour operators under the Sustainable Tourism Development in the CAREC Region [Electronic source] // Asian Development Bank [website]. – 2020. – URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/668406/carec-tourism-strategy-2030-ru.pdf> (Accessed: 23.04.2022).
11. Menayakova I., Ussubaliyeva S. Prospects for the development of tourists sites of natural and cultural heritage of Kazakhstan // Студенческий вестник – 2021. – № 8-3(153). – P. 42-45.
12. Туризм в Таджикистана продолжает пребывать в стагнации из-за пандемии [Electronic source] // Радио Озоди [website]. – 2021. – URL: <https://rus.ozodi.org/a/31341376.html> (Accessed: 23.04.2022).
13. Economic Impact reports [Electronic source] // World travel & tourism council [website]. – 2020. – URL: <https://wtcc.org/Research/Economic-Impact> (Accessed: 23.04.2022).
14. Beksultanova C., Mazhitova Z., Zhunushalieva G., Kozhakeyeva L., Tentigul N., Shamshudanova F. Handicraft tourism in Kyrgyzstan: features and prospects // Topical Problems of Green Architecture, Civil and Environmental Engineering – 2021. – № 284. – P. 1-9. – DOI: 10.1051/e3sconf/202128410001.
15. World data and national data, maps, rankings [Electronic source] // Knoema [website]. – 2019. – URL: <https://knoema.com/atlas/topics/Tourism> (Accessed: 23.04.2022).
16. International tourism, number of arrivals [Electronic source] // Knoema [website]. – 2019. – URL: <https://knoema.com/atlas/topics/Tourism/Key-Tourism-Indicators/Number-of-arrivals> (Accessed: 23.04.2022).
17. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 406 Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2023 года [Electronic source] // Әділет [website]. – 2017. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000406> (Accessed: 23.04.2022).
18. Указ Президента Республики Узбекистан от 05.01.2019 г. № УП-5611 «О дополнительных мерах по ускоренному развитию туризма в Республике Узбекистан» [Electronic source] // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [website]. – 2019. – URL: <https://lex.uz/ru/docs/4143186> (Accessed: 23.04.2022).
19. Программа правительства Кыргызской Республики развития сферы туризма на 2019–2023 годы [Electronic source] // Министерство юстиции Кыргызской Республики [website]. – 2019. – URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/12943> (Accessed: 23.04.2022).
20. Стратегия развития туризма в Республике Таджикистан на период до 2030 года от 1 августа 2018 года № 372 [Electronic source] // Комитет по развитию туризма при правительстве Республики Таджикистан [website]. – 2018. – URL: <https://ctd.tj/ru/стратегия-развития-туризма-в-республ/> (Accessed: 23.04.2022).
21. McBride J. Building the new silk road // Council on foreign relations – 2015. – № 22. – P. 1-2.

REFERENCES

1. Manzoor, F., Wei, L., Asif, M., Zia Haq, M. and Rehman, H. (2019). The contribution of sustainable tourism to economic growth and employment in Pakistan. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(19), 1, DOI:10.3390/ijerph16193785.
2. Ruban, D. (2021). Natural Resources of Tourism: Towards Sustainable Exploitation on a Regional Scale. *Sustainability*, 13(12), 1-2, DOI:10.3390/su13126685.
3. Britannica, T. Editors of Encyclopedia. Central Asia Encyclopedia Britannica (2018). Retrieved April 4, 2022, from <https://www.britannica.com/place/Central-Asia>.
4. Vasa, L. (2020). The European Union Strategy on Central Asia: out of game? *Romanian journal of European affairs*, 2, 120-130.
5. Hynek, O. (2020). Geopolitics of Central Asia: Between the Russian bear and the Chinese dragon. *Central European Journal of Politics*, 2, 73-93, DOI: 10.24132/cejop_2020_4.
6. Xenarios, S., Gafurov, A. and Schmidt-Vogt, D. (2019). Climate change and adaptation of mountain societies in Central Asia: uncertainties, knowledge gaps, and data constraints. *Regional Environmental Change*, 19, 1339–1352, DOI:10.1007/s10113-018-1384-9.
7. Kantarci, K. (2007). Perceptions of foreign investors on the tourism market in central Asia including Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan. *Tourism management*, 28(3), 820-829, DOI: 10.1016/j.tourman.2006.05.012
8. Strategiya razvitiya turizma CzARE`S 2030. (2020). Asian Development Bank. Retrieved April 4, 2022, from <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/668406/carec-tourism-strategy-2030-ru.pdf> (In Russian).
9. Koh, S. and Kwok, A. (2017). Regional integration in Central Asia: Rediscovering the Silk Road. *Tourism Management Perspectives*, 22, 64-66, DOI: 10.1016/j.tmp.2017.01.002.
10. Survey of tour operators under the Sustainable Tourism Development in the CAREC Region. (2020). Asian Development Bank. Retrieved April 4, 2022, from <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/668406/carec-tourism-strategy-2030-ru.pdf>.
11. Menayakova, I. and Ussubaliyeva, S. (2021). Prospects for the development of tourists sites of natural and cultural heritage of Kazakhstan. *Studencheskiy vestnik*, 8-3(153), 42-45.
12. Turizm v Tadzhikestana prodolzhaet preby`vat` v stagnaczii iz-za pandemii. *Ozodi Radio*. Retrieved April 4, 2022, from <https://rus.ozodi.org/a/31341376.html> (In Russian).
13. Economic Impact reports. (2020). World travel & tourism council website, Retrieved April 4, 2022, from <https://wtcc.org/Research/Economic-Impact>.
14. Beksultanova, C., Mazhitova, Z., Zhunushaliyeva, G., Kozhakeyeva, L., Tentigul, N. and Shamshudanova, F. (2021). Handicraft tourism in Kyrgyzstan: features and prospects. *Topical Problems of Green Architecture, Civil and Environmental Engineering*, 284, 1-9, DOI:10.1051/e3sconf/202128410001.
15. World data and national data, maps, rankings. (2019). Knoema website. Retrieved April 4, 2022, from <https://knoema.com/atlas/topics/Tourism>
16. International tourism, number of arrivals. (2019). Knoema website. Retrieved April 4, 2022, from <https://knoema.com/atlas/topics/Tourism/Key-Tourism-Indicators/Number-of-arrivals>.
17. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 iyunya 2017 goda № 406 Ob utverzhenii Konceptii razvitiya turistskoj otrasli Respubliki Kazahstan do 2023 goda. *Adilet*. Retrieved April 4, 2022, from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000406> (In Russian).
18. Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan ot 05.01.2019 g. № UP-5611 «O dopolnitel'nyh merah po uskorennomu razvitiyu turizma v Respublike Uzbekistan». National database of legislation of the Republic of Uzbekistan. Retrieved April 4, 2022, from <https://lex.uz/ru/docs/4143186> (In Russian).
19. Programma pravitel'stva Ky`rgy`zskoj Respubliki razvitiya sfery` turizma na 2019–2023 gody. (2019). Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic. Retrieved April 4, 2022, from <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/12943> (In Russian).

20. Strategiya razvitiya turizma v Respublike Tadjikistan na period do 2030 goda ot 1 avgusta 2018 goda № 372. Tourism Development Committee under the Government of the Republic of Tajikistan. Retrieved April 4, 2022, from <https://ctd.tj/ru/strategiya-razvitiya-turizma-v-respubl/> (In Russian).

21. McBride, J. (2015). Building the new silk road. Council on foreign relations, 22, 1-2.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ МЫСАЛЫНДА ТУРИЗМНІҢ ДАМУЫ

С. Е. Әбдрахманова^{1*}, С. Мокхавеми²

¹Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

²Малайя университеті, Куала-Лумпур, Малайзия

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты. Зерттеу жұмысы соңғы жылдардағы Қазақстандағы туризмнің даму жағдайын және туризмнің дамуына әсер ететін негізгі факторларды талдауға бағытталған. Орталық Азияның үш елі аймаққа қолайлы озық тәжірибелерді іздеу және Қазақстандағы туризм индустриясы үшін практикалық нұсқаулық ретінде таңдалды.

Әдіснамасы. Бұл зерттеуде мемлекеттік бағдарламаларға, баяндамаларға және алдыңғы әдебиеттерге мазмұндық талдау жасалды. Бұл зерттеу туризмнің өсу статистикасын, ықпал етуші факторларды, туризмнің ЖІӨ-ге қосқан үлесін және Қазақстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Қырғызстан сияқты Орталық Азия елдеріндегі жұмыспен қамту деңгейін қарастырды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Орталық Азия елдерінің туристік индустриясын дамыту тәжірибесін жүйелеу туристік қызметтердің әлемдік нарығындағы позициясын кеңейту мақсатында аймақтағы туристік индустрияны дамытудың кешенді көрінісін түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері. Орталық Азия елдеріндегі туризмнің дамуын талдау және салыстыру негізінде авторлар осы елдердегі ішкі туризмді дамытудың әлеуетін анықтап, күшті және әлсіз жақтарын анықтап, оларды жою бойынша ұсыныстар жасады.

Түйін сөздер: туризмді дамыту, туризмге инвестиция, тұрақтылық.

РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА НА ПРИМЕРЕ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

С. Е. Абдрахманова^{1*}, С. Мокхавеми²

¹Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

²Университет Малайя, Куала-Лумпур, Малайзия

АННОТАЦИЯ

Целью исследования является анализ состояния развития туризма и основных факторов, влияющих на развитие туризма в Казахстане в последние годы. Три страны Центральной Азии были выбраны в качестве поиска передового опыта, подходящего для этого региона и предложения практического руководства для индустрии туризма в Казахстане.

Методология. В этом исследовании был проведен контент-анализ государственных программ, отчетов и предшествующей литературы. В этом исследовании были рассмотрены статистические показатели роста туризма, сопутствующие факторы, вклад туризма в ВВП и уровень занятости в странах Центральной Азии, таких как Казахстан, Таджикистан, Узбекистан и Кыргызстан.

Оригинальность / ценность исследования. Систематизация опыта развития туристской отрасли стран Центральной Азии позволяет понять комплексное видение развития туристской отрасли региона для расширения ее позиций на мировом рынке туристских услуг.

Результаты исследования. На основе анализа и сравнения развития туризма в странах Центральной Азии авторы определили потенциал развития внутреннего туризма в этих странах, выявили сильные и слабые стороны и дали рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: развитие туризма, инвестиции в туризм, устойчивость.

ABOUT THE AUTHORS

Abdrakhmanova Saniya – PhD Student, Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: saniya.abdarkhmanova@narxoz.kz*

Sedigheh Moghavvemi – PhD, Associate professor, University Malaya, Kuala Lumpur, Malaysia, e-mail: sedigheh@um.edu.my

МРНТИ 82.13.21

JEL Classification: H72, H500, H570, F230, E610

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-4-140-151>

МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ ҚАМТУДЫ ДАМУДА СТАНДАРТТАУ ЖҮЙЕСІН ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІГІ

Д. Б. Есмағамбетов^{1*}, Л. И. Кусаинова¹, Ш. М. Қаңтарбаева²

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы

²Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеудің мақсаты – мемлекеттік сатып алу шеңберінде сатып алынатын тауарлар мен жұмыстардың сапасын қамтамасыз ету проблемаларын анықтау және оларды шешу, сондай-ақ оларда жергілікті қамтуды дамыту бойынша ұсынымдар әзірлеу.

Әдістеме – зерттеу барысында жалпы ғылыми танымның түрлі әдістері, салыстырмалы талдау, экономикалық-статистикалық және құқықтық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеудің ерекшелігі/құндылығы – зерттеу нәтижелері мемлекеттік сатып алу, құрылыс және стандарттау саласындағы қызметті реттейтін заңнамалық және нормативтік актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелері – зерттеу бағыттары бойынша әдеби шолу жүргізілді; сатып алу нысанасы бөлінісінде бюджет шығындарын салыстыру ұсынылды; мемлекеттік сатып алу шеңберінде орындалатын жұмыстардың сапасын қамтамасыз ету жөніндегі қызмет ашылды; мемлекеттік сатып алудағы жергілікті қамту үлесін арттыру үшін стандарттау жүйесін қолдану мүмкіндігі айқындалды; мемлекеттік сатып алу жүйесін жетілдіру бойынша тиісті ұсыныстар әзірленді.

Түйін сөздер: мемлекеттік сатып алу, жергілікті қамту, жұмыс сапасы, тауар сапасы, стандарттау жүйесі.

КІРІСПЕ

«Қазақстан – 2050» стратегиясында қаражат жұмсаудың тиімділігі тұрғысынан бюджет саясатын жетілдіру көзделген. Бюджет қаражатын жұмсаудың тиімділігі көбінесе мемлекеттік сатып алуды жүзеге асыру кезіндегі шығыстардың тиімділігіне байланысты.

Осыған байланысты, бюджет шығындарының тиімділігін арттыру тұрғысынан мемлекеттік сатып алу рәсімін жетілдіру мәселесі өзекті болып табылады.

Әдебиетке шолу. Бұл зерттеудің жоғары дәрежелі өзектілігі бірқатар отандық ғалымдардың еңбектерінің болуымен расталады, олардың ішінде Р. К. Елшібаев, А. А. Ниязов, Э. Д. Жүнісова, М. Махмұтова, Ф. А. Гаджиев, А. Б. Темірбекова, Л. Р. Гимранова, А. С. Жупарова және басқалары [1-8].

Мысалы, Р. К. Елкібаев мемлекеттік сатып алуды ұлттық экономиканы басқару құралы деп атайды, ал мемлекеттік сатып алу жүйесінің тиімділігін арттыру тәсілдерін зерттеу ерекше маңызды міндет деп есептейді [1].

А. Б. Темірбекова жергілікті қамтуды дамыту мәселесін артында жаңа өндірістерді және тиісінше жаңа жұмыс орындарын құру, отандық кадрларды кәсіби даярлау және сайып келгенде халықтың әлауқатын арттыру жататын ұлттық экономикалық қауіпсіздік мәселелерімен қатар қояды [2].

Бүгінгі таңда жоғары қуаттылықты және өндеуші өндірістердің әлеуетін іске асыру қажеттілігін ескере отырып, Қазақстанның ішкі нарығының қажеттіліктері үшін өнеркәсіптік өнім өндірісін ұлғайтудың өзектілігі жоғары [3].

Көбінесе мемлекеттік сатып алу жүйесінің тиімділігін оларда сыбайлас жемқорлықтың пайда болуымен байланыстырып, процесстің тек жеткізушіні айқындау кезеңін қарастырады.

Алайда, жұмыстарды мемлекеттік сатып алу жағдайында олардың тиімділігін қамтамасыз ету бөлігінде сатып алынатын жұмыстарды тікелей орындау кезеңі неғұрлым маңызды болады, атап айтқанда:

- орындалатын жұмыстардың сапасы;
- жұмыстарды орындау үшін пайдаланылатын тауарлардың сапасы;
- сатып алынатын тауарлардағы жергілікті қамту үлесі.

Алайда, егер жұмыстар мен пайдаланылатын тауарлар сапасының артуы әлемдік қоғамдастық тарапынан теріс реакция туғызбаса, онда жергілікті қамту үлесін ұлғайту мәселесі шетелдік өндірушілерді кемсіту ретінде қабылдануы мүмкін. Бұл Дүниежүзілік сауда ұйымы мен Еуразиялық экономикалық одақтың талаптарына қайшы келеді.

Тарихи тұрғыдан сатып алудағы жергілікті қамтуды дамыту тапсырыс берушіге жергілікті өнім берушілер мен тауарларға артықшылық көрсету жөніндегі талаптарды белгілеу арқылы қамтамасыз етілді. Мысалы, конкурсқа қатысу үшін өтінімдегі бағаны есептеу кезінде жергілікті жеткізушілерге шартты жеңілдік беру арқылы.

G. C. Hufbauer, J. J. Schott жергілікті қамту талаптары (бұдан әрі – ЖКТ) туралы келесіні жазған: бұл екі қарапайым, бірақ қуатты хабар беретін қорғаныс құралы. Шетелде емес, үйде жұмыс орындарын құру және бизнесті шетелдік емес, отандық фирмаларға бағыттау [9].

Тарифтер мен квоталар сияқты протекционизмнің дәстүрлі формаларына қарсы тұра отырып, бұл шаралары тарихи түрде тарифтік емес кедергілер санатына жатқызылды. Осылайша, ЖКТ шаралары күрделі кедендік рәсімдермен, арнайы сауда стандарттарымен және тікелей мемлекеттік субсидиялармен бір қатарға қойылды. Алайда, ЖКТ өз мәні бойынша басқа. Протекционизмнің барлық түрлері шетелдік тауарларды, қызметтерді және инвестицияларды ұлттық аналогтардың жағдайына қатысты кемсітеді, ал ЖКТ шаралары шетелдік өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін төмендетуге емес, Ұлттық преференцияларға бағытталған [10].

Бірақ бұл заңды қулықты қалай атамасаң да, ол белгілі бір дәрежеде шетелдік тауарларды кемсітеді.

F. Ssenoga айқын дискриминацияның үш түрі бар деп есептейді: шетелдік тауарларды сатып алуға тыйым салу, отандық тауарларға қатысты преференциялық баға саясаты және шетелдік тауарлардағы жергілікті қамтуға қойылатын талап [11].

Сонымен қатар, О. В. Пономарева іс жүзінде елдер декарбонизация саясатымен, ұлттық инновацияларды, шағын және орта бизнесті қолдаумен және тағы басқа саясаттармен байланыстырып, бірқатар жасырын шектеулер қолданылатынын атап өтті [12].

Мемлекеттік сатып алулардың тиімділігін қамтамасыз ету нәтижесіне жергілікті тауар өндірушілердің қатысуы үшін тең қаржылық мүмкіндіктердің болмауы да ықпал етеді.

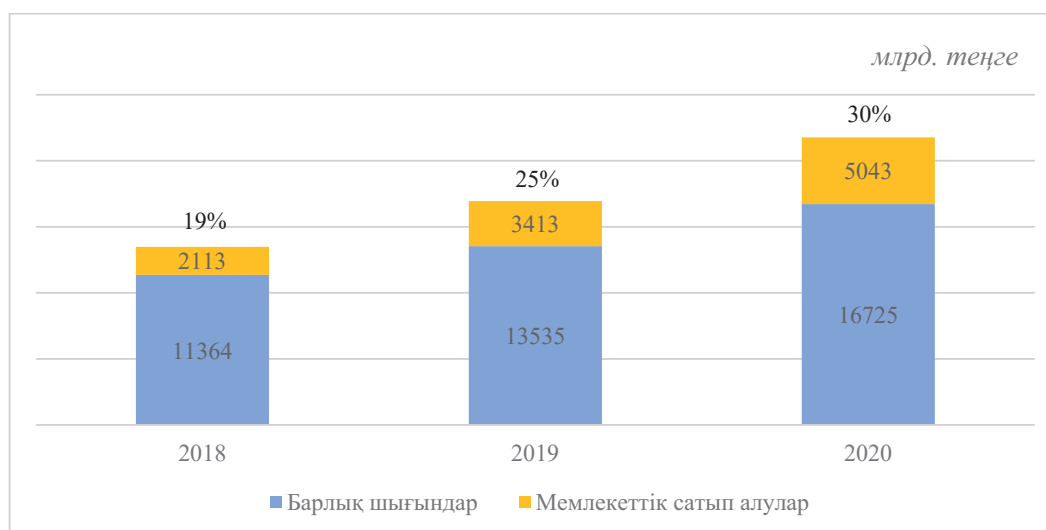
Нарықтың толық ашықтығы кезінде қатарларына Қазақстан да кіретін дамушы елдер қолайсыз жағдайда болатынын атап өту қажет. Дамыған елдер дамушы елдердің ішкі нарықтарында бәсекеге түсе алады, ал соңғыларының экономикалық дамуын тежейді. Осылайша, елдің даму кезеңінде отандық тауар өндірушілерді жасырын қолдау мәселесі орынды.

Осыған байланысты авторлар мемлекеттік сатып алу жүйесі тиімділігінің жоғарыда көрсетілген үш параметрін қамтамасыз ету мәніне мемлекеттік сатып алу рәсімдеріне талдау жүргізді.

ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БӨЛІГІ

Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік сатып алу туралы» заңына сәйкес мемлекеттік сатып алу – бұл тапсырыс берушілердің тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді бюджет қаражаты және (немесе) өз кірістері есебінен толық немесе ішінара сатып алуы.

Статистикалық талдау мемлекеттік бюджеттің шығындарындағы мемлекеттік сатып алулар үлесінің жыл сайын 5-6 %-ға жоғарылайтынын және 2020 жылдың аяғында 30 %-ын құрайтынын көрсетті (Сурет 1).

Сурет 1 – Мемлекеттік бюджет шығындарындағы сатып алулардың үлесі

Ескерту – [13; 14] дереккөздер негізінде авторлармен жасалған

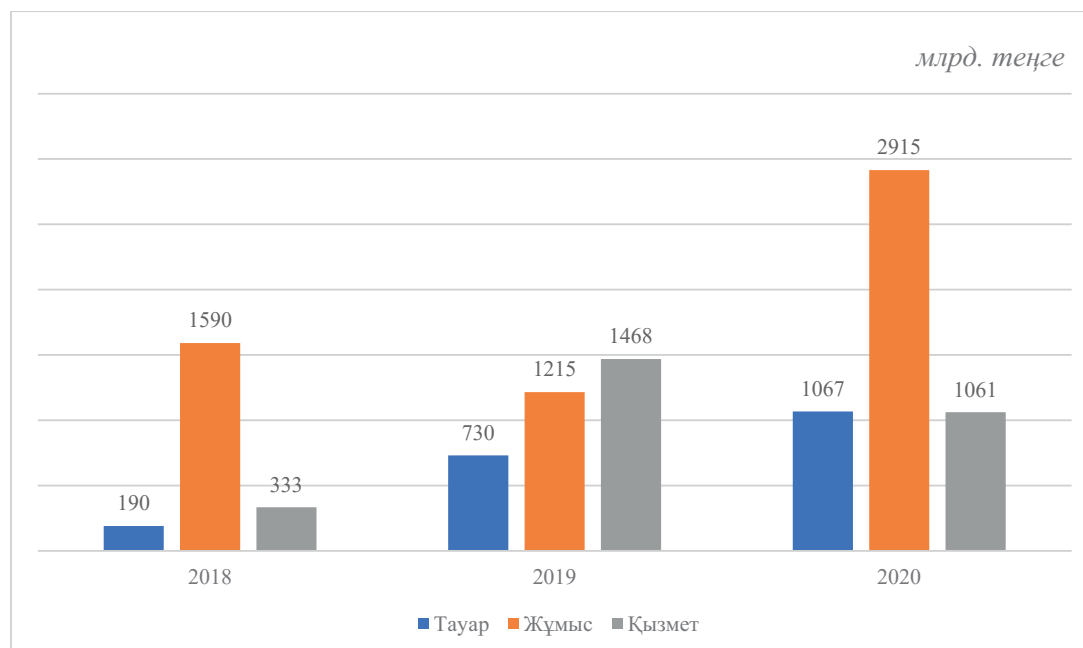
Сонымен қатар 2018-2020 жылдардағы мемлекеттік сатып алуларды талдау барлық сатып алу нысандарынан ең көп үлесін жұмыстар алатынын айқындады (Сурет 2).

Егер тауарларды сатып алу көлемі 2019 жылмен салыстырғанда 2020 жылы 146 %-ға артса, осы кезеңде жұмыстарды сатып алу 240 %-ға өсті. Қызмет құны негізінен тартылатын кадрлардың жалақы көлемінен құралады. Еңбек нарығында қазақстандық мамандардың қатысуының жоғары үлесін ескере отырып, көрсетілетін қызметтерді сатып алудағы жергілікті қамту үлесі де аз емес.

Осыған байланысты авторлар тауарлар мен жұмыстарды мемлекеттік сатып алу процесіне талдау жүргізу жөнінде шешім қабылдады.

Мемлекеттік сатып алуда сатып алынатын тауарлар мен жұмыстардың сапасын қамтамасыз ету үшін стандарттау жүйесі пайдаланылады.

Стандарт – бұл стандартталған объектіге қойылатын ережелердің, нормалардың, талаптардың негізгі жиынтығы анықталған және осы талаптарды бірнеше рет қолдануды білдіретін және өнімнің негізгі сипаттамалары, қолдану ережелері мен өндірістік процестердің сипаттамалары анықталған нормативтік құжат.

Сурет 2 – Мемлекеттік сатып алу бойынша жасалған шарттардың сомасы

Ескерту – [14] дереккөз негізінде авторлармен жасалған

Қолданылу саласы бойынша стандарттар:

- ұйым стандарты – ұйым мақсаттарын іске асыру үшін дербес қабылдаған стандарттау жөніндегі құжат;
- ұлттық – уәкілетті орган бекіткен, пайдаланушылардың кең ауқымына қолжетімді стандарттау жөніндегі құжат;
- өңірлік – стандарттау жөніндегі өңірлік ұйым қабылдаған стандарттау жөніндегі құжат;
- мемлекетаралық – өңірлік стандарттау ұйымы – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының Стандарттау, метрология және сертификаттау жөніндегі мемлекетаралық кеңесі қабылдаған өңірлік стандарт;
- халықаралық – стандарттау жөніндегі халықаралық ұйым қабылдаған, пайдаланушылардың кең ауқымына қолжетімді стандарттау жөніндегі құжат [15].

Стандарттау пәні бойынша стандарттар келесіні белгілеуі мүмкін:

- ұлттық стандарттау жүйесінің жалпы ұйымдастыру-әдістемелік ережелері (негіз қалаушы ұлттық стандарттар);
- өндірілетін өнім/орындалатын жұмыс немесе қызмет үшін техникалық шарттар;
- өндірілетін өнімді/орындалатын жұмысты немесе қызметті техникалық шарттарға сәйкестігі тұрғысынан сынау әдістері.

Авторлардың пікірінше, мемлекеттік сатып алуда стандарттау жүйесін терең енгізу сатып алынатын тауарлар мен жұмыстардың сапасын арттырып қана қоймай, олардағы жергілікті қамтуды дамытуға мүмкіндік береді.

Тауарлар. Сатып алынатын тауарлардың сапасын бақылау үшін тапсырыс беруші олардың стандарттарға сәйкестік сертификаттарының болуын талап етуі тиіс. Бұл үшін Заңда тапсырыс берушінің техникалық ерекшелікте сатып алынатын тауардың ұлттық стандартын көрсету міндеті көзделген. Бұл ретте тауарлардың қысқаша сипаттамасында өнім берушілерге сәйкестік сертификаттарын беру туралы талап болуы тиіс (21-баптың 2-тармағының 2) тармақшасы, 38-баптың 1-тармағының 2) тармақшасы).

Алайда, сатып алу бойынша мамандардың стандарттау жүйесіндегі жеткіліксіз біліктілігіне байланысты тапсырыс берушілер бұл талапты жиі елемейді. Сатып алынатын тауарлардың көптеген санаттары және олардың сапасын реттейтін құжаттардың көп болуына байланысты бұл таңқаларлық емес.

Аталған проблеманы ұлттық стандарттары қарастырылған техникалық ерекшеліктердің үлгілік нысандарын енгізу арқылы шешуге болады.

Осылайша, ағымдағы жылы Заңға «тауарлардың электрондық каталогы» ұғымы енгізілді. Бұл сатып алынатын тауарларды автоматты түрде идентификациялау мақсатында бірінғай сипаттамасын қалыптастыруға арналған мемлекеттік сатып алу порталының кіші жүйесі болып табылады.

Тапсырыс беруші пайдалануға міндетті болатын тауарлардың әрбір санатына техникалық ерекшеліктің үлгілік нысаны бекітілетін болады. Бұл ретте, техникалық ерекшеліктердің үлгілік нысандарында сатып алынатын тауарлардың сапасын қамтамасыз ету үшін ұлттық стандарттарға сілтемені көздеу қажет.

Осылайша, сатып алуға жауапты тапсырыс берушінің маманы ішінде ұлттық стандарттарға сілтемелері бар техникалық ерекшеліктің дайын шаблонына ие болады және қателік жібере алмайды.

Жұмыстар. Орындалатын жұмыстардың сапасын бақылау үшін тапсырыс беруші мердігердің жұмыстарды орындауына техникалық қадағалауды жүзеге асыратын ұйымды тартады. Басқа іс-шаралардың ішінде қадағалау ұйымы сатып алынатын тауарлардың стандарттарға сәйкестік сертификаттарын тексеруді және орындалған жұмыстардың нәтижелерін зертханалық сынауды (сәйкестік сертификаттарын алумен) жүргізеді (Сурет 3).

Сурет 3 – Орындалатын жұмыстардың сапасын қамтамасыз ету схемасы

Ескерту – [15; 16] дереккөз негізінде авторлармен жасалған

Қазіргі уақытта аталған қызмет қағаз сәйкестік сертификаттарын пайдалана отырып, қолмен жүзеге асырылады. Жұмыстың үлкен көлемін орындау кезінде олардың көптігін ескере отырып, бақылаудың сапасы туралы мәселе туындайды. Сонымен қатар, жалған сертификаттарды пайдалану немесе оларды мүлдем елемей әбден мүмкін.

Аталған тәуекелдерді жою мақсатында тауарлар мен жұмыстардың ұлттық стандарттарға сәйкестік сертификаттарын электрондық тексеру жүйесін пайдалану ұсынылады.

Қазіргі уақытта құрылыс саласындағы жұмыстарды орындау үшін «E-Qurylys» (<https://equrylys.kz>) ақпараттық жүйесі қолданылады. Бұл жүйе құрылыс процесінің барлық қатысушыларының: тапсырыс берушінің, мердігердің, мемлекеттік сәулет-құрылыс бақылау инспекторларының, сондай-ақ авторлық және техникалық қадағалау сарапшыларының қызметін автоматтандыруды қамтамасыз етеді.

Е-Qurylys функционалы орындалатын жұмыстардың барлық дерлік есебін, электрондық түрде жүргізуге мүмкіндік береді: электрондық журналды жүргізуден бастап жасырын, орындалған жұмыстардың актілерін жасауға және қол қоюға дейін. Алайда, ең бастысы, жүйе орындалған жұмыстардың көлемін және оларды орындау үшін пайдаланылған материалдарды тіркеуге және бақылауға мүмкіндік береді.

Электрондық сәйкестік сертификаттарының тізілімі болған жағдайда, осы функционал орындалған жұмыстардың көлемін (мысалы, бетон негізін құю) және пайдаланылған материалдарды (цемент, қиыршықтас, құм, құрылыс техникасымен пайдаланылған отын және т.б.) ұлттық сапа стандарттарына сәйкестігін сынау қорытындыларымен автоматты түрде салыстыруға мүмкіндік береді.

Көрсетілген сынақтарды аккредиттелген зертханалар жүргізеді, олар өтініш берушілерге (жұмыс көлемі үшін – техникалық қадағалау, тауар үшін – өндіруші) олардың стандарттарға сәйкестік сертификаттарын береді.

Қаржы министрлігінің «Қазақстан Республикасының экспорттық-импорттық операциялар үшін бірыңғай терезесі» платформасында тауарлардың стандарттарына сәйкестікті бағалау туралы берілген құжаттардың тізілімі жүргізіледі (<https://eokno.gov.kz/public-register/register-ktm.xhtml>).

Алайда, орындалған жұмыстар көлемінің стандарттарға сәйкестігін дәлелдейтін берілген сертификаттарының қандай да бір тізілімі жоқ. Осыған байланысты электрондық сәйкестік сертификаттарының бірыңғай тізілімін құру қажеттілігі туындайды.

Сондай-ақ, Е-Qurylys пайдаланушысына ыңғайлы болуы үшін, оның «Жобаларды мемлекеттік ведомстводан тыс сараптау» ШЖҚ РМК әкімшілендіретін «Құрылыс жобалары бойынша ведомстводан тыс кешенді сараптама жүргізуге арналған бірыңғай порталмен» (бұдан әрі – Е-ЖСҚ) интеграциясын қамтамасыз ету қажет (<https://epsd.kz>).

Е-ЖСҚ – бұл жобалау-сметалық құжаттамаларды сараптау қорытындысы бойынша қорытынды беру мен берудің, сондай-ақ оларды сақтаудың ішінара автоматтандырылған процесін қамтамасыз ететін электрондық платформа.

Жүйелерді интеграциялау сметалық деректерді (жоспарланған жұмыстардың көлемі, құрылыс материалдарының атауы, көлемі мен сипаттамалары және т. б.) Е-Qurylys жүйесіне автоматты түрде көшіруге мүмкіндік берер еді.

Алайда, осы платформадағы құжаттаманың көп бөлігі машина оқи алмайтын түрде сақталады (мысалы, PDF форматында). Осылайша, интеграцияны жүргізу алдында Е-ЖСҚ функционалын сметалық деректерді машина оқи алатын түрде сақтау бөлігінде пысықтау қажет.

Жалпы, осы жүйенің жұмыс схемасын келесідей құру ұсынылады:

1) Мемлекеттік сатып алу порталында мердігерді анықтағаннан кейін сметалық деректер (жұмыстардың түрлері мен көлемі, материалдардың атауы, сипаттамалары мен көлемі) Е-ЖСҚ-дан Е-Qurylys-қа (мердігердің жеке кабинетіне) автоматты түрде көшіріледі;

2) Жұмыс көлемінің орындалуына қарай мердігер электрондық журналды толтыру арқылы пайдаланылған материалдарды көрсете отырып, тиісті мәліметтерді енгізеді;

3) Е-Qurylys сертификаттар тізілімінен деректерді автоматты түрде жинайды және ұлттық стандарттарға сәйкестігін растау үшін орындалған жұмыс көлемімен және пайдаланылған материалдармен салыстырады

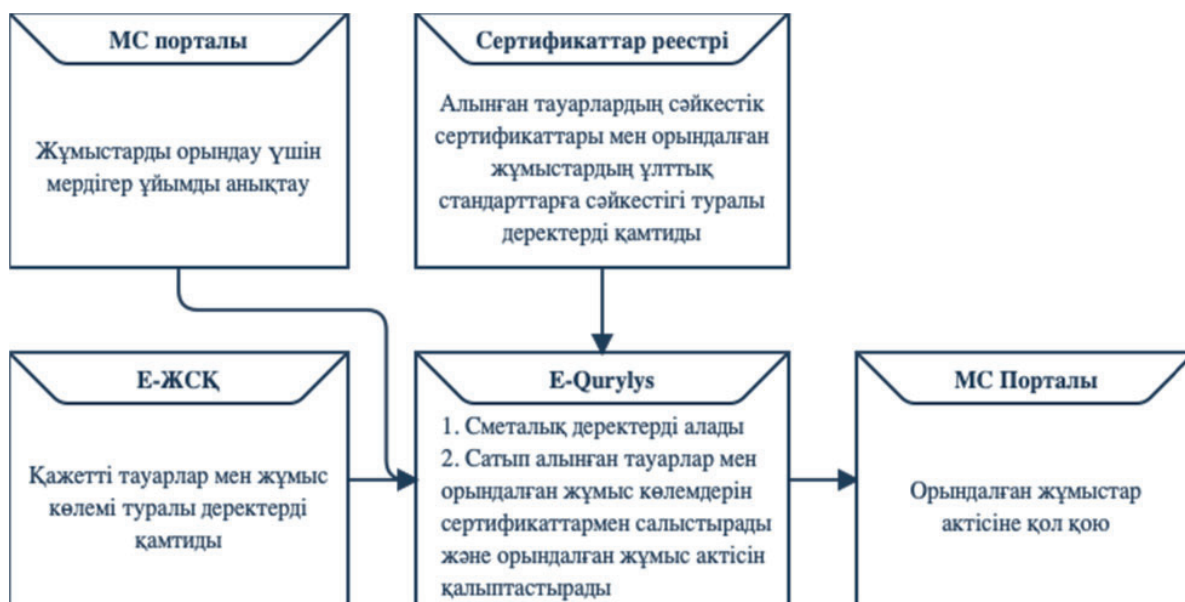
4) Жүйелер арасында қарама-қайшылықтар болмаған жағдайда Е-Qurylys автоматты түрде орындалған жұмыстар актісін қалыптастырады (сөмасы ЖСҚ-ға сәйкес көрсетіледі);

5) Қажеттілігіне қарай мердігер тапсырыс берушінің қол қоюы үшін орындалған жұмыстар актілерін Е-Qurylys-тан мемлекеттік сатып алу порталына жібереді.

4-суретте ақпараттық жүйелердің өзара әрекеттесуінің қысқаша схемасы келтірілген.

Аталған схема тек ЖСҚ шеңберінде орындалатын жұмыстарды автоматтандырылған тексеруді көздейтінін атап өту қажет. ЖСҚ аясындағы жұмыстар әдетте қымбатқа түседі. Осыған байланысты олар бойынша мұндай бақылау орынды.

Алайда, мемлекеттік сатып алулар ЖСҚ-ны көздемейтін ағымдағы және орташа жөндеу түріндегі жұмыстар бойынша да жүзеге асырылады. Яғни, мұндай жұмыс түрлерін орындау үшін қажетті материалдар туралы ақпарат Е-ЖСҚ-да қолжетімді болмайды.

Сурет 4 – Ақпараттық жүйелердің өзара іс-қимылының қысқаша схемасы

Ескерту – авторлармен өздігінен жасалған

Е-Qurylys қажетті деректерді қолмен енгізу арқылы ЖСҚ-сыз электронды журнал жүргізу мүмкіндігін қарастырады. Мысалы, «ҚазАвтоЖол» АҚ бұл жүйені республикалық маңызы бар автомобиль жолдарын орташа жөндеу кезінде қолданады.

Осыған байланысты, орташа және ағымдағы жөндеу жұмыстарын жүргізетін мердігерлік ұйымдар сертификаттар тізілімінен деректерді тарту және сатып алынатын құрылыс материалдарының сапасын тексеру үшін Е-Qurylys-ты пайдалана алады.

Көрсетілген жұмыс схемасын қолдану үшін келесіні істеу қажет:

1. Деректерді импорттау және оларды машина оқи алатын түрде сақтау мүмкіндігі бөлігінде Е-ЖСҚ-ны пысықтау;

2. Сметалық деректерді (қажетті тауарлар мен жұмыс көлемдері) аудару үшін Е-ЖСҚ мен Е-Qurylys арасында интеграцияны орындау;

3. Стандарттарға сәйкестікке барлық сынақтардың қорытындыларын бірыңғай цифрлық тізілімде тіркеуді қамтамасыз ету (электрондық сәйкестік сертификаттары);

4. Сатып алынған тауарлар мен орындалған жұмыстардың ұлттық стандарттарға сәйкестігі туралы шынайы деректер алу үшін сертификаттар тізілімін Е-Qurylys-пен интеграциялау;

5. Тізілімнен сатып алынған тауарлар мен орындалған жұмыстардың ұлттық стандарттарға сәйкестігін растау сертификаттарын алмай, орындалған жұмыстар актісін жасау мүмкіндігін шектеу бөлігінде Е-Qurylys-ты пысықтау;

6. Е-Qurylys-ты мердігерлік ұйым туралы мәліметтерді және орындалған жұмыстардың актілерін беру бөлігінде мемлекеттік сатып алу порталымен интеграциялау;

7. Мемлекеттік сатып алу шеңберінде жұмыстарды орындайтын мердігер ұйымдарды Е-Qurylys-та есеп жүргізуге міндеттеу.

Осылайша, орындалған жұмыстар актісінің Порталда болуы сатып алынған тауарлар мен жұмыс көлемдерінің ұлттық стандарттарға сәйкестігіне жүргізілген тексерудің болуын білдіреді. Бұл орындалатын жұмыстар объектісінде тапсырыс берушінің өкілдері болып табылатын техникалық қадағалауды жүзеге асыратын ұйымдардың және сынақ зертханалардың жауапкершілігін арттырады.

Стандарттау құжаттарын мемлекеттік сатып алу жүйесіне осындай терең енгізуден кейін шетелде шығарылған тауарлардың жекелеген түрлері үшін әкімшілік кедергі жасау мүмкіндігі пайда болады.

Ұлттық стандарттардың шамалы өзгеруі осы тауарлардың өзгертілген стандарттарға сәйкес келмеуіне әкелуі мүмкін.

Демек, ұсынылып отырған сертификаттарды электрондық тексеру жүйесін және техникалық ерекшеліктердің үлгілік нысандарын енгізу арқылы отандық тауар өндірушілерге жанама қолдау көрсетуге мүмкіндік ашылады.

Алайда, теріс салдарларды болдырмау үшін мұндай қолдау Қазақстанда өндірілетін және ішкі бәсекелестік бар тауарлардың санаттары бойынша нақты болуы тиіс.

Жалпы, ұсынылған шаралар келесілерге оң әсер етеді:

1) Сатып алынатын тауарлар мен жұмыстардың сапасына – сатып алынатын тауарлардың, орындалған жұмыстардың және оларда пайдаланылған құрылыс материалдарының оң сынақтарының болуын тексеру қамтамасыз етіледі;

2) Бюджет шығындарының тиімділігіне – сатып алынған тауарлар мен салынған объектілердің сапасын қамтамасыз ету арқылы олардың қолданылу мерзімі ұзарады;

3) Игілік алушы ретінде халықтың қанағаттануына – салынып жатқан объектілердің сапасына шағымдардың болмауы, бюджет шығындарының қысқаруы;

4) Мемлекеттік сатып алудағы жергілікті қамту үлесіне – шетелден импортталатын тауарлардың отандық өндірушілерін нақты қолдау.

АЛЫНҒАН НӘТИЖЕЛЕР (ҚОРЫТЫНДЫЛАР)

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджетінің тапшылығы жағдайында мемлекеттік сатып алу жүйесінің тиімділігін қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып отыр. Мемлекеттік сатып алудағы неғұрлым көп үлесті ескере отырып, жұмыстарды және тауарларды сатып алу рәсімін қарау басым болып ұсынылады.

Сонымен, сатып алынатын тауарлар мен орындалатын жұмыстардың сапасын қамтамасыз ету тәртібі мен тетіктері, сондай-ақ олардағы жергілікті қамтуды дамыту талданды.

Тауарлар мен жұмыстардың сапасын бақылау салынатын объектілердің ұзақ мерзімділігін қамтамасыз ету, олардың қызмет ету мерзімін ұлғайту және оларды жөндеу шығындарын азайту үшін қажет. Ал сатып алулардағы жергілікті қамтудың жоғары үлесі отандық тауар өндірушілерге қолдау көрсетуге, елдің ішкі қаржы айналымын ұлғайтуға, сол арқылы бюджетке түсетін түсімдерді ұлғайтуға мүмкіндік береді.

Талдау қорытындысы бойынша тапсырыс берушінің сатып алу және техникалық қадағалау бойынша мамандардың қызметіндегі жүргізілетін сапаны бақылау сапасының төмендеу тәуекелін, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасау мүмкіндігін туғызатын проблемалар анықталды.

Қазіргі уақытта пайдаланылатын тауарлар мен орындалған жұмыстардың ұлттық стандарттарға сәйкестік сертификаттарын салыстырып тексеруді техникалық қадағалау маманы қолмен жүргізеді. Адам факторының болуын ескере отырып, сертификаттарды салыстырып тексерудің толыққанды өтпеуінің немесе жұмыс орындаушымен сөз байласып, тиісті сапа сынақтарын мүлдем жүргізбей-ақ орындалған жұмыстардың актілеріне қол қоюдың қаупі бар.

Осыған байланысты авторлар сәйкестік сертификаттарын автоматты түрде салыстырып тексеруге мүмкіндік беретін сандық механизмді ұсынды, адами факторды жоққа шығарды.

Сонымен қатар, тауарларды сатып алу кезінде тапсырыс берушілердің мамандарының көбі заңнамада қарастырылғанына қарамастан техникалық ерекшеліктерде ұлттық стандарттарға сілтеме жасамайды. Бұл проблеманы шешу үшін авторлар ұлттық стандарттарды техникалық ерекшеліктердің үлгілік нысандарында көздеуді ұсынды.

Осылайша, стандарттау жүйесі мемлекеттік сатып алу жүйесіне неғұрлым тереңірек енгізілетін болады. Бұл орындалатын жұмыстардың сапасын жақсартуға және сынақ зертханаларының жауапкершілік деңгейін арттыруға ықпал ететін болады.

Жұмыстарды сатып алуда жергілікті қамтуды дамыту үшін сәйкестік сертификаттарын автоматты салыстырудың ұсынылатын цифрлық жүйесін пайдалану арқылы отандық тауар өндірушілерді жасырын қолдау мүмкіндігі анықталды.

Қорытындылай келе, мемлекеттік сатып алу қоғамдық мүлікті дамыту бойынша негізгі функциядан басқа, ұлттық экономиканы дамытудың мемлекеттік саясатын іске асыру жөніндегі функцияны орындайтынын атап өткен жөн. Мемлекеттік сатып алу арқылы мемлекет дамытуды талап ететін салаларда сұраныс тудырады. Экономиканың даму қарқыны бағытталған қаржыны пайдалану тиімділігіне байланысты.

Ұсынылып отырған жүйе мемлекетке сатып алулардан туындайтын сұранысты отандық ұсыныспен қанағаттандыру мақсатында нарықты нәзік реттеу құралын береді.

Жалпы, ұсынылған шараларды қабылдау келесіге мүмкіндік береді:

- 1) Тауарлардың сапасына бақылау жүргізу кезінде уақыт және қаржы ресурстарын қысқартуға;
- 2) Сынақ зертханалардың және техникалық қадағалауды жүзеге асыратын ұйымдардың жауапкершілігін арттыруға;
- 3) Орындалатын жұмыстардың сапасын арттыруға;
- 4) Орындалмаған жұмыстарды қабылдау үшін қосымша кедергі жасауға;
- 5) Экономиканың басым салаларын дамыта отырып, отандық тауар өндірушілерге қолдау көрсету.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Елшибаев Р. Л., Кожабаяева С. А., Бейсенғалиев Б. Т. Пути повышения эффективности рынка государственных закупок Республики Казахстан // *Central Asian Economic Review*. – 2021. – № 3. – С. 77-89.
2. Темирбекова А. Б., Темирбек Е. Б. Поддержка отечественных товаропроизводителей путём развития Казахстанского содержания // МНПК «Научная дискуссия постсоветского пространства: проблемы и перспективы». – 2014. – С. 168-171.
3. Гимранова Л. Р., Притворова Т. П., Гимранова Г. И. Государственная поддержка в развитии Казахстанских товаропроизводителей // *Central Asian Economic Review*. – 2020. – № 2. – С. 37-47.
4. Махмутова М. Государственные закупки: законодательная основа и экономические механизмы реализации. – Алматы, 2019. – 356 с.
5. Гаджиев Ф. А. Программное обеспечение конкурсных закупок ТРУ для государственных нужд // *Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли*. – 2018. – № 1. – С. 7-13.
6. Жупарова А. С. Развитие Казахстанского содержания в условиях инновационного развития национальной экономики // *Вестник КазНУ. Серия экономическая*. – 2013. – № 5(99). – С. 57-61.
7. Ниязов А. А. Повышение эффективности системы конкурсных закупок: монография. – Караганда, 2018. – 243 с.
8. Жунусова Э. Д. Эффективность размещения государственных заказов: аналитика // *Материалы III международной научно-практической конференции экономического факультета ТарГУ им. М.Х. Дулати*. – Тараз, 2020. – С. 127-132.
9. Hufbauer G. C., Schott J. J. Local Content Requirements: Report on a Global Problem. – 2013. – 16 p.
10. Магомедова О. С. Актуальность требований местного содержания в современном международном экономическом праве // XVI Международный конгресс «Блищенковские чтения», 14 апреля 2018 г. – Москва, 2019. – С. 412-422.
11. Ssenoga F. Examining discriminatory procurement practices in developing countries // *Journal of public procurement*. – 2006. – № 6(3). – P. 218-249.
12. Понаморева О. В. Государственные закупки как инструмент торговой политики в развивающихся странах // *Российский внешнеэкономический вестник*. – 2014. – № 9. – С. 101-119.
13. Қазақстан Республикасы Қаржы Министрлігінің шоғырландырылған бюджеттің атқарылуы туралы 2018 – 2020 жылдар бойынша есептер – <https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/1?lang=ru&title=отчет%20об%20исполнении%20консолидированного%20бюджета%20за>.
14. «Электрондық қаржы орталығы» АҚ-ның 2021 жылғы 1 қазандағы №04-3/6656 хаты.
15. Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 5 қазандағы № 183-VI «Стандарттау туралы» заңы.

16. Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2015 жылғы 11 желтоқсандағы №648 бұйрығымен бекітілген Мемлекеттік сатып алуды жүзеге асыру қағидалары.

REFERENCES

1. Yelshibayev, R. L., Kozhabayeva, S. A. And Beisengaliyev, B. T. (2021). Puti povysheniya effektivnosti rynka gosudarstvennyh zakupok Respubliki Kazakhstan. *Central Asian Economic Review*, 3, 77-89 (In Russian).
2. Temirbekova, A. B. and Temirbek, E. B. (2014). Podderzhka otechestvennyh tovaroproizvoditelej putyom razvitiya Kazhastanskogo soderzhaniya. *Scientific discussion of the post-Soviet space: problems and prospects*. 168-171 (In Russian).
3. Gimranova, L. R., Pritvorova, T. P. and Gimranova, G. I. (2020). Gosudarstvennaya podderzhka v razvitii Kazhastanskih tovaroproizvoditelej. *Central Asian Economic Review*, 2, 37-47 (In Russian).
4. Mahmutova, M. (2019). Gosudarstvennye zakupki: zakonodatel'naya osnova i ekonomicheskie mekhanizmy realizacii. *Almaty*, 356 p. (In Russian).
5. Gadzhiev, F. A. (2018). Programmnoe obespechenie konkursnyh zakupok TRU dlya gosudarstvennyh nuzhd. *Vestnik Kazhskogo universiteta ekonomiki, finansov i mezhdunarodnoj trgovli*, 1, 7-13 (In Russian).
6. Zhuparova, A. S. (2013). Razvitie Kazhastanskogo soderzhaniya v usloviyah innovacionnogo razvitiya nacional'noj ekonomiki. *Vestnik KazNU. Seriya ekonomicheskaya*, 5(99), 57-61 (In Russian).
7. Niyazov, A. A. (2018). Povysheenie effektivnosti sistemy konkursnyh zakupok: monograph. *Karaganda*, 243 p. (In Russian).
8. Zhunusova, E. D. (2020). Effektivnost' razmeshcheniya gosudarstvennyh zakazov: analitika. *Proceedings of the 3rd international scientific-practical conference of the Faculty of Economics TargU named after M. Kh. Dulaty. Taraz*, 127-132 (In Russian).
9. Hufbauer, G. C. and Schott, J. J. (2013). *Local Content Requirements: Report on a Global Problem*. 16 p.
10. Magomedova, O. S. (2019). Aktual'nost' trebovanij mestnogo soderzhaniya v sovremennom mezhdunarodnom ekonomicheskom prave. *XVI International Congress "Blishchenko Readings"*, April 14, 2018 Conference Proceedings. *Moscow*, 412-422.
11. Ssenoga, F. (2006). Examining discriminatory procurement practices in developing countries. *Journal of public procurement*, 6(3), 218-249.
12. Ponamoreva, O. V. (2014). Gosudarstvennye zakupki kak instrument torgovoj politiki v razvivayushchihsya stranah. *Rossiiskij vneshneekonomicheskij vestnik*, 9, 101-119 (In Russian).
13. Qazaqstan Respýblıkasy Qarjy Ministriginiń shoǵyrlandyrylǵan búdjettiń atqarylýy týraly 2018 – 2020 jyldar boıynsha esepter - <https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/1?lang=ru&title=отчет%20об%20исполнении%20консолидированного%20бюджета%20за>.
14. «Elektrondyq qarjy ortalyǵy» AQ-nyń 2021 jylǵy 1 qazandaǵy №04-3/6656 haty (In Kazakh).
15. Qazaqstan Respýblıkasynyń 2018 jylǵy 5 qazandaǵy № 183-VI «Standarttaǵy týraly» zany (In Kazakh).
16. Qazaqstan Respýblıkasy Qarjy ministriniń 2015 jylǵy 11 jeltoqsandaǵy №648 buıryǵymen bекітілген Memlekettik satyp alýdy júzege asyrý qaǵıdalary (In Kazakh).

**THE POSSIBILITY OF USING THE STANDARDIZATION SYSTEM IN
THE DEVELOPMENT OF LOCAL CONTENT IN PUBLIC PROCUREMENT**

D. B. Yesmagambetov^{1*}, L. I. Kusainova¹, Sh. M. Kantarbayeva²

¹Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

²Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the study is to identify problems of ensuring the quality of goods and works purchased within the framework of public procurement and to develop recommendations for their solution, as well as the development of local content in them.

Methodology – various methods of general scientific cognition, comparative analysis, methods of economic-statistical and legal analysis were used in the course of the study

Originality/value of the study – the results of the study can be used in amendments and additions to legislative and regulatory acts regulating activities in the field of public procurement, construction and standardization.

The results of the study – a literary review of the research directions was conducted; a comparison of budget expenditures in the context of procurement items was provided, activities to ensure the quality of work performed within the framework of public procurement were disclosed; the possibility of using a standardization system to increase the share of local content in public procurement was determined, appropriate proposals for improving the public procurement system were developed.

Keywords: public procurement, local content, quality of work, standardization system.

**ВОЗМОЖНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ СИСТЕМЫ СТАНДАРТИЗАЦИИ
В РАЗВИТИИ МЕСТНОГО СОДЕРЖАНИЯ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПКАХ**

Д. Б. Есмагамбетов^{1*}, Л. И. Кусаинова¹, Ш. М. Кантарбаева²

¹Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
Нур-Султан, Республика Казахстан

²Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – выявление проблем обеспечения качества товаров и работ, закупаемых в рамках государственных закупок и выработка рекомендаций по их решению, а также развитию в них местного содержания.

Методология – в ходе проведения исследования были использованы различные методы общенаучного познания, сравнительный анализ, методы экономико-статистического и правового анализа

Оригинальность / ценность исследования – результаты исследования могут быть использованы при внесении изменений и дополнений в законодательные и нормативные акты, регулирующие деятельность в сфере государственных закупок, строительства и стандартизации.

Результаты исследования – проведен литературный обзор по направлениям исследования; представлено сравнение бюджетных затрат в разрезе предметов закупок, раскрыта деятельность по обеспечению качества работ, выполняемых в рамках государственных закупок; определена возможность применения системы стандартизации для повышения доли местного содержания в государственных закупках, разработаны соответствующие предложения по совершенствованию системы государственных закупок.

Ключевые слова: государственные закупки, местное содержание, качество работ, система стандартизации.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Есмағамбетов Даулет Бекбатырұлы – докторант, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы, e-mail: d.yessmagambetov@apa.kz, ORCID 0000-0002-0271-0394*

Құсайынова Лариса Ислямқызы – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, профессор, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы, e-mail: l.kussainova@apa.kz, ORCID 0000-0003-4973-8703

Кантарбаева Шырын Мырзахановна – экономика ғылымдарының докторы, доцент, профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: shyryn.kantarbayeva@narhoz.kz, ORCID 0000-0001-5142-0951

Central Asian Economic Review №4 (145) 2022

Жазылатын индекс / – 74002

Редакторлары / Редакторы – **А.Ж. Сарсембаева**
Компьютерде беттеген / Компьютерная верстка – **А.Т. Акылова**

Басуға / Подписано к печати 30.08.2022

Пішімі / Формат 70×100¹/₈.

Көлемі б.т./ Объем 19,0 п.л. / Есептік б.т. / Уч-изд. 18,6 п.л. / Шартты б.т./ Усл. 14,4 п.л.

Таралымы / Тираж 300 дана /экз.

«Фортуна полиграф» баспасы» ЖШС / ТОО «Издательство «Фортуна полиграф»
050063, Алматы қаласы, 1-ықшам ауданы, 81-үй / 050063, г. Алматы, 1-микрорайон, д. 81.

Fpolygraf@bk.ru

Тел: +7 701 787 32 92, +7 771 574 57 05,
+7 701 940 76 86

